

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка четверта

Видавництво художньої літератури
«Дніпро» Київ — 1969

Elio Vittorini

ERICA E I SUOI FRATELLI
GARIBALDINA
LA MIA GUERRA
CONVERSAZIONE IN SICILIA

Traduzione in ucraino

Еліо Вітторіні

ЕРІКА

**ТА
ІНШІ
ТВОРИ**

Переклали з італійської
ІВАН ДЗЮБ, ОЛЕГ МИКИТЕНКО
ТА ЙОСИП ПОВОЛОЦЬКИЙ

З М І С Т

**ВСТУПНЕ СЛОВО
РЕДАКТОРА 5
ЕРІКА 13
ГАРІВАЛЬДІЙКА 87
МОЯ ВІЙНА 193
СІЦЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ 221**

Художник Рафаїл Массаутов

**И (Італ)
В 54**

Київська книжкова фабрика № 1

ПОЛУМ'Я ЕЛІО ВІТТОРІНІ

Фото доносить нам його образ: правильні риси ще молодого, але втомленого обличчя, за скельцями чисті й чесні очі, коротко стрижений сріблястий чуб, згорблені плечі. Від усієї постаті віє шляхетністю. Такий Еліо Вітторіні, батько італійських неореалістів.

Але спершу — Вітторіні сам про себе:

«Я народився в Сіракузах, на Сіцилії. Батько мій був залізничник, і ми більший час проводили на полустанках, за ґратчастими віконцями, мандруючи по пустельних краях. На одній з таких станційок я прочитав першу справжню книжку, що мене глибоко вразила,— «Робінзон Крузо». Вчився я небагато — п'ять років у початковій школі та три роки в школі рахівників. У сімнадцять, уже по кількох попередніх спробах, я кинув школу і через шість місяців знайшов сам роботу на будові залізниці. 1927 року я допомагав зводити міст біля Удіни.

Тоді ж таки я почав писати оповідання. Я послав одне з них до невеличкого журнальчика — його надруковано. Згодом я став постійним співробітником в одному маленькому флорентійському часописі «Соларія», який ми вели спільними фінансовими й літературними зусиллями. Тут я надрукував майже всі ті короткі оповідання, що пізніше, 1931 року, зібрано в першу мою книжку «Міщани».

Я жив тоді у Флоренції (від 1930 року) — доживув роботу в залізничній компанії і став за коректора

у флорентійській газеті «Нація». Саме того часу я взявся студіювати англійську мову — мене навчав її один старий друкар.

1934 року італійською мовою вийшов у моєму перекладі роман Р. Лоуренса. Скоро, одначе, я почувся хворий, тяжко отруївшись свинцем, і спробував жити газетярською роботою. Проте побачив, що зможу жити перекладами, і відтоді, аж до 1941 року, заробляв на прожиток, перекладаючи Лоуренса, По, Фолкнера і багато оповідань Хемінгуея та Сарояна. Я публікував їх у численних газетах і журналах з коротким критичним вступом. У цей час я також познайомив Італію з багатьма англійськими та американськими поетами.

1936 року я почав «Сіцилійські зустрічі» і друкував їх окремими випусками в деяких флорентійських часописах. Книжку скінчив по двох роках, восени 1938-го. Перше видання — триста примірників — мало добрі критичні відгуки, але не завдало мені клопоту. Мій комерційний видавець зважився дати п'ять тисяч примірників: їх було розпродано за один місяць; другий наклад, знову п'ятитисячний, розійшовся одразу: але вже на цій стадії ті самі газети, що похваляли в своїх оглядах мою збірку, почали люто на мене нападатися в статтях, уміщених на перших сторінках.

1942 року мене викликано каблогомаю до штабквартири фашистської партії в Мілані. Вони пригрозили вигнати мене з партії за те, що я написав таку книжку; коли, зрештою, настала черга говорити мені, я пояснив, що вигнати з партії мене неможливо, бо я до неї не належу. Це може здатися неймовірним, але мене перепросили і відпустили.

Книжка вийшла п'ятьма підпільними виданнями і була перекладена німецькою мовою (у Швейцарії) та французькою. Кінець кінцем, 1943 року партія таки

настигла мене і я був заарештований. З вікон моєї камери я бачив, як горів після бомбардувань Мілан. У вересні 1943 року, коли прийшли німці, пачальник тюрми випустив нас на волю. Але наші картотеки не було знищено, і я почав ховатися. Про життя за німецької окупації варто написати. Для мене воно мало таку саму вагу, як перше читання «Робінзона Крузо». А все ж я почав боротися за свободу, не знаючи як його натискати на гашетку. Не відаю, як я став підпільником; час минав, і я що далі, то більше соромився свого неучтва. У липні 1945 року я видав друком свій роман «Люди й нелюди», що написав у хвили затишшя визвольної війни. Його було перекладено французькою, німецькою та іншими, меншими, мовами, але він не вийшов ні по-англійському, ні по-російському.

На початку 1947 року опублікована третя моя книжка «Семпіоне моргас Фрежю» — вона також має багато добрих перекладів. 1948 року я видав ще одну книжку, написану в 1933—1935 роках: «Червону гвоздику», що її перекладено на більше мов, ніж будь-яку з моїх книжок, поминаючи «Сіцилійські зустрічі». 1949 року я опублікував останній до цього часу роман — «Жінки з Мессіни».

До цього автожиттєпису лишається небагато додати. Свій останній твір «Гарібальдійка» письменник видав 1956 року, а десь за рік опублікував «Щоденник для всіх» і відтоді замовк. Аж до смерті (12 лютого 1966 року) редагував Вікторіні один з найбільших літературних часописів італійських — «Менабо» і кілька серійних видань оригінальної вітчизняної та світової прози у трьох найбільших видавців Бомп'яні, Мондадорі та Ейнауді, ставши найавторитетнішою постаттю італійської літературної критики.

Творчість Еліо Вітторіні можна розглядати як один великий експеримент, що в ньому він намагався перебороти сучасну кризу західноєвропейського роману й повернути йому первісний неопосередкований громадський зміст і гідність. Новочасна проза італійська зродилася напередодні першої світової війни як реакція на традиції натуралістичної школи Джованні Верга — так званий веризм, на ораторську риторику д'Анунціо, а також на дрібнобуржуазний психологізм Антоніо Фогаццаро. Письменники молодшої генерації гуртувалися довкола часопису «Ronda», тобто «Патруль». (В одній з ранніх своїх статей Еліо Вітторіні називає себе «рондистом»). Вони бачили еволюцію прози до поезії і ставили найвищим для себе взірцем «Моральні твори» видатного піснетворця Леопарді. (Недарма Вітторіні у тій-таки статті виявляє щирий інтерес до нової поезії — до Унгаретті, Саба, Монтале). Доба між війнами в Італії, 1920—1940 — Вітторіні дебютує десь посередині — це доба політичних утисків, нагінки за всяку живу думку, що вибивалася поза рамці програми, накинutoї фашистським режимом. Кожен італійський інтелектуал приходив на роздоріжжя — хвалити диктатуру чи замкнутися в собі, вдавати «неприсутнього». У цей час і постає «letteratura di evasione» — література втечі від світу й дійсності. Її розвою вельми сприяє естетика Крочі (мета твору мистецька — тільки естетична, дійсність — то лиш сировина, що з неї інтуїція артиста формує ідеальний світ, даючи його ліричний вираз у поезії), а також інші впливи з-за кордону У літературі Пруст, Жід, Джойс, По, Малларме, Валері, у філософії Ніцше, Бергсон, Фрейд вступають триумфально до Італії, як «nuovi maestri» (нові майстри). На зразках французького символізму започатковується в Італії поезія герметична, її вплив шириться на прозу. В спільному для них мотиві безсилої

туги й життя без просвітку бринить гостре невдоволення дійсністю, що було одним з проявів антифашизму тії частини інтелігенції, котра згодом так активно стала до партизанської боротьби проти нацизму. Ця інтелігенція сприйняла як заклик до боротьби навіть ту сторінку Вітторіні, на якій певний персонаж алегоричний натякав, що існує «інша повинність», окрім буденної й хатньої. Тим-то італійці, чутливі до «іншої повинності», опинились 1943—1945 років у лавах тих, хто збройно воював проти фашизму.

Друга світова війна, партизанський опір, капітуляція режиму Муссоліні 1943 року змінили лице італійської літератури. Для країни то був час історичних потрясінь і випробувань, і більшість письменників відбивали у книгах неспокій, надії й суперечливі поривання своїх сучасників. Перші мирні роки пройшли під знаком уваги до життя народу, зречення лірично-суб'єктивної манери письма. З'явилася сила документальних творів, спогадів про війну й партизанські походи. Увесь цей літературний напрямок дістає назву неореалізму (термін, узятий з тодішньої кінематографії). Насправді ж неореалісти, шукаючи свої дороги, не відкидали ні традицій веризму, ні спадку великих реалістів європейських минулого віку, а інколи ще зазнавали на собі впливу письменників із-за океану (насамперед Хемінгуей), котрі відкривали їм нові обрії.

Отож, творчість Еліо Вітторіні — це вираз трагічної кризи, що її зазнавало на собі ціле сучасне Вітторіні покоління інтелектуалів італійських, покоління, що формувалося в добу, обняту двома світовими війнами, приречене на утиск фашистський і воєнні поразки, на конспірацію і криваву борню, а зрештою на бурхливе формування повоєнної дійсності з усіма розчаруваннями, що їх та дійсність несла. Вітторіні концентрує в собі всі конфлікти і тривоги тії кризи.

Як уже згадувалося, Вітторіні дебютував збіркою «Міщани». В її кращих оповіданнях («Моя війна», «Пані зі станції») він проявляє зрілий стиль і своє виховання рондиста. Присвячена ця збірка дитинству та юності письменника, що трактуються як пора волі, нерозгаданих таємниць і безнадійного кохання. Цей казковий світ, організований у ритм, висловлений з неабиякою вербальною музичністю, кличе до визволення й очищення. Життєвий осередок першої книжки Вітторіні — це буяння щастя в чуттях і природі, в коханні, в інтелекті. В оповіданні «Моя війна», цьому ліричному автопортреті, юний Вітторіні немов «перелицьовує» велику стендалівську фразу: «Краса — це обіцянка щастя». Для нього щастя стало обіцянкою, обіцянкою краси.

Дійсність, наладована драматичними фактами, раз по раз витягає Вітторіні з одізолюваної сфери поетичної фантазії, змушуючи його до виступів напрочуд відважних, як узяти до уваги умови, що в них він пише. Найкраще про це свідчить тертя письменника з фашистською цензурою, що калічить або конфіскує його твори. Року 1939-го, завдяки збігові сприятливих обставин, виходять «Сіцилійські зустрічі», книжка, повсюдно визнана за найкращий увір письменника і за одне з найважливіших досягнень італійської літератури.

У «Сіцилійських зустрічах» відбито внутрішні переживання письменника, зв'язані з вибухом війни в Іспанії. «Сіцилійські зустрічі» містять усі характерні суперечності Вітторіні, але в цьому творі вони складаються на гармонійну, високо оригінальну цілість. Ніби опертий на елементах бароккових, надреалістичних, герметичних, твір дає попри все різкий образ сіцилійських злиднів, викриває суспільну несправедливість, протестує проти війни, і це в державі, що її урядова філософська доктрина проголошувала: «Тільки війна

підносить до найвищого напруження всю людську силу і витискає знак шляхетності на тих народах, котрі мають відвагу її розпочати», і в добу, коли фашисти упокоються своїм недавнім тріумфом в Африці.

Учасник руху Опору, Вітторіні в романі «Люди й нелюди» (1945) оспівує боротьбу партизанів за визволення Мілана і таврує водночас нелюдську жорстокість гітлерівців. Досягнення в творчості письменника — «Жінки з Мессіни» (1949), роман, що в ньому Вітторіні будує свій пожаданий, вільний, щасливий світ.

У «Гарібальдійці» (1950) співець Сіцилії виписав на тлі соціального життя рідного острова безсмертний народний характер. Ми немов бачимо неореалістичний фільм, такий дивовижний у своїй життєвій свіжості.

Силою впливу своєї полум'яної прози, ліричної напруги, завдяки моральній чистоті й любові до справедливості, Еліо Вітторіні став на початку повоевного десятиліття справжнім володарем дум італійської молоді. Кожна книжка його — це свідчення невтомної боротьби за людину і для людини. Герої його творів — це безробітні, які вмирають на околицях великих міст, сільська біднота, приречена на животіння, сіцилійська дітвора, що підгодовується сараною, дівчата, змушені голодом до проституції, злидарі, сухотники, бурлаки. Письменник не може спокійно, байдуже аналізувати зло, поглянути на нього оддалеки; навпаки, він переживає його гаряче, розпалюється, підносить голос в обороні знедолених та упосліджених.

Редактор

ЕРІКА

Переклав Іван Дзюб

I

Коли Еріка переїхала до великого міста, війна щойно скінчилася, була зима, холод, криниці на майданах позамерзли. Ерічина родина замешкала в брудному, похмурому півпідвалі великої кам'яниці. На балконах їхнього будинку, таких самих похмурих і брудних, завжди галасували дітлахи. А що Еріка теж була ще маленька (їй не минуло й п'яти років), то швидко ви-летів їй з голови той світ, де раніше жила. Та снилися їй ті самі сни, що й перше.

Найчастіше їй снився виноград, ніжний, золотавий і наче потьмянілий з холоду. Ні, вона не лагодилась ним ласувати. Просто — як добре опинитися нараз у винограднику! Вві сні він здався Еріці геть білим, там щебетали невидимі пташки, а вона сама залазила в м'якуш виноградинки й почувалася щаслива. Вона знала — це не тільки з нею, і з іншими дітьми стаються такі самі дивовижні речі, і чекала — от-от у неї заведуться приятелі! Яке то велике щастя — знати, що ти не самотня і маєш приятелів! Бо ж як страшно, коли з її життя зненацька щось зникне! А раптом зникнуть усі кицьки й червоні сукенки! І залізниць не стане! Думала Еріка, думала і аж злякалася. Але не вовків і не страховиськ вона боялась. Її страхало лише одне: раптом вона прокинеться, а в світі щось пропаде.

Ті самі сни снились Еріці і в великому місті.

Пересілися зимові морози, настала весна, почалося літо; місто, здавалось, було пересякле терпким,

солоним духом моря, вулицями пополудні гуляли матроси з військових кораблів.

До Ерічиного покою з усіх шпар виповзли таргани, одначе спека була тут не така давуча, як там, де вона жила давніше. А відтак настала зима, за нею друга, потім третя, упадав сніг, і Еріці снились казкові птахи, всі в снігу. Вві сні Еріка подумала, як би то було гарно заприятелювати з цими птахами! Щороку вона дедалі більше раділа життю, раділа тому, що у дворі стільки дітвори, вона відвідує школу, ходить на майдан по воду до криниці, часто її посилають до пекарні по теплий хліб, і вдома малесенький братчик знайшовся.

У двох світличках мешкало їх тепер п'ятеро: тато, мама, вона, Лукреція, молодша за Еріку на чотири роки, та новонароджений братчик. Певна річ, мине багато часу, поки маленький братчик стане їй за товариша. Та байдуже! Адже вона й так має чимало приятелів. Минуло ще одне літо, настали тривалі дощі, зграйки дітей бігали подвір'ям і гралися у калюжах під брамою, й мама розвішувала випрану білизну в кімнатах.

II

Які то були милі-любі дні, коли білизна висіла в кімнатах, а надворі дощило! В такій тісноті годі господарювати, тож мама сідала разом з дітьми біля печі, дозволяла Еріці покликати кого з сусідських дітей і розповідала казок. Згодом вертався з роботи батько. Він задоволено всміхався, глядячи на свою родину, і, перебиваючи маму, далі розповідь проводив сам.

Отак збігали зими. Еріці минуло сім, потім вісім, відтак дев'ять літ. Батько працював на металургійному заводі за монтажника, то й копійка вдома водилася.

Незабаром Еріка, однак, збагнула, що її батьки, як то мовиться в казках, бідні, наче мак начетверо. І вже тоді задивлялася на батька й матір з підозрою, бо потерпала, що вони стануть лихими-прелихими. З казок Еріка дізналася, що неможливі батьки часто заводять дітей до лісу і там їх покидають. Тим-то, нашорошивши вуха, слухала вона їхню розмову. Тато, либонь, ніколи не покинув би їх напризволяще у лісі. А від матері всього можна сподіватися. Ніколи мама їх не пестила і була добра, тільки коли приходив додому батько, йому одному вона всімалася й гомоніла з ним. І це Еріку ображало. Таки правда, що мама знаходить втіху тільки з батьком. Якось уночі, коли вони забавлялися в темряві, Еріка кілька разів гукнула їм, але не дістала відповіді. Відтоді Еріка втратила довіру й до батька і ще пильніше прихилила вухо до їхніх розмов. А вони тільки й говорили, що про злидні; татові треба черевики, мама не має сорочки. На заводі знову понизили заробітну платню. Якщо так і далі буде, то доведеться їсти саму поленту та кільку. «Ну й байдуже,— думала собі Еріка.— Можна їсти саму поленту й кільку. Хіба то вже так страшно?» Куди страшніше буде, як мати покине їх у лісі і вони там заблукають. Саме того Еріка боялася щодень більше, бо так може й справді статися. Вона чула, що мама й тато про щось таємниче перешіптуються в нічній пітьмі, і їм байдуже й до Еріки, і до всіх на світі. Це й лякало дівчинку. Бо ж батьки, щоб лишитися на самоті, можуть занастити своїх дітей. І в глибині серця в Еріки заключувався холодний ляк. Що його робити, до чого вдатися, щоб врятувати себе і своїх братів? Чи змогла б вона знайти дорогу з темного лісу і допровадити братів аж додому? Еріка згадала про кмітливого хлопчину з казки і задала собі камінців. Потім їй вийшло десять років, і вона вже не боя-

лась, що заблукає. Вона тут знає всі стежки-доріжки. Ну гаразд, вернуться вони додому, а що ж тоді? Щодня розмови отця з ненею ставали все журливіші. Батько нарікав на слабість: він ніколи не наїдався досхочу і наприкінці робочого дня голова йому паморочилась. «Ото буде лихо, як він занедужає! Аби не було дітей!» — казала мама. І скаржилася батькові, що схудла. Аж гидко дивитися, бо вже не схожа на жінку, і їй соромно, коли він її обіймає...

Якось одної зими у печі вогню не стало. Еріка тремтіла з холоду. Мама заговорила про смерть. Два дні в них на обід не було навіть поленти. Холод, голод — то вже зовсім так, начебто її покинули в лісі. І Еріці снилися снігові птахи, але тепер вони її морозили, вона вся дубіла. Ніхто нічим не міг зарадити, навіть приятелі.

— Знову мені зменшили платню,— щотижня казав тато.

І мама лементувала:

— Ой боже, як далі жити? — Не себе вона жаліла, а заради дітей побивалася, бо ж Лукреція ходила босоніж, а в Еріки — жодної сорочечки...

Але й ці неньчині турботи не могли заспокоїти Еріки. Навіть навпаки. Вона ж бо знала з казок, що поплатитися за все горе доведеться дітям. Отець з ненею поплачуть, пожаліють, а потім уб'ють їх. Жалість матері лякала її найбільше.

Було їй лише десять років, і вона надумала втекти з дому вкупі з сестрою й братом. Але коли Еріка спробувала пояснити Лукреції, яка-то небезпека на них чигає, то Лукреція не повірила. Лукреція нічого не боялася, їй невтямки було, що вони бідні-біднісінькі, вона навіть не відчувала холоду й голоду. Дивно! Невже й вона, Еріка, була колись така дурна? І в душі Еріки зародилась підозра, що небезпека завжди чату-

вала на них, що завжди вдома був холод і голод, а тато й мама завсіди провадили такі розпачливі розмови. «Боже,— думала Еріка.— Жила під такою загрозою і гадки про неї не мала!» Невже ж її, безборонну, що сном і духом ні про що не догадувалася, могли завести до лісу і там покинути?

III

Потім Еріці сповнилось одинадцять років, настало розкішне літо, вертаючись додому, тато посвистував якісь пісеньки. То була щаслива пора. Еріка гралася на пустирі під забудову, що простягався за будинком. Вона виросла і разом з подругами ходила на пляж дивитися на плавців. І навіть купалася, плавала зі своїми товаришками. Еріка більше не вважала себе малою, котру можна покинути в лісі. Тепер вона була певна себе, і давні ляки відступили, зникли. Вона не тривожилася більше ні за Лукрецію, ні за малого братчика, але й далі ставилася з недовірою до батька й матері, вважала їх небезпечними, голодними звірами. Отак минув час і настало ще одне літо.

Еріці було дванадцять років. Її серце вже не замирало від страху. Але завжди з підозрою позирала вона на похмурі, виснажені обличчя мами та отця. А потім сама сміялася зі своєї підозри, бо де й поділася її не-сміливість. Стала розважлива і навіть на батьків не ображалася.

Еріці минуло дванадцять років, вона покинула школу; виросла розумною, уважною, старанною дівчинкою і вміла заступити матір на господарстві. Мама не мала підстав чимось їй докоряти, однак поводитися з Ерікою і далі, як у дитинстві: не розмовляла з нею ніколи, не вміхалася до неї, тільки коли-не-коли розгублено позирала на дочку.

Якось Еріка почула, як мама казала до батька:

— Жаль, що вона не хлопець. Могла б тобі допомогти заробити на шматок хліба.

Надворі стояла зима, а в печі знову не палилося. Батько тільки здвигав плечима. Хіба вона змогла б знайти роботу, навіть якби була хлопцем? І почалися вдома розмови про безробіття. Ніхто вже не потребував робітників. Хто мав роботу, той жив сяк-так, а хто її втрачав, той — пропаща людина. Вчора звільнили одного, сьогодні іншого, і так щодня... Начебто якась пошесть упала на людей і невпинно ширилася. Так минула ця зима. Люди з сусідніх будинків чалапали попідстінню, понуривши голови. Еріка запримітила, що вони не трималися гуртом, ледве віталися, так буцім боялися один одного. У старого робітника з четвертого поверху померла жінка. Йому довелося залишитися вдома з дітьми. А коли пішов на роботу, дізнався, що його вже звільнено.

— Хто хоча б один раз не вийде на роботу, той на завтра буде безробітний,— сказав батько.

Літо не принесло відради, вдома точилися ті самі невеселі розмови. Лихо спіткало дві родини з їхнього двору. Господар будинку не наважився виселити їх, але забрав меблі і наказав вимкнути газ і світло. Еріка чула, як батько казав, що й на його заводі розпочалися звільнення. Без усякого попередження викинули п'ятеро душ із ливарні. А тепер, мовляв, звільнять когось із монтажного цеху, а він-бо також монтажник. Еріка побачила на матеріному обличчі розпуку.

— Тобі нема чого боятися,— промовила мама.— Адже ти один з кращих робітників.

Батько тільки похитав головою. Тут не важить, чи ти кращий, чи гірший. Зрештою, чи є робота, чи нема,— то однаково. Все одно доводиться вмирати з голоду. Зменшено платню на двадцять центезимів щогодини,

тобто вони зароблятимуть за день на ліру і шістдесят чентезимів менше. А це виносить дев'ять лір шістдесят чентезимів на тиждень. А чи можна їсти менше, ніж нині?

— Їсти менше! — вигукнула мама.

Саме підійшла пора їсти. На стіл було подано поленту і трохи цукорію. Щодня отак: полента і цукорій. Не людям таку поживу, а курам годилося би давати. Хіба можна їсти ще гірше?

— Піду в найми,— сказала мама.

Вона пішла мити посуд у родині податкового інспектора. Були то молодята, мешкали вони в тому самому дворі в «панських покоях». Одне вікно їхнього помешкання виглядало на майдан. Чоловік носив баки і капелюх кольору баклажана. Його дружина, черевата молодичка в барвистому халаті, просиджувала цілі дні на каналі, співала арії з «Травіати», пригравачи собі на мандоліні. Підробляла мама вісім лір щотижня і майже покривала ті дев'ять лір і шістдесят чентезимів, що їх останнім часом утратив батько.

Еріці минуло тринадцять. Збігло літо. По воду треба було йти через майдан, ступаючи по сухому листю береста, що стояв посеред майдану. Еріка часто ходила по воду. Було їй тринадцять, вже й груди позначалися, і хлопці майстерно кружляли навколо неї на велосипедах.

IV

Але незабаром виявилось, що митиме мама посуд у череватої пані, чи ні,— то однаково їх не врятує. Бо знову батькову платню зменшили на десять чентезимів за годину, тобто на вісімдесят чентезимів за день, або чотири ліри вісімдесят чентезимів за тиждень. Правда, батько все ж радів, що хоч не позбувся ро-

боти. Було звільнено чотирьох монтажників, а також п'ятьох ливарників. Щопівмісяця когось та звільняли. У дворі, де жила Еріка, двоє безробітних переїхали до іншого міста і найнялися там прокладати дорогу, а небавом ще троє сусідів zostались без роботи. А втім, і тому, хто ще мав роботу, жилося сутужно. Жоден мешканець не міг, наприклад, заплатити за світло, і його вимкнуто майже в усьому домі. Тільки у вікнах «панських покоїв», де мешкали трамвайні контролери, начальники поїздів, одне слово, «панів», як оті, в яких Ерічина мама мила посуд, увечері сяяло електричне світло.

На щастя, морози ще не взялися. Минув жовтень, потім листопад, і здавалося, що зима не буде холодна. Вечорами робітники сиділи на темних сходах, у повітрі кружляли кажани. Ніхто і слова не промовляв, навіть діти мовчали. Тільки радіоприймач на «панському» другому поверсі горлав байдужим до всього голосом.

Аж тут одного разу сталася несподівана подія. Приємно шурхочучи колесами по бруківці, до будинку приїхали автомобілі, зупинилися перед брамою, і кілька поважних панів подалися у двір. То були на всю губу пані!

— О, чудово! — вигукували вони. Потім запитали, де мешкають безробітні. Хтось на подвір'ї показав:

— Он там і тамечки.

Веселе товариство розійшлося по кімнатах, і невдовзі звідти почувся їхній веселий гомін. Вони подарували тим безробітним по десять лір, приношені сорочки й шовкові трикоти. Заглянули вони і до Ерічиного покою. Бо ж розрізнити самим, хто тут безробітний, а хто ні, їм була несила. Одна пані, схожа на королівну, попросила в Еріки води напитися. Еріка була щаслива. Але раділа вона недовго. Пані тицьнула дівчинці десять лір.

— О, я не безробітна,— одпиралася Еріка, не бажаючи брати грошей. Усе товариство зареготалося, а пані забрала монету на десять лір і подала Еріці дві ліри.

— Яка гарна дівчина, правда? — промовила. І порадила Еріці купити собі карамельок.

Але Еріка купила собі щіточку до зубів. Їй вийшло тринадцять, а влітку вже буде чотирнадцять, тож удома вона поралася сама. Мама найнялася мити посуд ще в одній родині. Настала зима, був уже січень. Мати заробляла п'ятнадцять лір на тиждень, батько — приблизно сімдесят. І січень зовсім не був м'який. А навпаки, був страх який холодний. Вода в криниці на майдані зашерхла, вікна замерзли, наче полудою взялися. До зарізу треба було, щоб у печі палилося. І тут батькові спало на думку зробити одну річ.

Кінець двору стояла поруйнована будівля — чолом вона виходила на кам'янистій провулок, що провадив до казарми. Будинок той почали були розбирати, але так і покинули. Ходити на ті руїни було небезпечно. Знадвору в будинок провадили сходи з поруччям, що ледве трималося, так розхитала його дітвора, спускаючись по ньому додолу. А трохи ззаду, де починався пустир під забудову, було видно крізь виломи дві вузьенькі кімнатки, оббиті шпалерами — одна на першому поверсі, а друга нагорі. Зверху нависала частина третього поверху. Куди тільки ступиш, усюди бита цегла, шматки тинку, наче того листя під деревом осінньої пори. Отож батькові спало на думку зробити одну річ.

— Знаєте, що я вам скажу? — запитав. — Оселимося там, тож і не доведеться платити за житло. Ніхто не прожене нас звідтіля. А будемо опалювати за ті гроші, що ми платили за помешкання.

— Треба подивитися, чи є там піч,— промовила мама.

То справді була чудова думка. І довести до діла цей задум треба було вночі. Першої ж ночі батько пішов

на оглядини. Еріка, радісно збуджена, не склепивши ока, ждала батькового повернення.

— Все гаразд,— сказав він, вернувшись. Двері й вікна були позамикані, тож він пробрався руїнами ззаду будинку, знайшов запасні двері й зайшов усередину.— Там тільки дві кімнати, в доброму стані, одна над одною. Та, що зверху, здається, непридатна до вжитку. Мабуть, там протікає. А долішня величенька. Є там і кухня, і піч,— розповідав батько.

Наступної ночі при світлі кишенькового ліхтарика ціла родина подалась на нове місце. Батько заліз до кімнати і відчинив двері, що виходили у двір. Збуджена, схвильована дівчора допомагала перенести меблі з старого помешкання до нового. На холоді скельце ліхтарика взялося памороззю. В кімнатах було ще темніше, ніж надворі.

«А все-таки тут чудово!» — думала собі Еріка. І від тої ночі вона перестала боятися батьків, вона почувалася в таємній змові з ними й бачила, що вони теж раді з тої пригоди.

V

У новій оселі й зимувалось легше. Ніхто з сусідів не дорікнув їх жодним словом. Декотрі мешканці двору позирали на них такими очима, наче хотіли сказати: «Ти ба які!» — і лише добродушно вміхалися. Ціла родина оселилася в кімнаті нижнього поверху; горішня кімната правила за комору: жити годі там було — в стелі світила велика дірка. Для дітей та комора була сповнена чудес. Еріка спорядила там собі лежанку. Часто, відчинивши двері й учепившись за ручку, щоб не полетіти вниз, вона перегукувалася з дівчорою, що гралася на пустирі під забудову. Пустир скидався на леваду, на ньому буйно розрослася кропива.

Минала зима, в печі палали дрова. Їжу мама варила вугіллям, а вечорами в кімнаті блимала, газова лампа. Тепер батька й маму охопило нестримне бажання припасти всього; комірною вони не платили, і всі заощаджені гроші витрачали на вугілля, дрова і газ, і все те складали в горішній кімнаті.

— Так ще можна жити,— задоволено казав батько. Він збадьорився. Часто піднімався нагору, розчиняв навістіж двері і, взявши руки в боки, дивився в далечинь. Батько любив курити. Правда, останніми роками палив він мало, а тепер знову почав набивати люльку.

— А ти, може б, уже кинула мити посуд у тої погані,— казав мамі.

— Любий,— відповіла мама,— я хотіла б справити Еріці платтячко.

За рік Еріка вигналась високо, і старе платтячко вже не закривало колін. Коли вона довідалася, що мама збирається купити їй нове вбрання, то з радощів аж застрибала. Може, буде воно червоне? Вона так хотіла мати червоне плаття! І того дня, як вона наділа червоне плаття, їй здалося, що на пустирі зацвіли червоні маки. В небі пролетіли якісь незнайомі птахи, грала музика, радіо запрошувало всіх мандрувати або поїхати на море.

Аж ось одного разу батько вернувся додому похнюплений. Була субота.

— Що сталося? — спитала мама.

Батько впав на стілець, схиливши голову набік.

— І це після всього...— мовив.

Що він хотів сказати?

Мама подала обід. Не поленту, але варене м'ясо. Не можна ж ціле літо їсти саму поленту. Адже сьогодні була субота, а в суботу голодувати не годиться.

— Отож-то,— зітхнув батько, з'їв трохи і відсунув миску.

— Ну, що таке сталося? — тривожно допитувалася мама.

— А те, що з мене буде...— відповів батько.— Мені тепер навіть не страшно зостатися без роботи!

На якусь мить усі завмерли. Потім мама тихо, наче боячись, щоб хтось знадвору не підслухав, запитала:

— Тебе звільнено?

— Авжеж, погнали,— гукнув батько.— Ну і що з того? Ну, чого вирячили на мене очі! — він кричав так, ніби відчував за собою якусь провину і хотів виправдатися. Потім пішов.

Але назавтра втихомирився. Сказав, що поїде. Десь далеко, у горах, прокладають дорогу. То він туди подасться, аби заробити на прожиток. То, правда, не його рук ремесло, але хіба то хитра штука орудувати заступом? Аби тільки не дати злидням доступити до горла, якось треба зарадити собі, і то негайно. Їм, мовляв, посилатиме половину заробітку.

— Ми ж можемо поїхати з тобою,— промовила мама.

Але батько не захотів. Їхати разом з ним? Прокладати дорогу — все одно що бути вояком на фронті. Сьогодні працюєш в одному місці, завтра збирайся й переїзди на інше. А чи мислима річ повсюди тягати з собою дружину й дітей?

Тоді мама взялася переконувати, що не варт зараз йому кудись їхати. Таки так! Не варто йому працювати. Бо ж не на зароблені гроші вони живуть, і не ота гидота, яку вони їдять, тримає їх на ногах. Хіба що чудо не дає їм померти голодом. А коли так, то й без роботи вони сяк-так переможуться. Мама вмовляла, доводила, майже лементуючи. Ні! Не пропало, коли його звільнено з роботи! Якось утримаємось на ногах навіть без тої гидоти, яку доводиться зараз їсти. Зрештою, хіба не дають безробітним запомоги! На тих словах голос її обірвався і стих. Хіба тисячі

людей роками не живуть без роботи? Але батько тільки процідив крізь зуби.

— Б-р-р! Безробітні!

Було очевидно, що нізащо батько не відмовиться від свого заміру.

VI

Після батькового від'їзду мати наче стуманіла. Вона завжди ходила як запаморочена, серед хатніх справ нікого не помічала. Та коли вертався батько з роботи, вона оживала, бадьорішала, ба навіть ставала веселою. А тепер вона все мовчала, ніби їй заціпило. Ходила працювати за наймичку, а коли, вернувшись додому, бачила, що і вдома є ще робота, то хапала Еріку за плече і трясла нею, крізь заціплені зуби зनावісно рикаючи, як той звір.

Еріка зрозуміла, що мама зненавиділа їх, своїх дітей, за те, що змушена була лишитися разом з ними. Авжеж! Бо ж хіба можна вже кочувати, як казав татко, цілою родиною? А родина — це, власне, їх троє дітей. Через них мати не може поїхати до батька. Бо одна мама — це ж не родина! Неня зараз же побігла б до батька, і цибаті, худі ноги несли б її усе вперед, не зупиняючись ні на мить, швидше ніж зайчик, помчала б вона до батька, аби потім увечері забратися з ним в якусь нору.

Еріка добре уявила собі, як мама стрибає, мов зайчиха. І вперше збагнула, що, зрештою, мама ще досить молода. Еріка навчилася непомітно пантрувати за нею, і подумала, що мама нічим не різниться від її подруг. Ось тільки в очах її іноді, коли вона дивилася на сестричку чи брата, спалахували злісні вогники.

Еріка добре бачила, що мама ненавидить їх трьох, бо вони перешкоджають їй поїхати до батька і змушують щоразу повертатися в цю пустку. Еріці спов-

нилось тепер чотирнадцять років. І знову її охопила підозра, що мама покине їх у лісі. Тепер ця небезпека видавалася куди грізнішою. Так, у маминих очах вселився нечистий, що чигає на них. В очах було бажання, щоб їх не стало на світі. Прагнення крові. Вона із шкіри вилазила, працюючи у тих «паскудників», аби заробити дітям на скибку хліба, на кухоль молока і шматок м'яса. Та її потемнілі з люті очі мимоволі зраджували її потаємні думки.

Від батька прибули перші гроші, але то була якась мізерія. Мусив там заплатити за нову профспілкову картку,— писав батько. Щоб заробити більше, мати ніколи не сиділа склавши руки: то комусь підлогу вилощувала, то брудний посуд мила. Еріка знала, чому мама сказала їй:

«На, прочитай листа!» — ніби їй самій було неприємно читати листа батькового. У неї не було від Еріки ніяких таємниць. Хоча мати ненавиділа її, Лукрецію і брата за те, що не може через них поїхати до батька, але, як не дивно, саме вона, Еріка, стала для неї буцімто вісницею кохання, що його висловлював у своїх листах так незграбно та відверто батько.

— Добре було б з тобою переночувати,— читала, приміром, Еріка. Але в тих словах вона не помічала нічого цинічного, що могло б скаламутити її невинну душу. І хоча вона про багато що здогадувалась, слово «переночувати» було для неї таке ж звичайне, як «поїсти», «погуляти», «попити».

Відтоді як вона почула вночі шепіт веселої забави батька з матір'ю, їй багато чого стало зрозуміло. Але ті справи, про які вона здогадувалась, не приваблювали і не каламутили душі: вони її просто не обходили. Вона була податлива, м'яка як глина, але якимсь дивом усе брудне не приставало до неї, спливало, мов вода.

«Тут, у горах, повітря чисте,— писав батько,— всі ми на здоров'я не жаліємося і відчуваємося парубками... Більшість, як я,— батьки сім'ї, і думками ми далеко, з дружинами, дітьми. Лише кілька нежонатих чекають своїх наречених, а поки що розважаються з тутешніми дівчатами-селянками. Живуть тут здебільшого сербки, і дуже до нас липнуть. Але прошу тебе, нічого не побоюйся, бо ж ти знаєш, що мені подобаються чорняві жінки, а ці всі русяві, і тіло їхнє схоже на коров'яче вим'я. Не можу тобі поклястися, що нічого не зробив би, якби трапилась яка гарна чорнявка, але чорнявих тут нема, і ти можеш спокійно спати». Писав також, що платня мізерна, і тому він може посилати тільки п'ятдесят лір за півмісяця, бо, мовляв, йому самому зостається лише шістдесят, а цими грошима розкішно не проживеш. У кожному листі він скаржився і ремствував, лихим словом згадував про паскудників — чиновників. Але особливо обурено писав про одного журналіста, що розпитував його про життя, роботу і потім сказав, що він є «прикладом» для інших. «Цей паскудник,— писав батько,— сказав, що я для інших приклад і справжній патріот і громадянин, бо я витрачаю дві ліри на день, а решту пересилаю родині. Ти тут мучишся, сам, без сім'ї, а ці падлюки плещуть захоплено у долоні». Він писав, що вони ночують у бараках, їдять просто неба, але Еріка не дуже йняла віри скаргам батьковим. Йї здавалося, що батько зазнає цікавих пригод і став таким волоцюгою, як циган.

А втім, батько ніколи не був їй надто близький. Коли вона була маленька, він жодного разу не взяв її на коліна. Він завжди був добросердий, інколи навіть жартував з дітьми, і в ті дні, коли мати сушила білизну у хаті, розповідав їм казок. Але своїми турботами він ділився тільки з матір'ю. Тепер, коли він став справж-

нім циганом, Еріка бачила як мати ще нестримніше рветься до нього. Її ще дитячій уяві батькова робота малювалась якоюсь чудесною забавкою, але в душі зростав неспокій: бо ж пристати до цієї забавки могла тільки мама, не можна ж кочувати цілою родиною. Так казав батько. Мама викинула з голови думку про мандри і зосталася вдома, і це лякало Еріку найбільше.

Очевидячки, мандрівне життя нестримно вабило матір, а скарги й нарікання батькові лунали, наче сумні акорди скрипки, і від цього палке бажання мами поїхати до нього ставало чимраз дужче. Будь-якої миті мати могла, забувши про дітей, про свій обов'язок, усе кинути й поїхати. А що тоді буде? Скоро Еріка подумала про тес, їй стало страшно, як у ті дні, коли боялася, що мама її покине в лісі. Але вона швидко заспокоїлася. Вона лежала на своїй лежанці, дивилася через вікно. Літо сплило, пустир під забудову спустів. А Еріка все думала: що тоді буде?

VII

Якось у неділю Еріка мала зустрітися зі своїми товаришками на околиці міста в парку розваг, але спізнилась на місце зустрічі і не застала нікого. З досади вона повешталася трохи вулицями, оглянула афіші в двох кінотеатрах, відчула, що втомилася, й подалася додому.

Десь за кам'яницею сідало сонце, на подвір'ї не було ні душі. Еріка легенько штовхнула двері і попрямувала до кухні напитися води. І раптом їй закортіло сісти, а не пити. Вона сіла на єдиний стілець, скинувши додолу городину, що там лежала. Еріка втомилася, їй було сумно, хотілося сісти біля вікна й дивитись, як на подвір'ї гомонять подруги. Але там було порожньо.

Зненацька через відчинені двері уздріла в кімнаті маму.

Та сиділа біля столу зачесана, чиста і натужно водила ручкою на папері. Еріці здалося, наче з долоні на папір крапля за краплею збігає густа кров. Еріка зрозуміла: мама пише листа батькові. Ніколи не думала, що мама може йому писати. Їй здавалося, що мама не вміє писати, так само, як не вміла читати листів. Щоразу, коли приходив батьків лист, вона кликала Еріку й нетерпляче казала: «Почитай-но!» Еріка так звикла до цього, що кінець кінцем переконала, нібито мама просто не вміє читати. Еріка старанно читала рядок по рядку, не застановлюючись над тим, що матері треба ж відписувати на листи. Вона не звертала уваги на те, що в листах батько усе питав маму про здоров'я, про всякі справи. Еріку лякало тільки одне: що дужче батько нарікає на своє циганське життя, то нестримніше рветься до нього мати. Але тепер Еріка збагнула, інакше й бути не може. Вона знала, що не вперше мама сидить отак біля столу і мучиться над листом. Це її схвилювало і злякало.

«Аби мені стати невидимкою. Тоді я могла б допомогти їй написати цього листа»,— зворушено подумала Еріка. В покої поволі стемніло. Еріка злякано дивилася, як мати зашкарубленими, міцними пальцями незграбно виводила таємничі слова. Здавалося, ніби на папір ось-ось присне кров. Еріка сиділа й приглядалася до матері. Схилившись над папером так низько, що її гарне каштанове волосся майже торкалося стола, мати моцювалася з неслухняними літерами. Еріці стало моторошно. Очевидно, мама вміє не тільки писати, а й читати. А батькові листи вона прохала почитати лиш тому, що її брала нетерплячка швидше дізнатися, як йому живеться. Бо ж мамі довелось би сидіти півдня над листом, щоб самій усе розчовпати. Їй так хотілося

дізнатися всі новини одразу, не гаючи ні хвили, і тому-то вона вдавалася за поміччю до неї, Еріки. А вона чомусь гадала, що мама не вміє читати. «Бідолашна мама!» — подумала Еріка. І сама не здогадувалась, звідки те співчуття береться.

Поволі час минав, на подвір'ї залунав гомін сусідів, що поверталися з недільної гулянки. Людський гомін заспокоював, ogrівав душу, надавав бадьорості Еріці, хоч навколо у кухні зовсім споночило. Бідолашна мама, їй так хочеться поїхати до батька! Еріка завше була розумна і спокійна дівчина, і навіть страх не вадив їй залишатися розважливою.

Зрештою, чого боятися? То ж тільки у казках дітей покидають у лісі. Найгірше, що мама хоче поїхати, а взяти з собою всіх трьох вона не зможе. Ну що тут такого страшного? Адже коли мама й поїде, то ні оселі, ні міста з собою вона не забере. Не в лісі ж вони залишаться! З дому із подвір'я їх ніхто не прожене, а більше їм нічого не потрібно. Певна річ, дуже цікаво переїздити з місця на місце, як цигани, але коли вже їм не можна поїхати до батька, то що ж його робити, треба скоритися.

Батько нарікав на своє циганське життя, обурювався, оскаржував. У кожному його листі лунало приховане благання до матері — приїзди, але тільки до матері, лиш її він кликав у це нове неспокійне життя. Він писав, що до одного з його товаришів жінка уже приїхала, а інший чекає свою з дня на день. Але ні разу він не писав, щоб до когось приїхав син чи дочка. «Якби не діти!» — написав навіть в одному листі. Отож, нічого не вдієш. Значить, їй, Лукреції, та братові доведеться і далі жити в цій хаті, в цьому місті. Та хіба це так уже страшно? Їм навіть подобається жити тут. Ось тільки одне погано: надто вже дорослі говорять про свої нестачі. Вони ж, діти, про злидні знають

лише з розмов дорослих. Хтозна, може і холоду не було б, якби дорослі про нього не нагадували.

Еріка, однак, не думала, що мама зважиться поїхати. Десь-найпевніш, залишиться. Бо мама не складаючи рук працювала за наймичку, мила брудний посуд, чистила підлогу, вважаючи себе осудженою отак поневірятися. І це особливо непокоїло Еріку. Мати скаженіла на думку, що діти помруть без неї голодом — і вона ніколи не зважиться поїхати. В її озлобленій душі зростало прагнення здихатися нарешті їх. Мати може здумати, що їй не вибратися звідси, доки живі вони троє, і тоді одного дня вона їх заб'є. Уночі встане з ліжка і задушить їх уві сні. Ось де чайлася справжня небезпека! Еріка почувала, що вся душа її тремтить. Раніше її огортав несвідомий страх — що як мати кине їх у лісі, а зараз було ще страшніше. Залишитися вдома самим, без мами,— звісно, погано. Але тільки тоді вони врятуються! О, якби вона швидше поїхала!

VIII

Але мама і далі не складаючи рук працювала по людях, аж з утоми позеленіла, ходила кошлата, цілими тижнями навіть не милася. Очевидно, їхати не збиралася. Ненавиділа дітей, але не їхала. Ненавиділа їх так, що ладна б їх убити. Але покинути не могла. Бо якби так зробила, то впала б у розпач. То було по ній видно. Коли мати, вернувшись з роботи, не заставала вдома семирічного Альфреда, вона зараз же три-вожно починала звати його і під час обіду перед ним першим ставила тарілку. Дуже любила вона свого найменшого. Але сердилася на нього ще більше, ніж на Лукрецію й Еріку. Часто смикала його за чуба, і коли крутився під ногами, відважувала дзвінкого

ляпаса. Зціпивши зуби, наказувала йому: «Іж!» — з одчаю хапала його за карк і трясла.

Але чому ж, міркувала Еріка, мама не наважується їх покинути? Може, боїться, що ми пропадемо тут самі? Еріці кортіло сказати мамі, розтлумачити їй, що й без неї вони якось проживуть. Хай тільки вона залишить трохи дров, вугілля й не забуде потім прислати грошей на хліб. Та вони, либонь, і без грошей перебудуться, це ж бо дорослі завше бояться холоду й голоду, а їм страшно тільки зостатися самим у лісі і не знайти дороги назад. Але ж місто не ліс, і сусіди їм не дадуть пропасти. Еріці кортіло сказати мамі про це. Вона все розмірковувала, як би їй усе пояснити, але щоразу бачила, що не зможе навіть озватися до неї, не добере потрібних слів. Бо ж інших слів, крім «тарілка», «ганчірка», «вода», «хліб», «пекар», вона в розмові з матір'ю не вживала. А хіба цими словами порозумієшся? Еріка з досади заливалася дрібними сльозами. Вона бачила, що мама почорніла з люті. Ні, вона не поїде, перш ніж поквитається з ними. Вона неодмінно подається до батька, щоб уже з ним не розлучатися. Але поїде, лише коли буде спокійна за них. Тим-то вона не зупиниться перед убивством. Тільки чудо може змусити матір на зламану голову поїхати до батька, полишивши їх живими. Таким чудом здався Еріці останній лист батьків. Він писав: «Приїжджай, бо я заслаб. Вислав тобі сто лір».

— Ой лишенько! — заголосила мама. — Що ж його робити? — Вона розпачливо позирнула на трійко дітей.

Але очі їй заблищали з радості — нарешті вона зможе поїхати до чоловіка. Цілісінький день вона клопоталася вдома, говорила сама до себе, все чогось побоювалася. І навіть не ходила на послугу, взялась нестямно давати лад у хаті.

Помила підлогу, випрала білизну. Був саме листопад,

але, як то випадає на святого Мартіна, сонце ще гріло, і мама вивісила білизну надворі. З тривожним серцем Еріка допомагала мамі. Еріка бачила, як мама раз у раз перекидалась словами з якою сусідкою.

— Мій чоловік занедужав! Мій чоловік занедужав! — жалілася вона.

Одна сусідка радила мамі за всяку ціну їхати до батька, інша казала, що це не страшно і краще їй залишитися.

Але по обіді мама, здавалося, поклала собі їхати.

Витягла з-під ліжка здорову запорошену шабатурку. Спочатку довелось видушити тарганів, що там оселилися. Еріка зауважила, що для мамі дітей наче і не було. Еріку взяв жаль, наче її ображено, але водночас вона бажала, щоб мама поїхала ще до вечора. Мама вичистила шабатурку, натикала туди своїх манатків, відтак кинула пакуватися, схопила своє стареньке пальто з блаґеньким кролячим коміром і пішла, розкуйовджена, навіть не причесавшись, широко ступаючи своїми цибатими ногами, вона перейшла двір і подалася на майдан.

Невже роздумала їхати? Еріка побігла слідком.

— Мамо! Мамо!

Еріка наздогнала маму, пішла поруч, а та роздратовано хрипким голосом запитала:

— Чого тобі треба?

Еріка не знала, чого, власне, їй треба, але мати не чужа, і вона лагідно сказала:

— Мамо, будь спокійна. Я догляну хату й Альфреда з Лукрецією не гірше за тебе.

— Гаразд,— сказала мама, квапливо простуючи через майдан.— Гадаю, ти впорасешся й сама. А мені треба їхати. Батько мене кличе — значить, йому таки тяжко.

Еріка полегшено зітхнула, але до серця підступив смуток.

— Я не надовго їду,— провадила далі мама.— Вдома ще залишилося торішніх дров. Буде чим ogrіти хату, коли похолоднішає. Але ти щадь, щоб на цілу зиму стало.

Мама ретельно все пояснювала, не сповільнюючи ходи.

— Є ще яких двадцять-тридцять кілограмів вугілля,— будеш варити їжу. Але гляди, не витрачай більше за півкілограма на день. Сильно не роздухай вогню, а тільки-но скінчиш варити, загаси жарини водою, то ж згодяться тобі ще раз. Пам'ятай: кілограм вугілля цілих дев'яносто центезимів коштує.

Мати ніколи не брала Еріки з собою, і зараз дівчинці було приємно і трохи сумно йти поряд з нею.

— Маєш ще сулію гасу до лампи,— вела далі мама,— але краще лягайте спати, як тільки смеркне. Зрештою, вуличний ліхтар освітлює й нашу кімнату. Зараз я йду забрати всі гроші, що мені винні за роботу. Всього сімдесят п'ять лір. Тож куплю тобі трохи борошна на поленту, макаронів і олії. Та й квасолі, але небагато, на два-три рази, бо, щоб зварити їх, йде півтора кілограма вугілля, а для трьох душ не варто стільки витратити. І ще одне: коли готуватимеш, ложечку олії лий тільки на пательню, і не здумай ти мастити нею тарілки, бо інакше не мине й тижня, а ти всю олію зужиткуєш.

Мама торохтіла, інколи на мить приставала, наче сподіваючись, що Еріка обізнеться. Але Еріка мовчала, тож мама вела далі:

— На суп тобі вистачить кількох картоплин і трохи борошна. Куплю тобі десять кілограмів картоплі. Вона поживна й коштує дорого. Покладеш до каструлі кілька картоплин, дві жмені борошна і за півгодини матимеш три полумиски супу, кращого за бульйон. Борошна на заправу я тобі куплю в пакетах. До різника часто

не ходи. Сьогодні я йому все сплачу, тож зможеш брати наборг що три дні двісті грамів м'яса до супу, аж поки я вернуся. Пекар, як і тепер, даватиме тобі по буханці на день,— ви ж хліб увесь з'їдайте. Я все йому виплачу і попрошу, аби до мого приїзду давав тобі наборг.

Мама все торохтіла й торохтіла, наче розмовляла сама з собою. Еріка радо йшла поруч з нею і задоволено слухала її мову. Мама вперше так довго розмовляє з нею, певне тому, що сьогодні від'їжджає.

— Куплю тобі також курку,— провадила далі мама.— Я вже давненько збиралася. Вона щодня несе яйце. Даватимеш їй недоїдки — і зможеш щовечора пржити ячню. Та не полишай курки надворі.

Вона почала підраховувати видатки:

— Дорога коштує дев'яносто лір, і ще п'ять лір треба мати про всяк випадок. Коли віддам борги й куплю тобі все потрібне, у мене залишиться, мабуть, лір зо п'ять, то вже тобі їх дам. Але будь розважлива, поклади їх у пуделко, де я зберігала намисто, і щодня бери п'ятдесят чентезимів на городину. Та коли, крий боже, скоро не вернуся, вишлю тобі дещо звідти. Гляди, як лягатимеш спати, не залишай вогню в печі. Гаси вогонь ще доки не смеркло. Посуд мий холодною водою. Коли треба підігріти трошки води, кидай у неї соду. Бо інакше зужиткуеш усе вугілля. Білизну пери також у холодній воді. Склади білизну в шаплик і йди до криниці. Спершу випери її в мильній воді. І прати треба, поки білизна ще не дуже брудна. Лукреція має тільки одну-однісіньку сорочку, але ти зможеш на перемену дати їй свою стару. Підлогу підмітай двічі на день, бо інакше доведеться мити її і шкребти, аж потім спину не розігнеш.

Еріка все це знала і без пояснення матері. Бачивши, як та прибирала, вона давно вже навчилася все робити,

Але їй було приємно слухати мамині навчання, вони були для неї як пісня. Вперше мама визнала її за правдиву господиню, але балакала з нею так, будімото вона, Еріка, була недосвідчена учениця і ніколи не прибирала сама в хаті і не мила підлоги. Одначе Еріка розуміла, що мама оцінила і нарешті визнала її спритність і вмільсть. Мати ніби оспівувала все те, що вона, Еріка, вміла й любила робити. І хоча її голос лунав повчально, Еріка зрозуміла, що мати вдячна їй.

— Невже треба розлуки, щоб хоч раз мама стала така добра й лагідна? — гірко подумала дівчинка.

Мама стала якась чудна, не схожа на себе, добра і зовсім не страшна. Вона йшла підтюпцем, широко ступаючи своїми великими ногами, а Еріка бігла поруч з нею, наче вони були дві подруги. Отак іти разом — сама втіха. Мама квапилась, ніби вже від'їжджала, а Еріка не відставала від неї, аби ще якусь часинку побути разом. І в серці Еріка не відчувала ні смутку, ані порожнечі; вона знала, що віднині турботи про домівку лежатимуть на її плечах.

— Сподіваюсь, Альфредо не плакатиме? — мовила Еріка.

— Ти так гадаєш? — запитала мама.

Ніч вони збавили без сну. Мама встала рано й почала лагодитися в дорогу. У ці останні години вона вже стала вдома наче гостя.

Діти проводжали маму аж до вокзалу. Вона не пошкодувала грошей і купила квиток у вагон другого класу, — подорож мала тривати цілий день.

— П'яши мені про все, — промовила до Еріки, поцілувала її в чоло вологими, шореткими губами і пішла на перон. Еріка, Альфредо й Лукреція припали до штахет. Еріка бачила, як мама квапливо побралася сходами і зникла.

Додому діти вернулись тільки надвечір. Еріка в кулаці стискала півтори ліри, що їй мама дала на вокзалі. Квиток коштував не дев'яносто лір, а дешевше, і мати тицьнула дочці решту. Еріка думала, що годилось би якось відсвяткувати цей день.

Діти перейшли привокзальний майдан; було саме пів на восьму, але сонце ще світило яскраво. Еріка не могла добрати розуму, як би це, усім на втіху, витратити грошенята. Якби то було літо, купила б морозива, а йти до парку розваг, певне, вже пізно.

Проте вони все ж подалися туди, сподіваючись, що, може, на якій каруселі поїзденьки справлять. Але в парку саме прибирали; служники, закасавши рукави, поливали доріжки і протирали мокрою ганчіркою позолочені бильця на каруселі. Стежити за їхнім поранням було дуже цікаво; ще їм пощастило побачити, як мавпи, ухопившись довгими сухими лапами за вірьовки, гралися, верещали, хилитаючись на дитячих гойдалках.

Парк був величезний, і вони довго блукали ним. Нарешті через незнайомий гарний сад вийшли на широку вулицю, де раніш ніколи не бували. Вони брели повз високі кам'яниці, цікаво розглядаючи жовту траву, що поросла на покинутій трамвайній колії. Потому перейшли попід залізничним мостом, звідки вже починалися вулиці з силою крамниць, начебто цей міст був брамою до міста.

Була то незвичайна прогулянка по невідомих місцях. Правда подорож з нового кварталу до старого — туди, де стояв їхній дім. Їм чомусь здавалося, що їхня домівка змінилася, стала кращою. Еріка все ще сподівалася на чудо. Їм кортіло летіти й летіти вперед, ніби той потяг, що повіз маму. Еріка боялася, що скоро вони прийдуть додому, їй знову стане сумно. І тому

брала її охота зробити щось приємне, святкове. Та грошенята Еріка все ще стискала в кулаці, бо не траплялась нагода їх витратити.

«Може, покататися трамваєм?» — подумала вона. Та це мусив би бути незвичайний, чудовий трамвай; а ті, що проїздили повз них, зі звичними, набридлими номерами й цифрами, були убогі, облуплені і деренчали, як тарадайки. Куди приємніше простувати незваними вулицями. Діти йшли та йшли, аж поки опинилися на знайомому завулкові.

— Може, вип'ємо по філіжанці кави? — запитала Еріка. Досі вони ще ніколи не були в кав'ярні, і тому спершу несміло посідали при столику, та небагом зробилось їм затишно в цьому світі широких шиб і черватих пляшок. Кельнером був непривітний, глумливий юнак. Він почав вимагати, щоб Еріка спершу виклала гроші. Дівчинка обурилася, але розтулила кулак і показала півтори ліри.

— На три не стане, хіба на одну, — промовив зухвалий кельнер. Діти вдали, ніби самі знають, що їм справді за такі гроші більше, ніж одної філіжанки кави не купити. Тільки Альфредо спробував ремствувати, випивши майже всю філіжанку, він сказав, що кава не така вже й смачна. Хоча той кельнер не припав Еріці до серця, вона подумала, що вже добряче розважились і треба вертатися додому.

Відтоді про їхню домівку Еріка думала, як про найменшеньке з усіх дитятко, що його треба мити, доглядати й чепурити.

Альфредо та Лукреція залишилися гуляти на подвір'ї, а Еріка піднялася нагору, замкнула за собою двері. Їй здалось, наче хата, як те дитя, чіпляється їй за спідничку. Це було так приємно — чути себе геть дорослою. Правда, ось уже кілька років як вона сама опікувалася хатою, але поки поряд була мама,

хата була начебто трохи чужа, наче старша сестра, якій треба прислужувати. А тепер нараз хата стала дитятком, і Еріка могла тепер доглядати його так, як їй до вподоби. От вона зачинила двері й одразу замкнула дім. Вона, а не мати, стала єдиною і повновладною господинею в хаті. Колишнє життя скінчилося, і зараз Еріка сиділа й колисала свій домок. Вона дознавала до нього ніжного матернього почуття. Але вона була надто юною матір'ю, і їй щомиті спадали на ум найпримхливіші думки. Дівчинці хотілося, щоб підлога вилискувала, і вона бралася ревно терти її ганчіркою. Але щоразу, тільки-но підлога висихала, зникав і блиск, то ж Еріка знову заходжувалася терти мостовини мокрою ганчіркою.

Уранці не встигали Альфредо й Лукреція піднятися, як вона вже бралася застелювати ліжка. Обідали вони тепер коло великого столу, накритого чистою скатертиную, хоча за мами часто-густо доводилося їсти, поставивши миску на коліна. Еріка все поралася в кухні, змивала бруд, витирала кіптяву.

Попоравшись і пославши брата й сестру гуляти, вона зачиняла віконниці й обережно навшпиньки підходила до груби, де, як та кішка, муркотіла у банячку юшка.

Не подобалось їй, коли в хаті мухи. Тож поки мухи не виздыхали з холоду, Еріка ненастанно провадила з ними війну, ловила їх, обривала їх крильця, запихала у пляшечку, а потім викидала з вікна надвір. А коли вже не було чути мушиного дзижчання, Еріка замикала хату, сідала на східцях під дверима й втішалася тією думкою, що в хаті немає жодної мухи. Їй навіть подобалося дивитись, як мухи повільно літають надворі, аби тільки вони не дошкуляли в кімнаті. Їй було шкода тих бідолашних мух, що їм вона поодривала крила. Згори здавалося, ніби землю засіяла

чорна мурашня. Еріка частенько спускалася вниз і залюбки гралася з ними. Але тепер віддавала мух курці, тільки-но побачила, що та охоча поласувати ними.

Спочатку Еріка незлюбила ту гидку курку, що безперестанно паскудила хату. Але потім вона відвела чубарочку до комори, там де дрова й вугілля, і скоро зовсім примирилася з нею. Злагодила для курки клітку. Часто вона простягалася на своїй лежанці, відчиняла дверці клітки, брала курку на руки; приємно було пестити переполохану чубарочку і дивитися крізь розчинені двері вниз, на луки. Комору Еріка ніколи не прибирала, бо то була не хата, а таємнича печера, дуже зручна до грища. А хіба печера може бути чиста? Чудесною знахідкою бувало й яйце, що його курка, правда, не щодня, але часто дарувала господині. Правда, нагорі, в великій кімнаті сморід посліду щодня ставав нестерпніший, але ж у правдивій грі все повинно бути, як у житті.

Нагору провадили не тільки великі сходи з вугільним поруччям, але і внутрішні дерев'яні сходи. Однак Еріка не знала про це. Вона навіть вугілля носила тільки великими сходами. Сусіди, бачивши багато разів на день, як вона піднімається вгору з кошиком, гадали, що Еріка боїться забруднити вугіллям підлогу в нижній кімнаті. Зараз погляди всього двору були звернені до Еріки. Всі знали, що бідолашна дівчинка зосталася сама з маленьким братом і сестрою, і щиро жаліли її. І кожен бажав Еріці добра, вважаючи, що таку розважливу й охайну дівчину на світі і з свічкою годі шукати. Але хіба знали вони, про що думає цілими днями ця мужня дівчинка? Вони знали тільки, що Еріка спокійна й розважлива, але й гадки не мали, чому вона надто рано стала дорослою. Вони бачили тільки, як дівчинка обережно піднімається й спускається з кошиком вугілля вугільними приступками схо-

дів, але не догадувались, що вугілля для неї — жива істота.

Еріка вела розмову з вугіллям і з вогнем, що розгоралося в печі. Вона мацала вуглинки пучками, рахувала, скільки кусків можна сьогодні спалити й промовляла:

— Ти мені сьогодні звариш суп, розумієш, немає іншої ради.

Вугілля було їй за товариша. Вона ласкаво називала його «вугликом». Він був її скарбом, і скоро «вуглик» уступав до хати, зразу ставало світліше й радісніше. Щодня вона вирушала в далекі мандри по те вугілля, залазила нагору, спускалася в шахту, і, підійшовши до темного входу до печери, голосно наказувала: «Розступися, Сезаме!» Інколи вона казала братові:

— Нумо до праці, гірниче, бо треба мені три вагони вугілля.

Братові подобалася ця гра. Він питав:

— А яке гасло?

Еріка якусь хвилю замислювалася, а потім шепотіла йому в вухо:

— Віконце, відчинись.

Сусіди бачили як маленький Альфредо бігає вгору і вниз із кошиком вугілля й думали: «Які гарні діти! Надто Еріка, це ж бо вона навчила їх працелюбства!»

Сусідам здавалося, що вони люблять Еріку, і гадали собі: «Не бійся нічого, дівчинко, поки ми турбуємося про тебе!» І коли вони чули, як Еріка розбиває яйця для яєчні і варить їжу, їм ставало тепло на душі. Їм було приємно думати, що от, мовляв, вони, добрі й гарні, опікуються Ерікою.

Але далі добрих думок справа не йшла, і вони продовжували здалека наглядати за нею. Нафарбовані дружини урядовців, що давно вже не помічали з панських покоїв своїх сусідів-бідарів, теж зорили за

Ерікою. Вони думали собі: «О дівчино, ти будеш чудовою служницею! Якщо вже зовсім не матимеш що їсти, то я не дам тобі померти голодом. Ти митимеш брудний посуд і за те діставатимеш всі макарони, що мені залишаються з обіду!»

Х

За останні ліри з тих грошей, що мама їй залишила перед від'їздом, Еріка купила пляшечку чорнила, конверт і марки на п'ятдесят центезимів. Увечері вона сіла писати матері листа:

«Люба матусю, ми всі здорові. Мені так хочеться, щоб тато швидше видужав. Ми з Альфредом ні разу не хворіли, і тільки Лукреція одного дня застудилася. У нас у хаті не стало води, вона взяла відро і пішла до криниці, а коли вернулася, то обличчя в неї було мокре. Очевидячки, вона вмилась і схопила застуду, але другого дня вона оклигала. Ось тільки курка від неї заразилася і відтоді все почхикує, а яйця несе раз на три дні. Я їй давала недоїдки, хлібні крихти,— нічого не їсть, тільки мух. Отож мені багато роботи перепadaє, щоб їх ловити, обривати крильця й кидати курці. Вона ловить їх на льоту і ковтає, потім заплющує очі й апчихає. Просто страшно дивитися, як жере бідолашних мух. Помацаєш їй воло, а там повнісінько мух. Вони навіть не ворухаться, бо їх там сила-силенна. Знаєш, мамо, певне, ця курка зовсім не застуджена, а чхає тому, що зла. Коли вона, витягнувши шию, захланно кидається на бідолашних мух, очі в неї стають червоні, і дзьоб у неї гарячий, і пір'я також. А коли знесе яйце, до неї навіть підійти страшно: так-бо вона боляче кусається й злиться аж-аж. Я тепер уже знаю, що наша курка шкочлива й хитра і їй ліньки нестися щодня. Перше я цього не знала й лю-

била її, а от зараз мені й дивитися на неї не хочеться. Краще б ти купила мені перед від'їздом кролика. Кролик — лагідне спокійне звірятко, ворушить своїми вусами й думає про щось. Я б його просто в нашій кімнаті тримала, він, здається, ніколи не паскудить. А кури кудкудакають, умазують усе, пожирають бідолашних мух. А кролики тільки мовчки слухають і поводять довгими вухами. Якщо вже ти хотіла залишити нам якийсь боже створіння, що давало б нам щодня щось їсти, то краще б ти придбала кролику або козу. Тоді у нас щодня було б своє молоко. Зараз же гидка курка несеться лише раз на три дні, та ще й хтозна — можливо, ці яєчка самим дияволом заворожені. Бо звичайні курки не бувають такі навіжені. Та ще й молоко мені куди більше до вподоби. Купити я його не можу, бо ти гроші, що ти залишила на городину, я всі витратила. Я зараз не маю жодної ліри. Ти мені звеліла купувати городину, а про сірники забула, то ж доведеться купити мені на схов п'ять коробочок. А ще я купила банку солі, бо ти всього лиш дрібок залишила. Знаєш, сусіди щодень мололи каву, і мені так захотілося випити філіжанку, що я не втрималася і купила трохи кави. Тепер я уранці варю Лукреції та Альфредові каву. Адже раніше ми її тільки на свята пили. А сьогодні я купила чорнило і три марки, щоб тобі написати листа. Ти ж бо наказувала писати часто; цих марок мені лиш на три листи вистачить, а мала б я гроші, то зразу б сто марок придбала. Краще б ти нам залишила більше всякого харчу, бо з грішми не знаю що й робити. Як удома все є, то лихо не страшне. Тепер грошей вже не стало, а припасів стало б надовго. Як би мені хотілося, щоб у нас були м'ясні консерви, помідори в банках та кілька пакетів сухарів. Адже ж матроси, пливучи в далекі краї, завжди сухарів набирають. Надто вже неприємно ходити купувати

до пекаря й різника. Вони-бо завжди питають: «А коли твоя мама вернеться?» Аби були м'ясні консерви, сухарі, то не мала б жодного клопоту, як і з вугіллям, олією чи макаронами»...

XI

Звісно, Еріка посилала ці листи мамі, але в неї було таке відчуття, ніби вона розмовляє сама з собою. Рядки листів були не просто словами, а затаєними мріями. І писати було їй так до вподоби, зовсім не важко, не так важко, як говорити, а так любо-мило, наче вона тільки роздумувала. Еріка писала: «Люба матусю»,— одразу забувала, що сидить на рипучому стільчику, поклавши лікті на стіл. Думки несли її кудись далеко-далеко, але не в гори, де живуть батько з матір'ю.

Образ матері став для неї чужим і незнайомим, як та станція, що її назва стояла на конверті: спробуй, відрізни її від тисячі інших невідомих станцій!

Зник страх перед матір'ю, але й зникло почуття прихильності. Еріка згадувала, як вона боялася, що мати вб'є їх, і їй ставало смішно й соромно. Тепер мати поїхала, а вона пам'ятала тільки про свою не-сміливість і жах перед нею. Колишні страхи здавалися тепер Еріці по-дитячому дурними, але уявити собі матір іншою, м'якою й доброю, вона не могла. От за батька у неї заховалися спогади, як він курить, сміється. А головне, з його листів вона яскраво уявляла собі, як він кочує, ніби циган, по всіх усюдах. У пам'яті Еріки залишився тільки той єдиний випадок, як вона йшла поруч із своєю цибатою матір'ю і та навчала її господарювати. Та й годі. На цій знаменній прогулянці й обмежувались усі її спогади про матір. Далі була порожнеча, і в ній чорніла манюсінка цятка, що різнилася від безлічі інших таких самих цяточок лише

тим, що її ім'я — мати. Але ж квиток можна купити тільки до тої станції, що її назва тобі відома! Отож Еріка писала до мами. Вона линула думкою далеко-далеко, але квиток мала до єдиної знайомої їй станції.

За квиток цей були для неї слова: «Люба матусю». А вся подорож полягала в неквапливій, задумливій розповіді про своє життя-буття.

«Холод настав і вже кілька днів, як палю в печі. Може, треба було передовсім із коминка сажу витрусити, бо тепер димить, але я не знала, як це зробити. Тоді я відсунула заслонку і почала ждати аж поки вітер витягне всю сажу. Справді тепер майже не димить. Дні покоротшали, і вже о пів на п'яту геть темно, і доводиться засвічувати лампу. Але я запалюю її на годину або дві, доки повечеряємо, а потім сідаємо до грубки. Я відчиняю дверці, і тоді можна сидіти без лампи. Але щодня хоч години на дві запалюю лампу, бо ж хаті, напевне, хочеться трохи світла. А потім мені здається, що як не засвітити хоч на годину-дві лампу, не скоро заснеш, бо о пів на п'яту і спати зовсім не хочеться. Пробували ми вечеряти при світлі вуличного ліхтаря. Але нам зразу ставало дуже сумно, ніби ми на похорон зібрались. Знаєш, мамо, я так гадаю, що лампа не тільки освітлює кімнату, вона приносить життя, і мені було прикро, що ми навіть за вечерею сидимо у темені. А потім гас так приємно пахне, і тоді нічна темрява здається звичною, якоюсь домашньою, зразу всякий страх пропадає. Коли не засвітити лампи хоч би на годину, темрява така, ніби наповзає на тебе, і здається ніби до кімнати залізли розбишаки. А тут ще й ця триклята курка своїм кудкудаканням не дає мені заснути. Але тепер я обміняла курку на гуску. Мухи з холоду поховались, більше п'яти-шести мені за день ніяк не щастило зловити, то я й не знала, чим нагодувати ту намахану

курку. Втече, бувало, з клітки або з кімнати і ганяйся за нею на пустирі. Яєць вона вже не несла, а може я їх не могла знайти. Так ото дружина залізничника, що має садочок, допомагала мені її спіймати і спитала, чи продам я ту курку. Але в цієї господині було багато малюсінь-гусенят — вони дуже гарні і втішно чистять пір'я,— і я сказала, що краще б нам помінятися: я їй дам курку, а вона мені одну з своїх гусочок. Дружина залізничника погодилась, і тепер маємо теж гуску. Тільки поки що вона зосталася у своєї колишньої господині. Ця добра жінка сказала, що годуватиме її сама, поки виросте. Однак іноді я приношу гуску додому, і ми втріох граємося з нею. Я дуже рада, що помінялася, бо ж гуска — птиця лагідна й гарна. Дзьоб має такий м'який, як мордочка в кролика. Коли ж гуска трохи підросте, то почне щодня нести нам яйця, і білок у них буде білий, як молоко. Альфредо й Лукреція також дуже раді. Ми прив'язали гусці до ноги червону нитку, то ж легко пізнаємо її серед своїх сестричок. Альфредо каже, що викопає для гусеняти сажавку, аби мало де плавати...»

XII

Дружина залізничника в глибині двору мала свою хату з невеличким садком, і жилося їй куди краще, ніж її сусідам.

Вона теж мала Еріку за працювиту й розумну дівчинку; але була жінка вже немолода, хитра й спритна, та ще й мала дорослих доньок. Дочки старанно навчалися вишивання, чоловік заробляв вісімсот лір щомісяця і вечором бавився тим, що значив прапорцями на мапі кордони майбутньої римської імперії. Навчена довголітнім досвідом, дружина залізничника добре вміла обвести чоловіка круг пальця. Але вона не гадала,

що Еріка може стати моторною наймичкою — так найвно могли міркувати тільки молоді дружини податкового інспектора і землеміра, а в неї давно вже злиняли й вилізли коси. Свої гуси й кури вона сама годувала бовтанкою з висівок та квасолі. Та й брудний посуд воліла мити сама. Звісно, Еріка добра працювита дівчинка, але ж вона, бідолашна, зосталася геть одна, їй і без курки турбот вистачає.

Паніматка знала, що в Еріки це курка знаменитої цісарської породи і може нести яйця щодня. «Я б давно мала вже цілий вивід отої цінної породи!» — заздрісно думала дружина залізничника. О, що за курка! Коли її чорнопірий півень заводив свою пісню, вона в душі благала його: «Пііі, когутику, ніжніше, щоб та курка втекла з клітки й прибїгла до тебе!»

Вона жадала мати цю курку рідкісної цісарської породи, а вже півень привчить чубарочку слухатися його. Тільки б швидше дістати цей скарб, бо рідко знайдеш таку курку, що неслася б щодня. Вона завше мріяла розвести кури цісарської породи. А головне, курка здавалася паніматці законною здобиччю, що має по праву належати їй, добрій газдині. А потім вона ж бо не зазіхає на чуже добро!

Чи ж видана річ, щоб за власницю такої курки та вважати бідолашну покинуту дівчинку? Це ж бо те саме, якби вона належала якійсь жебрачці чи циганці... А якщо жебрачці або циганці, то все одно що нікому. Кінець кінцем жінка залізничника прийшла до мудрої думки: курка буде її власністю. Сам бог велів підшукати кожній речі господаря. «Мої любі курочки», — думала дружина залізничника, і в мріях їх було вже не чотирнадцять, а всі п'ятнадцять. Що то вже за поважне й кругле число — п'ятнадцять! Тож прикро їй було слухати, коли ота п'ятнадцята, найкраща курка кудкудуче й хвалиться, зніши Еріці яечко. Бо хоч скільки

вона називала чубарочку своєю, яйця все ж діставались Еріці. І це завдавало їй нестерпної муки. Але вона була стара жінка, з хворою печінкою, що вже якихось двадцять п'ять років рядила сім'єю й курми, годуючи обидвох макаронами й квасолею. І як прибільшувалося курей у курнику, так і зростали її заощадження в банку. Коли неділями статечна пані починала густо пудруватись і вкладала довкола голови своє чорне ріденьке волосся, її зморшкувате обличчя здавалося ще жовтіше, і можна було не сумніватися, що небавом вона скидатиметься на мумію. Ця вельми діловита жінка дознавала зараз безсилої люті. І от якось вона випустила свого чорнопірого півня на пустир за будинком. Півень так виспівував, наче висловлював палке бажання своєї господині мати рідкісну курку.

І чубарочка почала утікати з клітки. Цілими днями вешталася вона з півнем і була його улюбленицею. Жінка залізничника прозвала її Любкою і навіть годувала кукурудзою, щоб чубарочка побула довше в садку і знесла там яєчко. Коли ж Еріка, відшукавши свою курку, силкувалася занести її додому, та люто дзобала дівчинку. Вибігала дружина залізничника, лагідно кликала: «Любко, Любко»,— і курка притихала.

Жінка вважала, що курка вже в її руках, бо вона ім'я їй дала, вміє вкоськати, не те що Еріка, яка тільки дратує курку своїм «ціп-ціп-ціп». Еріка теж була рада обміняти її на гусеня. У дружини залізничника набрався цілий тузінь яєць, і спершу вона намірялася розплатитися ними з Ерікою. Тузінь яєць коштує десь сім лір, зовсім непогана ціна, казала вона собі. Але Еріка вподобала одне з її гусенят. «Тим ліпше, так узагалі курка дістанеться мені задурно. Гусенятко? Гаразд, донечко, воно твоє, тобі його дарую, але краще, нехай воно підросе біля мами. Однак ти його не ма-

тимеш ніколи,— міркувала жінка залізничника,— бо коли настане час тобі віддавати, я візьму та й відв'яжу червону нитку й просто скажу, що воно здохло».

Сусіди здогадалися, яка то ласа дружина залізничника до Ерічиного добра, і тишилися своєю порядністю,— вони, мовляв, не такі, щоб скористатися довірливістю самотньої дитини. Нічого не вдієш, потерпи доню, подумки заспокоювали Еріку жінки робітників. Хіба нам, нещасним, краще? Декотрі жінки були страх як люті на дружину залізничника за таке шахрайство і вважали, що такої підлоти вони ніколи б не вчинили. Одна сусідка в усьому винуватила Ерічину маму, що отак покинула свою домівку й діти, а інша, пухка дівця, думала, що Еріка вже не маленька і могла б бути хитріша. Так вона і сказала іншим сусідам. І багато хто з жінок робітників вирішили, що Еріка й справді якась недотепа.

Молоді дружини службовців обурювалися спритниці і водночас заздрили їй. Вихиляючись з балконів другого поверху, молодіці в барвистих халатах тріпали килимчики з-перед ліжок і дивувалися, які, мовляв, на світі є шахраї. «Ви так кажете, бо мало не луснете з заздрощів»,— затираючи руки, раділа жінка залізничника, стоячи за живоплотом свого садка. Але молодість не вельми розважлива, і тому дружини урядовців і не думали завести свій курник чи відкласти гроші на книжку. Аби трапилася їм ця курка, вони, звичайно, поклали б її в каструлю. Але їх злостило те, що жінці залізничника курка дісталася дурно. «От безсоромна баба!» — міркували вони. На день у них зоставалося десять-п'ятнадцять лір і нерідко доводилося заощаджувати ліру, щоб потайки від чоловіка купити собі пундики. Жінка завжди повинна що-небудь приховувати від чоловіка. А молоді жінки дрібних урядовців, що носять дешеві панчохи й модні капелюшки, полюб-

ляють заскакувати до цукерні й ласувати пундиками. Що може бути приємніше за тее? І дружини землеміра й податкового інспектора намагалися заощадити і купували собі пундики. «Мерзенна баба»,— казали вони про дружину залізничника. Але їм хотілося пундиків. І от якось увечері огрядна жіночка у барвистому халаті, тримаючи в руках ворок, швидко побралася вутленькими зовнішніми сходами, що провадили до комірчини, і скоро вийшла звідти з торбиною вугілля, вкраденого в Еріки.

XIII

«Дорога мамо,— писала Еріка,— сьогодні я помітила, що вугілля нам виходить, залишилося менше половини — і подумала, що я не була ошадлива. Але тепер я кладу в піч не більше трьох-чотирьох грудок, і сподіваюся, що вистачить нам надовго. Макарони і олію ще маємо, сіль і сірники також. Знаєш, дуже приємно заглянути до шафи і побачити, що варити є що, аби тільки вугілля стало. Борошно на заправу супу вже вийшло, але то зрозуміло, бо його небагато було. Кави теж уже нема, але ж я купила тільки одну пачку. Так приємно було молоти вранці каву і розпалювати вогонь, але тепер молоти нема чого, то нехай, матиму більше часу прибирати кімнату й прати білизну. Найважливіше, щоб було що на обід зварити і щоб увечері можна було засвітити лампу. Та коли я зауважила, що вугілля виходить, я стала засвічувати лампу тільки на десять хвилин, а то бува й гасу не стане. Без вугілля й світла хата не хата...»

Домівка, як і раніше, здавалася Еріці за дитину, яку треба чистити, доглядати, вона жила тим самим життям, що й вони трое. Тільки стіни здавались Еріці темною похмурою огорожею, що за нею, як полоненик,

змушений жити їхній дім. Вугілля, що приносило тепло, і гас, що давав світло,— тільки вони могли вдмухнути живого духу в ці похмурі стіни. Вони несли радість і дитині-домівці, і їй, Еріці. Без них, замурована безжальними стінами, кімната зі старими ліжками, столом та вигаслою піччю стала б схожою на домовину.

«Звісно, візок-жарівниця, як ота, що стоїть на майдані, краще вдома,— гадала Еріка.— Її можна взяти за руку й повести гуляти». Не раз вона бачила, як гриються холодними днями біля жарівниці жінки, що продавали печені каштани на вулицях старого міста. Правда, жарівниці були маленькі, з ними немає ніякісінького клопоту, а Еріці не до вподоби така хата, де нема коло чого поратися. Жарівниці-бо маленькі, старенькі, а Еріка нізащо не хотіла, щоб і її домівка-дитина стала маленькою і старою. Краще вже жити, як її батько, по-циганському, поклала собі Еріка. Але вони троє — це ж ціла родина, і тому їм годі сподіватися поїхати до батька. Залишається тільки прохати вугілля й гас, щоб ті не скінчилися. Її листи до мами і були палким благанням до вугілля й гасу, щоб вони ніколи не вийшли.

«Люба матусю»,— писала Еріка, але зверталася, власне, не до неї, а до доброго духу вугілля й гасу...

Тим часом минув грудень, і різник не хотів більше видавати Еріці м'яса наборг.

— Я вже так тобі з цілі два кілограми дав,— сказав він.— Більше не можу. Якщо твоя мама не вернеться, то хто ж платитиме?

Еріку вразило й навіть трохи образило, що інші можуть думати, ніби мама колись повернеться. В новому листі вона писала: «Я не здивувалась, що різникові набридло давати мені м'ясо наборг». Бо ж бачила, що м'ясо — це різникова власність, а не манна з неба.

Тим-то вона не благала в листі допомоги духів, просто, не плакаючи ніякої надії, написала про все матері. Зрештою, вона не дуже засмутилась, тільки ще раз пошкодувала, що нема в неї м'ясних консервів і мішка сухарів. «Ось бачиш, краще б ти була залишила мені м'ясні консерви»,— писала Еріка. А про сухарі вона згадала також, бо сподівалася, що рано чи пізно пекар відмовиться давати хліб.

Воно так і сталося. Одного ранку пекар простяг Еріці, як звичайно, буханець хліба і сказав:

— Останній раз даю, якщо не заплатиш.

Поклав буханець на прилавок, але Еріці неприємно було його брати.

— Я сподівалася, що ви вчините так само, як різник,— мовила вона.

— Ну, то що? — спитав пекар.

Його лице й квартиру були в борошні, і він здавався Еріці добросердою людиною. Але Еріка вже не поклала надії на людську доброту. Вона любила й шанувала добрих людей, але помочі від них не чекала.

— Або ми винні, що твоя мама не вертається? — мовив пекар.

Еріка промовчала. Їй не хотілося вести розмову з ним про матір. Вона сама не вірила, що мати колись повернеться, та й не бажала вірити. Їй подобалося жити самій, без матері. Її не здивували слова пекаря, але слухати їх було неприємно, і вона подумала, що, либонь, може обійтися без хліба. Оскільки вона не має ні м'ясних консервів, ні сухарів, вони сяк-так переможуться й без них. Але тут згадала про кукурудзяне борошно. Справді, можна ж їсти поленту замість хліба! Мала мішок повний кукурудзяного борошна і те борошно — такий самий надійний друг, як і вугілля. Він стояв нагорі в коморі, поряд з дровами й вугіллям — її найкоштовнішими скарбами. То був її борошняний

склад, звідки вона могла завше взяти скільки завгодно борошна.

Пекар на хвилину пішов до затильної кімнати, буханець хліба все ще лежав на прилавку. Еріка схопила його і дременула з крамниці. Трохи згодом, піднявшись сходами по вугілля, вона надумала глянути, скільки залишилося в мішку кукурудзяного борошна, яке завтра мало заступити їм хліб. Вона понишпорила рукою в кутку, але мішка на місці не було. Ні борошна, ні мішка. «Як же це так?» — здивувалась Еріка.

XIV

Еріка вийшла на сходовий помісток, нічого не тямлячи.

На балконі другого поверху дружина податкового інспектора тріпала килимок. Була вона низенька й опасета, із здоровенним животом. Очевидно, вона була при надії, але Еріці здалося, що гладуха просто проковтнула її мішок з кукурудзяним борошном.

Двором ішла жінка якогось робітника. Еріка хотіла покликати Лукрецію або Альфреда, щоб поспитати, чи не знають, бува, вони, куди заповівся мішок з борошном. Але тут згадала, що вже ранок — і Лукреція та Альфредо пішли до школи. А втім, і пополудні їх ніколи не було вдома, зажди ходили гуляти в парк. Усе ж вона гукнула:

— Альфредо, Лукреціє...

На її поклик обізвалася жінка безробітного, що ото йшла через подвір'я. Це була виснажена жінка, років п'ятдесяти. Вона, чоловік, двоє синів і доросла дочка жили тепер на жалюгідні тридцять лір щотижневої допомоги для безробітних. Вони не могли подарувати батькам Еріки, що ті подалися на заробітки.

— Я не до вас гукала,— відповіла Еріка.— Кудись дівся мішок борошна.

Аж тут появилася огрядна дівчиця, та сама, котра якось ото сказала, що Еріка вже немаленька і могла б бути хитріша. Вона ходила до криниці по воду і зараз вертала з повним відром додому. Жінка безробітного, показуючи на Еріку, мовила:

— Каже, що десь пропав мішок борошна.— В її хрипкому голосі чувся глум. Огрядна дівчиця поставила відро на землю і, щоб погріти задубілі руки, почала хукати на них. День був похмурий, сірий, мерзлякуватий, а вона була самотня жінка, що не пам'ятала батька ні матері, заробляла шитвом на прожиток, а на руках носила маленького сина — безбаченка.

— Ти ба! Таке нам каже! — гукнула дівчиця.— Бувши нею, я б знала кого спитати.

Вона підхопила відро і, намагаючись зберегти рівновагу, трохи зігнувшись, подалася через двір до своїх дверей.

— Ви так гадаєте? — промовила жінка, йдучи за нею слідком.— Я навіть не певна, чи мала вона коли мішок кукурудзяного борошна. Невже її мати залишила їм цілий мішок?

Еріка, стоячи на помісткові, силкувалась не прислухатися до розмови. Вона здогадалася, що йдеться про неї, і пошкодувала, що покликала Альфреда. Навіщо вона сказала, що пропав мішок? Бо ж тепер сусідки неодмінно гантимуть її маму, що кудись поїхала й досі не вертається.

— То не так, як ви кажете. Все таки мати поклопоталася про дітей і залишила їм вугілля і харч,— мовила огрядна дівчиця.— Тільки Еріці пора бути хитрішою. Вона ж уже не дівчинка. Їй вийшло чотирнадцять років, і вона не повинна ловити гав, коли її обкрадають.

Еріка не слухала. Обидві жінки стояли внизу, саме під балконом, де інспекторова тріпала килимок. Вона старалася не пропустити ні слова. Та, що старша, обурювалася матір'ю та батьком Еріки, що хтозна-куди поїхали шукати роботи, інша напосідалася на Еріку, яка, мовляв, не досить спритна, не вміє жити без чужої опіки. «От я, відколи себе пам'ятаю, завше жила сама. І якось даю собі раду»,— сказала огрядна дівчиця. Нарешті обидві жінки погодилися, що в усьому винна нездогадливність Еріки і безтурботність її батьків. Інспекторова побачила, що пора їй утрутитися.

— Хотіла б я знати,— гукнула вона,— на що натякало це дівчесько, коли сказало, що десь заповідвся мішок борошна.

Надворі було холодно, сіро й похмуро, двір здавався пусткою. Але на ті запальні слова з усіх закутків дому повитикалося кілька жінок і навіть один чоловік. У наріжній кімнаті заgrimотіли, відхиляючись, віконниці і почувся голос землемірової дружини, що її знизу не було видно.

— Я теж хотіла би це знати.

Огрядна дівчиця у відповідь тільки всміхнулася. Всі жінки, що були надворі, дивилися на Еріку, а та намагалася не дивитися на них, і вдавала, ніби не чує їх. Еріка злякано думала, що варто їй було сказати одне необачне слово, і зразу ж знялася ціла буря. Вона стояла непорушно на помістку і, здавалось, мовчки спокутувала свою провину. Жінки-бо справді показували на неї пальцями, наче з неї була велика провинниця.

— Гадаю, що вона не настільки кмітлива, щоб на щось натякати,— промовила огрядна дівчиця.

— Авжеж,— погодилася стара.— Просто вона не знає, як собі зарадити, а тут ще й мати не вертається.

— Час би їй приїхати,— втрутилася інша.

Тут усі разом заторохтіли: дітям, мовляв, зле доведеться, як мати не приїде. І Еріка пішла до комори, де зберігалися її вірні друзі — вугілля й дрова — дочекатися, поки сусідам набридне пащекувати про неї. Вона щільно причинила двері і, проте, знала дослівно все, що вони говорять. Хай вони перестануть нарешті правити теревені. Вона ж бо пішла сховалась од них, чому ж вони не дають їй спокою? Еріка любила щирі розмови з сусідами, любила гомін, що долітав з двору, їй потрібна була дружня підтримка. Але вона боялась слів і поглядів, що принижували і буцім топтали її. Еріка не розуміла, як можна жити без приязні з людьми й речами; для неї і домівка, і сестра, і брат, і вугілля, і гас однаково були живі істоти. Нізачо в світі не хоче вона залишитися самотньою, вона повинна чути сусідські голоси на подвір'ї, бачити їхні веселі чи сумні обличчя, ділитися з ними думами. Але ці пильні погляди, що засуджують, гудять, допікають, погляди не приятелів, а ворогів, були для неї нестерпні.

Бо ж колись вона тільки тому й боялась матері, і тепер, власне, відтоді, як мати поїхала, сусіди не дають їй спокою. Вони не розуміли, що ця дівчинка може жити сама, без матері. Стежили за її життям. Стежили недобррозичливо й осудливо. Вони не хотіли, щоб Еріка жила сама. Хотіли, щоб її мама вернулася. Вважали, що їй пора давно приїхати. «Але чому їм так хочеться, щоб мати вернулася?» — запитувала себе Еріка.

XV

Власне кажучи, Еріку не лякало повернення матері. Тепер мама для неї — ніщо. Еріка невиразно пам'ятала тільки покуйовджене волосся, кощаве обличчя й цибаті ноги. Еріці здавалось, що вона згадує про далеке-да-

леке дитинство. Зрештою, й тоді мати була далека, чужа, та й у майбутньому Еріка теж мало сподівалася на поміч. Саме тому, що мати нічим не могла їй допомогти і навіть на листи, очевидячки, не збиралася відповідати, дівчинка й не задумувалася над тим, чи повинна мама вернутися. Їй подобалося жити самій, вона звикла до цього і не розуміла, що треба жити інакше; вона більше не вірила, що мати колись повернеться. Аби Еріка не забула колишнє, сповнене страху життя, вона, можливо, боялася б маминого повернення, але вірила б у нього. Але ж вона забула про минуле, а тепер, тихомирно проживши чимало часу без матері, думала, що так триватиме й далі. Тим-то, коли сусіди змушували її подумати, що мати повернеться, Еріці ставало нестерпно боляче. Вона не розуміла, чого від неї хочуть. Дівчинка бачила — їм не подобається, що вона живе сама. Але чому? Цього вона збагнути не могла. Вона знову і знову питалася себе: чому сусіди хочуть, щоб мама вернулася? Сховавшись у коморі, вона усе застановлялася над цим питанням, але так і не знаходила відповіді.

Коли надворі вже все стихло, вона вийшла на помісток і обережно спустилася вниз. Коло дверей, ніби чекаючи на неї, стояла гладуха, дружина податкового інспектора. Нараз Еріку пройняла думка: тепер вона знає, та й знала раніш, чому сусіди не дочекаються повернення її матері.

Черевата жінка, що ходила дитиною (може, це вона проковтнула мішок з кукурудзяним борошном?), тримала під пахвою клуночок і нетерпляче стукала в двері. Еріка чомусь одразу вирішила, що в клуночку борошно, і подумала: тепер вона має відповідь на своє питання.

— Я тут, — гукнула вона, скочила з приступки і відчинила двері.

Зблизька дружина податкового інспектора здалася Еріці ще меншою зростом: вона ледве сягала їй до плеча. Еріка якось несміливо впустила її до кімнати.

— Слухай-но,— сказала інспекторова.— Мені дуже прикро, що тобі пропав мішок борошна, отже я тобі принесла трошки. Я не хочу, щоб ти голодувала...

Еріка заздалегідь знала все, що вона скаже. Гладуха була нерішуча, нещира, все мимрила, але Еріка не здогадалася, що то може гладуха поцупила мішок з борошном. Ні на мить Еріка не могла припустити, що хтось украв борошно. Правда, коли вона подивилася на величезний живіт інспекторової, в неї майнула думка: він, либонь, напхом напханий кукурудзяним борошном; але то був лише хвилиний і невиразний здогад. Зараз вона навіть не думала про зникле борошно. Її думка зосередилась тільки на одному — здається, вона зрозуміла нарешті, чому всі хочуть, аби мати вернулася.

«Тепер я знаю! Тепер я знаю, чому сусіди хочуть, щоб мама вернулася! — сказала вона до себе.— Вони бояться, що, коли мама не приїде, їм доведеться носити мені борошно, вугілля, гас. Вони думають, що без мами я не матиму чого їсти і їм доведеться підгодовувати нас». А це усім не подобалось, так само як різникові не подобалось давати їй наборг м'ясо, а пекареві — хліб. Еріка добре тямил, що давати наборг нікому не до вподоби. Її злостило, що різник і пекар, так само як і мати, вважали, що повинні допомогти їй, Еріці. Проте Еріка розуміла, що їм важко, та їй не хочеться допомагати їй. А може, саме свідомість того, що вони мають, повинні їй допомогти, дратувала різника й пекаря, зроджувало почуття ворожнечі.

Але ж вона не сподівалася від людей помочі. А хліб і м'ясо вона брала наборг радше за давньою звичкою. Вона ж бо ні разу не вдалася до них по допомогу

відтоді, як вони їй відмовили. Людської ласки вона не сподівалася, і не хотіла, щоб сусіди заступали їй батька та маму. Звісно, їй потрібні гас, і дрова, й вугілля, й борошно, і ще багато чого, але вона прагнула, щоб усе це давала їй добра всеплодюча земля. Не треба їй ні жалості, ні мантусів. Вже два місяці вона ні до кого не вдавалася по допомогу, і хотіла, щоб так було завше.

Але низенька й гладка інспекторова все ж була матір'ю сімейства, а Еріка — несмілою дівчинкою, котра не знала, як сказати, що вона не чекає на людську ласку. Гладуха розв'язала клуночок: в ньому лежало жовте кукурудзяне борошно.

— Цього тобі вистачить на сьогодні і на завтра. Але як далі тобі жити, сама не знаю,— сказала інспекторова.

Вона злякалася, що їй доведеться ще раз допомагати дітям. Еріка, вгадавши її думки, заперечливо помахала рукою.

«Це дівчисько хоче мати все борошно зразу»,— подумала гостя і напосілася на Еріку:

— Сподіваюся, ти не на мене натякала, коли репетувала на сходах, що в тебе пропав мішок борошна. Ти, бачу, розумієш, що мені нема потреби красти чужу муку. У цьому дворі стільки голодранців, на яких могла би впасти підозра...

— Але ж я нікого не підозріваю,— відповіла Еріка.

— От і чудесно! Чудесно, моє серденько! — гукнула гладуха.— Найкраще не підозрівати нікого. Але якщо ти підозріваєш всіх однаково, то помиляєшся. Бо є люди чесні, але є і такі, що не мають сумління. Ти ж бо не сліпа, повинна бачити — серце в мене добре. Довідавшись про твою скруту, я зразу принесла тобі борошна. Навариш собі поленти на два дні, а поки вогонь горить у печі, маєш за що дякувати богові. Звичайно, я тобі ще принесу борошна або чого іншого, як

от сьогодні, але могла б тобі куди більше допомогти, якби ти найнялася до мене на службу...

— Ні, ні,— урвала її Еріка. Вона відчула, що повинна врешті здолати свою несміливість.

Вона вирішила, що гладуха хоче взяти її за служницю лише тому, що відчуває себе зобов'язаною якось допомогти їй, Еріці. «Це вже занадто»,— подумала Еріка. Їй треба відмовитись, негайно відмовитись, і так, щоб усі чули. Ти ба, до чого додумались. Вони зобов'язані з жалості взяти її за наймичку. І бозна-що їм ще прибандзюриться. Вона повинна показати, що не чекає від них ні ласки, ні допомоги, нічого. Еріка схопила хустину, що з неї сипалося борошно, і подалася до дверей. Усі повинні бачити, що їй нічого не треба. Хай кожен навіч побачить, що їй не потрібні мантиси. І що вона нічийої опіки не потребує.

— Ні,— промовила вона.— Можете не боятися і не думайте, що я...

Вона підійшла до дверей. Інспекторова, геть отетерівши, хотіла її зупинити або хоча б причинити двері, але їй довелося вийти надвір, разом з Ерікою, і всі подумали, що Еріка вигнала гладуху з хати. На балконах господині струшували килимки, подвір'ям ганяла дівтора, огрядна дівця висипала покидьки на смітник. І всі вони подумали, що Еріка вигнала дружину інспектора. Гладуха схопила Еріку за лікоть і та несамохіть випустила кінчик хустки з рук. Борошно обсило волосся і плечі гладусі, і сусідам видалося, начебто Еріка жбурнула жменю борошна їй в обличчя.

— Даремно ви так думаете, вам нема чого боятися! — гукнула Еріка.

Огрядна дівця зареготала.

— Оце то Еріка! Цього разу наша Еріка не розгубилась!

Черевата жінка дременула до свого помешкання,

а за нею в холодному повітрі пливла хмара жовтуватої куряви. На балконах господині все ще старанно струшували килимки. Здавалося, жовтувата курява летить з цих килимків.

— Оце то Еріка! — радісно повторила огрядна дівиця.

XVI

Була середина січня. Уже багато днів діти не мали в роті крихти хліба; живилися самою юшкою, запроваленою півложкою олії, ото і все.

У дворі матері та жінки робітників щоденно питали себе: «Що станеться Еріці далі?» Поміж ними були баби, літні жінки і молодиці, заміжні, коханки та вдови, матері юнаків, що вже працювали, матері батьків сімейств, хворі матері та здорові, неохайні та причепурені, матері, чиї діти босоніж або взуті гралися в примерзлих калюжах; жінки, що вмивалися щодня, і жінки, що не милися тижнями, від яких відгонило духом дешевих парфумів і пудри, і жінки, що захова-ли один єдиний невилазний дух злиднів. Деяких жінок злидні прибили, інші мужньо боролися з ними, сповнені віри й надії.

Тут були дружини й матері безробітних і жінки робітників, що заробляли достатньо, щоб раз на тиждень їсти м'ясо. Правда, жінки лиш дивилися, як тлять м'ясо їхні чоловіки-годувальники, зверхники, горді тим, що годують родину, тим-то їм одним дано було право раз на тиждень з'їдати добре засмажений біфштекс, сини ще встигнуть поласувати м'ясом, коли самі почнуть працювати й заробляти гроші.

Так жили жінки робітників та дрібних урядовців, що мешкали в кам'яниці, де, приїхавши до міста, оселилась Еріка. Злидні, щоденна праця, боротьба за шма-

ток насущника, метушня та біганина просто не залишали їм часу ні на цікавість, ні на плітки, ні на початкові розмови, ні на добрі справи. Поки вони поралися в хаті, одягали вранці дівчору чи варили обід, то не мали просвітлої години, щоб подумати про Еріку. Ні вдень при столі, ані ввечері в ліжку вони не знімали мови про Еріку з чоловіками чи синами, і ті не знали навіть, як дівчина живе без мами сама. Вони інколи бачили, як дівчина з відром у руці проходить подвір'ям або майданом до криниці по воду. Вони проводжали її веселим поглядом, що ним дивляться на дівча, яке доходить своїх літ. Вони не знали, що Еріка зосталася за старшу і що її мама ще не вернулася. Вони пасли очима її юні руки, зміцніле тіло, і раділи, що у дворі в них розквітає правдива красуня. Їхні погляди підбадьорювали Еріку. Це допомагало їй триматися, утверджувало її певність і далі жити по-своєму. Дівчинці було приємно, що на неї дивляться не вигаслим, мертвим поглядом, не злякано й жалісливо, а зичливо, цікаво. Зичливий, лагідний погляд — ось єдина допомога, що її вона чекала від людей. Еріка раділа цій мимовільній допомозі так, ніби вона йшла від усіх сусідів, а не від одних тільки чоловіків, що бачили в ній гарну дівчину. Тому вона багато чого дарувала сусідам. Почуття якоїсь особливої вдячності саме до чоловіків вона не дознавала.

А проте багато хто з хлопців, котрі недавно почали працювати й заробляти, позираючи на Еріку, подумували, що добре було б подарувати їй стрічку, гребінця чи букетик квітів. Очевидячки, ці молодики та й батьки родин не раз починали удома розмови з матір'ю, сестрою, дружиною, що Еріка стала геть дорослою. Але жінки за хатніми клопатами, турботами про чоловіків одразу забували про Еріку, вони байдуже відповідали «авжеж», «справді», інколи додавали «бідо-

лашна», ніби про це шкода й мови. Лиш коли чоловіки вирушали на роботу або збавляли час в марних пошуках роботи, господині могли постояти хвилинку біля вікна, вийти надвір, тішачись, що діти гуляють і їм пощастить хоч трохи перепочити. Отоді й вони згадували за Еріку. Спершу вони думали про неї ніжно й вірили, що люблять її і хочуть їй допомогти. Тепер же вони тривожно, роздратовано, ба навіть сердито питали себе, як їм бути з Ерікою. «Як вона житиме далі?» — злякано думали вони. Правда, вони бачили, що Лукреція та Альфредо, як і раніше, ходять до школи, а потім на цілий день бігають гуляти в парк або що Еріка вранці вирушає на майдан по воду. Але тепер вони проводжали Еріку, її брата та Лукрецію холодним, байдужим поглядом, що аж колов дівчинку в саме серце. «Як вона житиме далі? Як вона житиме?» — запитували себе люди. І думали, що, либонь, Еріка вже кілька день не мала ні ріски в роті. Зустрічаючись інколи у дворі чи зупиняючись перед сусідськими дверима, вони злякано питали одна одну: «Як вона житиме далі?»

— Ох, я була не старша за неї,— казала огрядна дівиця,— коли сестра вигнала мене з хати — мовляв, її чоловік почав до мене залицятися та в'язнути.— Дівиця була балакуча, страх як любила торохтіти про себе.— Але якось я дала собі раду,— вела вона далі.— Таки збулась я біди та якось і живу.— І, згадуючи, що має однорічного сина-безбатченка, похапцем додавала: — Є сила способів зарадити собі у біді. Аби тільки не стати одною з тих шкап, що тягнуть віз бруду за своїх чоловіків...

Вона пишалася своїми життєвими приписами; як казала вона, найбільша гидота — це «тягти віз бруду за свого чоловіка». Але вона ревно обстоювала, що їм, бідарям, нема чого побиватися побоюванням та

страхом, наче вони манірні панночки. І намагалась переконати, що нерозумно було б відмовлятися від тої єдиної розваги, яка випадає бідній жінці в житті.

— Адже ми, голота, незайманими не народжуємося,— казала вона під голосний регіт своїх слухачок. Але сама не сміялася, тільки запально кричала, шаленіла, переконуючи, що жінка, котра заробляє собі шматок хліба в поті чола, не може скніти роками й виглядати нареченого, бо той, бозна чи коли навинеться. Вона вихваляла спритність, як найвищу і найнеобхіднішу чесноту, що може вирятувати бідну жінку з біди. Тут вона згадувала про Еріку, що, мовляв, була надто простодушна.

— Як вона далі житиме? — зітхаючи шептали жінки.

Тільки огрядна дівиця мовчала. «Либонь, не кожне в чотирнадцять років може бути спритною. Навіть лячно за неї стає!» — думала дівиця.

З усіх сусідок вона єдина, дивлячись на Еріку, не дознавала неспокою. Коли наступав час обіду, вона підходила до дверей і зазірала всередину.

— Як тобі ведеться, Еріко? — запитувала.

І хоч Еріка і їй не дуже йняла віри та й не любила розповідати про свої справи, огрядна дівиця бачила, що в печі горить вогонь і вертала додому з легким серцем. Потім казала сусідам:

— Трохи борошна в неї ще лишилося. Й олії поки що має. Мати потурбувалася купити їй і того, й того.

А от гас та вугілля в Еріки вийшли, і ввечері вона вже не могла засвітити лампи. Востаннє спробувала вблагати духів гасу і вугілля, пославши ще одного листа, але тепер вже без марки. Правда, в неї залишилося ще трохи дров і можна було палити у грубці. Поки вистачить дров, холод не пролізе в домівку. Еріка навчилася варити юшку, обходитись двома-трьома пе-

лінцями. Щоб кімнату освітлювали хоч відблиски вогню, вона відхилила дверці грубки. Дрова стали її єдиною втіхою. Але їй було дуже сумно без гасу й вугілля. Тепер день здавався Еріці довгим-предовгим. Вона не могла більше мріяти про підземні печери й чорні ями, повні скарбів. Життя без матері їй уже не здавалося дивовижною грою, і їй хотілося плакати з кривди. У неї, правда, зосталося по-дитячому наївна й неспілива сподіванка на останній лист, але вона гірко розчарувалася у всемогутності добрих духів. Бо ж дров незабаром не стане, й Еріка розуміла: жити, як досі, їй більше не вдасться. Вона знала тепер, що десь ховається злий дух, куди могутніший за добрих духів гасу й вугілля. Він пожадливо пожирає все на своїй дорозі, і може на землі існує тільки цей злий дух спустошення. Раніше вона ніколи не застановлялася над тим, що борошно й олія не вічні. Але тепер, коли Еріка побачила, як швидко вугілля й гас дійшли кінця, вона вже не могла нікуди подітися від невблаганної правди.

XVII

«Як вона житиме далі? Як собі зарадить?» — без упину питали себе жінки. І, збираючись на подвір'ї, вони часто пащекували про це, а огрядна дівиця в рожевій сукні заглядала до Еріки і намагалась вивідати в мовчазної дівчини, як їй ведеться.

Вона бачила, чим тепер живляться діти: підсоленою юшкою, приправленою жменькою борошна. Олії Еріка вже не мала. Але огрядній дівиці то було не в дивину. «У нашому домі не одна вона обходиться на обід мискою юшки», — міркувала вона. Але огрядну дівицю вражало цілковита байдужість Еріки до того, що на неї чекають голод і холод. Вражало й те, що Еріка не силкується якось собі зарадити, виборсатися зі скрути, ба

навіть і гадки не має, до чого братися. І це дратувало огрядну дівчицю. Вона вирішила, що зобов'язана розбудити дівчинку до життя.

Лагідним доброзичливим голосом вона розповіла Еріці, що сусіди стурбовані: що буде з дівчинкою далі? Вона все розпитувала Еріку. Але та вперто відмовчувалась, і огрядна дівчиця скоро прикушувала язика. Вона не могла подарувати Еріці її байдужість і з гіркою досадою згадувала, що їй довелося в чотирнадцять років покинути сестрин дім і заробляти собі якое на шматок хліба! Однак щоразу вона поверталась і знову так само щиро знімала з Ерікою розмову про її справи. Вона будь-що поклала собі збудити Еріку до життя.

— І час не змигнеться, моя люба,— казала вона.

— Авжеж,— потакувала Еріка.

— І припаси твої виходять.

— Авжеж,— казала Еріка.

— Чи не манни небесної ти виглядаєш?

— Авжеж,— відповідала Еріка.

— Що ти все своє «авжеж» та «авжеж» товчеш! — спалахувала огрядна дівчиця.— Ти справді чекала манни небесної?

— Ні, не чекаю,— відповіла Еріка.

— Ну, то що ж далі робитимеш?— роздратовано галасувала огрядна дівчиця.

Вона йшла геть, але назавтра знову стукала до Еріки й знову була привітна і люб'язна. Еріка щоразу, побачивши її, лякалась. Вона з жахом відчувала, як зникають останні крихти її віри в могутність речей і добрих духів, як пропадає надія прожити без чужої допомоги.

— На прожиток треба заробляти, моя люба! — казала огрядна дівчиця.

— Авжеж,— відповідала Еріка.

Вона знала, як люди натужно працюють, щоб заробити на окрасць хліба, але не розуміла, як до того взятися. Вона бачила, що на прожиток заробляють тільки дорослі, і думала, що лиш вони можуть чесним способом прог'дувати себе й родину. Цілих три місяці Еріка твердо вірила, що їй, як і іншим дівчаткам і хлопчикам, треба заpastися харчем до тих пір, поки вони підростуть. В її розважаннях не було нічого незвичайного, просто вона вірила в щедрі дари природи, їй здавалося, що можна протриматися до того дня, поки вона дійде літ і зможе сама вирятуватися з біди.

Але зараз вона зневірилася в могутності природи. Їй було страшно. Слухаючи огрядну дівчицю, вона з жахом думала, що саме час і є той єдиний правдивий злий дух, що неймовірно швидко зжирас її припаси, але поволі-поволі пережовує роки, щоб дати їй, Еріці, одразу стати дорослою. Еріка все лічила, скільки років має ще минути, перш ніж вона виросте. «Мабуть, дорослими стають у тридцять років або трохи раніше, в двадцять». Ціла вічність мине поки вона виросте.

— Авжеж! — відповідала вона огрядній дівці, розгублено озираючись довкола.

Огрядна дівчиця вирішила, що Еріка зовсім не має охоти до роботи, тим-то вона ще більше почувалася зобов'язаною розворушити Еріку. Вона старалася дізнатися, чи багато в неї лишилося харчів. І дещо їй вдалося вивідати і підглядіти. «Борошна в тебе ледве стане на сьогодні й на завтра. А от як далі жити-меш?» І, не отримавши відповіді, розгнівана полишала Еріку на самотині, розгублену й безпорадну.

— Дров маєш ще на три дні! — казала огрядна дівчиця наступного ранку. — А як далі собі зарадиш?

Еріка мовчала, і вона сердито грюкала дверми.

А дівчина, розгублена, знову лишалася сама і дивилась довкола.

Зрештою і Еріка сама задумалась над тим питанням: що діяти, як жити, як здобути шматок хліба? На такі тривожні думки допроваджувала її огрядна дівця, а потім залишала її на самоті. Отож, зневірившись, Еріка бачила, як перед нею западає земля, бачила з гострозорістю дорослої, але не почувалася досить дорослою, щоб вирятувати себе.

Не вірила, що зможе знайти роботу, заробити на прожиток. Не вірила, що її роботу, бодай найважчу, вважатимуть за чесну справжню роботу, що ставить нарівні з дорослими. Вона мала сумнів, чи хазяї платитимуть за її працю, що для них небагато важитиме. Запали їй в голову слова череватої пані, котра обіцяла їй взяти в найми. Спочатку ті слова гладухи здалися їй підлими, брудними. Але як брудні камінці, кинуті у протічок, з часом стають чисті й гладенькі, так і думки Ерічині поволі ставали ясні й стрункі. «Я з жалості ладна взяти тебе за наймичку» — от що означали слова товстухи.

Еге ж! Отже, їй, дівчинці, могли дати роботу тільки з жалості, так само, як із жалості батьки годують своїх дітей. Про неї й турбувалися лише з жалості. Не потрібна їй чужа жалість. Вона й чути про це не хоче. Бо ж вона добре знала, що ховається за бажанням допомогти їй. Не проситиме вона за допомогу. І просити, щоб їй із жалості дали роботу, вона не стане. Так само, як вона ніколи ні в кого не просила хліба.

Огрядна дівця, силкуючись «розбудити» Еріку, тільки закинула страх їй в душу, а ніколи не радила, що треба робити. Над цим огрядна дівця просто не застановлялась. Хотіла лишень, щоб Еріка пробудилася, от і все. А що далі робити, то того нехай, мовляв, сама

додумається. І, просторікуючи отак з сусідками, стурбованими отим вічним «як дівчинка житиме далі?», огрядна дівиця нарешті второпала, що допомогти не легко Еріці.

Вона, вагаючись, казала сусідкам, що можна, очевидно, влаштувати Еріку на прядильню. Там навіть діти заробляють до п'яти лір на день. Але сусідки заважили їй, що в місті й так повно безробітних. Тоді огрядна дівиця сказала, що, мовляв, у швейних майстернях можна брати роботу додому. От вона сама так заробляє на прожиток. Сусідки запитали в неї, чому ж вона не довідається, чи нема в тій самій майстерні роботи й для Еріки. Після того огрядна дівиця розсердилася на сусідок, а ті на неї.

Всім уже остогидло думати й турбуватися за Еріку. «Звісно, їй треба допомогти хоч би з жалю,— казали сусідки.— А що у нас візьмеш, коли самі шматок хліба не маємо?» Все було, як Еріка і сподівалася. Сусідки не хочуть дурно годувати її.

«А чому б їй не вдатися до паній-доброчинниць із собору святого Вікентія? Може б, їх трьох влаштувати в якомусь притулку».

Еріка, хоч і старалася не прислухатися до розмов на подвір'ї, але мимоволі чула кожне слово. У неї залишилася лише жменька борошна, щоб зварити миску супу. Чула вона, як сусідки говорили про паній-добродійниць із собору святого Вікентія і про притулок, але вона твердо поклала собі не здаватися на людську ласку.

«От абі знайшлася якась дуже погана робота, важка-преважка, щоб їм було навіть соромно порадити мені»,— думала Еріка. Вона не хотіла дістати роботу з жалості. Повинна ж бути така погана робота, що дозволила б їй, дівчинці, а не тільки дорослим заробляти собі на прожиток. І все думала, думала про це...

На подвір'ї жінки казали, що гладуха, певне, візьме Еріку за наймичку.

Еріка стояла поза дверми і все чула. Вона не підслухувала, ні, але кожне слово западало їй в душу. У неї залишилася тільки жменька запліснявілого борошна, але вона стояла коло дверей, наче на сторожі. Невідчепна думка: «Як мені бути?» — привела її сюди, до дверей, змушувала тривожно дослухатися до слів сусідок... Вона боялась, її змагав страх. Тремтячи всім тілом, вона припала до дверей, готова боротися, відкинути будь-яку допомогу, не здатися на чиюсь загребущу ласку.

XVIII

І все думала, думала. Не давала їй спочинку гадка про те, як би знайти роботу найгіршу бодай, але таку, щоб прогодувати всіх трьох. От коли б розшукати одну з відьом, котрі велять, щоб їм за день напряли цілу хату пряжі. Тут уже не скажеш, що цю роботу дали їй з ласки. Радше з жорстокості. І всі знатимуть, що з нею, Ерікою, вчинили жорстоко. Але це буде робота...

Спробуй, одначе, знайти справдешню відьму, стару бабу, з патлами, з закарлюченим носом, щоб вона хотіла, як сова, і сама сказала всім, що вона люта. Головне ж, усі в місті мають знати, що відьма справдешня і може задавити й пожерти Еріку, коли вона не виконає вчасно роботи... Інакше вона напряде за день цілу хату пряжі, а люди все одно не вважатимуть це за важку працю. Аби їй казали напрясти за день цілу хату пряжі гладуха або дружина землеміра, це не було б жорстокістю. Ніхто ніколи не подумав, що ці панії, чоловіки котрих носять капелюхи кольору баклажана, вчинили жорстоко, загадавши малій дівчині напрясти цілу гору пряжі. Навпаки, це було б з їхнього боку добрим учинком. Вони сказали б: «Бач, які ми

добрі, ми дали тобі напярсти стільки вовни!» І всі подумали б: «О, які вони добросердечні до тої дівчини!» А коли вона надвечір не в змозі напярсти і десятої частки тої вовни, ці панії скажуть: «Е, дівчинко, ти не заслуговуєш на нашу добрість!» І всі подумали б, що вона, Еріка, не достойна їхньої великодушності. А вона не хоче запобігати у когось ласки. Вона б воліла прярсти пряржу для відьми, дрижачи зі страху, що та може її задушити. Злослива відьма неодмінно вважала б її роботу за правдиву. Еріка думала, думала, сушила собі голову, як би то вирятуватися з біди, згадувала казки про відьом, почуті в дитинстві.

Та нині Еріка знала, що відьми десь пропали або також стали добрими. І Еріка заглиблювалась усе далі й далі в закамарки пам'яті. Вона згадувала слова батька та інших чоловіків, згадувала брутальне гниле слово, що хльоскало, наче нагайка, жінок: Еріка зупинилась і підняла те слово, як піднімають каменюку, бажаючи знати, що лежить під нею. Слово тее вона чула щодня, а тому воно примелькалось їй. Але тепер вона задумалась над його значенням.

Угорі в неї скінчилося борошно. Вперше їм не було чого їсти. Лукреція та Альфредо ще не вернулися зі школи. День був похмурий і мерзлякуватий. В хаті холод і голод. Прийшла огрядна дівиця і зразу про це здогадалася.

Еріка чула, як вона спитала надворі в жінок:

— Чи не маєте трошки хліба?

— Та чого Еріка не сходить до ратуші? Або до якогось добродійницького товариства? — дивувалися жінки.— Ми самі їмо черствий хліб, розмочуючи його в супі,— казали вони огрядній дівиці. А одна з них сказала, що вже цілий місяць вона нічого не їсть, окрім черствого хліба, та ще чоловікові доводиться, ніби старцеві, оббивати пороги та канючити.

Жінки голосно обурювалися. Потім усе-таки принесли трохи черствого хліба й кинули його огрядній дівиці в поділ. Та що ж буде завтра, позавтра? І знову мова зайшла про черевату панію, інспекторову. Та ж бо згодилася взяти дівчинку за наймичку. Еріці хотілося, щоб у неї був гострий ніж і вона могла захищатися від їхньої великодушності. І вона знов і знов згадувала те гниле слово.

Та коли огрядна дівиця принесла хліб, вона не зважилася прогнати її. Бо ж вона була всього лиш не-сміливою самотньою дівчинкою. Огрядна дівиця, розлючена, що їй довелося через Еріку вдатися до сусідок, жбурнула на стіл тверді, наче крем'яхи, кусники, вилаяла Еріку дурепною і пішла, гримнувши дверима. Можливо, її геть розгнівило, що Еріка навіть їй не подякувала.

Еріка не торкнулась до тих кусників хліба, але й не викинула їх. Вона навіть не ворухнулася.

Прийшли зі школи Альфредо й Лукреція. На столі все ще лежали ті хлібні крем'яхи. Побачивши їх, сестра і брат спершу скорчили гримасу, але за хвилину жадібно, наче двоє яструбків, накинулися на свою здобич і дали драла, щоб миттю проковтнути її і гайнути до парку. Вони навіть не глянули на Еріку. Відтоді, як у хаті не зосталося ні вугілля, ні гасу, ні борошна, вона для них чужа й непривітна. А Еріка все роздумувала та роздумувала над тим словом, що його чула з уст чоловіків, словом, що саме нічого не означало, але багато казало про те, як ставляться чоловіки, навіть якщо вони батьки, до жінок. Чоловіки могли зневажати й мучити жінок, зате ніколи не говорили про великодушність і милосердя. Ці чоловіки могли з гордоців, з самолюбства бути іноді злими і щиро признаватися в цьому. За їхніми переконаннями правдивий мужчина має бути жорстокий. Еріка подумала,

що, напевне, тільки чоловіки можуть їй дати ту важку, непосильну роботу. Тільки вони.

Раптом вона виразно почула те саме слово, що й давніше чула по сто разів на день, дошкульне, як удар батога,— брутальну чоловічу лайку. Подібно до плаского каменя, воно загубилось у неї в пам'яті, але зараз налетів вихор, перекинув камінь, і Еріка побачила, що приховано під ним. Її обняли спогади, і подитячому чисте й наївне сприйняття світу зненацька загострилося. В пам'яті встало все почуте ночами, і в неї раптом ожила надія знайти потрібну роботу, нестерпно важку роботу, що допоможе їй прогудувати себе, сестру й брата. «Тепер я знаю, що повинна зробити дівчина, zostавшись одна»,— подумала Еріка. Вона добула стару червону стрічку, обв'язала її навколо голови, і сіла на підвіконня... Вікно виходило на вулицю, звідти тягло холодом.

Сутеніло. Еріка знала, що означає сидіти на підвіконні, пов'язавши голову червоною оксамитовою стрічкою. До вікна підійдуть чоловіки. Потім їй буде страшно й боляче, але тільки так вона зможе заробляти на прожиток. Напевне, зможе. Ніхто не подумає, що виявив до неї ласку. Еріка не уявляла собі, що їй буде, але вона знала, що всі гудять це і вважають жахливим і дуже поганим.

XIX

На землю спадав присмерк. З майдану долинали розмірене бамкання церковного дзвону. Сіре зморожене повітря густішало у вечірніх сутінках. Вулицею промайнув на велосипеді незнайомий чоловік. Еріка все ще сиділа на підвіконні. Вулиця, де жила Еріка, була безлюдна й тиха, без єдиної крамниці й рундука. Від самого майдану до неї вів крутий узвіз. Зразу

за вулицею починалася стара алея з голими, сумними деревами. Велосипедист почав швидко спускатися з майдану. Еріці пригадалися хлопці, що кружляли навколо неї неділями на велосипедах. Зітхнула і прогнала цю згадку геть від себе. Еріка навіть зраділа, що той чоловік на велосипеді її не запримітив. Глянула вниз, перевела погляд на безлисті дерева старої алеї і відчула, що її морозить. Вона подумала за сестру і брата, котрі бозна-де на такому холоді гралися, і здивувалася, як то можна цілими днями бавитися на вулиці, відкритій усім вітрам. Правда, вона знала, що на майдані чи в алеї од вітру можна сховатися за дров'яним складом, у манежі або за водограєм. Але й там годі врятуватися від холоднечі. І Еріка здивувалась, як можуть діти гратися на вулиці. Вона забула, що колись і сама бавилася цілими днями, не помічаючи холоду.

У глибу серця вона хотіла, щоб Лукреція та Альфредо, змерзнувши, прибігли додому й перешкодили їй. Еріці було холодно, і вона подумала, що коли ніхто з чоловіків не підійде зараз до будинку, доведеться їй зачинити вікно. Вона зразу шасне до ліжка під ковдру, щоб хоч трохи зігрітися.

Еріка знала, що слово «чоловік» звичайно зв'язане зі словом «ліжка». І вона подумала, що тепер це слово, так само як слово «мій дід», не буде здаватися їй лагідним і приємним. Отож вирішила, що проведе чоловіків внутрішніми сходами до кімнати, що її двері відчинялись ніби в пустку, відведе туди, де колись у темних печерах зберігались її багатства. Ота комора нагорі — це не хата. Тут передніше сиділа в клітці зла, галаслива курка, що завше паскудила підлогу. Коли вже чоловікам неодмінно потрібне ліжка, вони обійдуться і лежанкою, що її вона поставила до гри. «Я вже давно навіть близько до неї не підходила»,—

подумала Еріка. Коли вже це неминуче, хай псують чоловіки лиш те, що їй не шкода. Тільки б вони завдали їй якомога менш горя.

Появилось двоє чоловіків. Вони піднімалися вгору вулицею, гучно розмовляючи поміж собою. Один з них провадив велосипеда. Але вони пройшли мимо.

— Ух,— зітхнула Еріка.— Чого ж ви не підходите? Відчувала, що вже несила їй зносити холоднечу.

Назустріч двом незнайомцям з боку алеї спускався солдат.

— Гей! — гукнув.

Еріка зрозуміла, що він звертається до неї. «Ой, поспішай!» І подумала: «Швидше ж, швидше!» Вона аж трусилася з холоду.

— Гей! — знову гукнув солдат.— Що ти там робиш, на підвіконні? Горобчиків ловиш?

Минаючи вікно, він обернувся. Потім подався далі і вже не оглядався. Він спустився вниз до майдану і тупіт його ходи завмер у далині. Певне, солдат озвався до неї, бо знав її з лиця, подумала Еріка.

Тут вона згадала, що кінець алеї міститься казарма.

Цей солдат виявився найспритніший і перший виїшов звідти. Скоро новз її будинок пройдуть і інші солдати, багато-багато солдатів. Вона злякалася, що більше не зможе боротися з холодом і їй доведеться зачинити вікно. Її трусило. «Значить, ці чоловіки будуть солдати»,— подумала. І в цю мить побачила, що до будинку підходить цілий гурт солдатів.

Новз вікно пройшла молода жінка. Вона піднімалася з майдану і була гарно вбрана. «Певне, працює там десь у крамниці чи в конторі»,— подумала Еріка. Жінка презирливо глянула на Еріку. Еріка збагнула, що та про все здогадалася. Її здивувало, що ця жінка зразу все зрозуміла, а четверо чоловіків так нічого і не добрали. Тут її увагу знову звернула панія. Вона

здибалася на півдорозі з солдатами, і Еріка почала пантрувати, що буде далі. Солдати з реготом оточили її і заходилися незграбно лицятися. Та щось гостро відказала і звернула вбік. Солдати проводили її голосним сміхом. «Певне, вона натякнула: мовляв, те, чого шукаєте, під боком,— майнуло Еріці в голові.— Тим краще,— вирішила вона.— Хай уже ці чоловіки будуть солдатами».

Солдати спускалися вулицею, ступаючи широко й упевнено. Їх було четверо. Вони не ховали і, як видно, навіть пишалися своєю чоловічою силою й жорстокістю. З майдану назустріч їм ішов невисокий чоловік. Він тримався попід стінню, здавалося, хотів утаїти свою жорстокість, ховаючи лице за піднятим коміром піджака. Еріка подумала, що, либонь, краще мати справу з солдатами, що не ховають своєї сили й жорстокості, ніж з цим чоловіком, таким самим жорстоким, як вони,— тільки що він намагався затаїти це. «Тільки швидше! Тільки швидше!» — шепотіла вона.

Солдати вже порівнялися з будинком, і Еріка подумала: «Треба до них моргнути!»

— Диви-диви, яка краля!— промовив один солдат. А інший взявся приспівувати:

— Ой чорнявочко, скинь на мене оченяточка...

Вже у солдатів повелосся так знайомитися з дівчатами; Еріка це й давніше знала, і тепер нітрохи не злякалася. Вони здавалися їй не такими безжальними та брутальними. Так страх перед убивством із засідки буває дужчий за страх загинути на війні.

— Чи ти ба! Він не від того, щоб поласувати свіжим м'ясцем! — додав третій.

Але тут останній з них мовив:

— Вам хіба очі засліпило! Адже вона ще зовсім дитина!

Вони пішли далі, широко ступаючи, легенько похитуючись у такт рухам і голосно перемовляючись. Дорогою вони кепкували один з одного і, пестячи по голові свого товариша, жартома кликали:— Іди до мене, моя Люлю, моя Фіфі,— ніби звертались до жінки або до улюбленої собаки.

До будинку надійшло троє сержантів. Еріка дивилася на солдатів, що спускалися до майдану, і помітила сержантів, коли ті вже пройшли. Нараз вони спинилися. Власне, спершу забарився сержант, що йшов посередині, а двоє інших пристали з несподіванки. Еріка зауважила, що сержант щось напружено обмірковував. «Якась дивина,— розважав сам з собою сержант.— Хотів би я знати, чого це дівчисько в таку холоднечу вместилося на підвіконні».

Він обернувся і, пильно глянувши на Еріку, помітив, що вона силкується всміхнутися йому.

«Ця дівчина всілася неспроста, вона чогось хоче»,— подумав сержант. Побачивши, що Еріка намагається моргнути до нього, він чванливо посміхнувся: «Саме так! Саме від мене вона чогось хоче!» Еріка побачила, що все жорстоке, чим сержант пишався, спалахнуло в його тупому погляді. Чоловік нарешті здогадався. А холод усе міцнів.

— Почекайте мене тут! — мовив сержант до своїх товаришів.

Але очікували його вже не тільки двоє товаришів. Гурт солдатів, що спускався до майдану, також зупинився і ждав, що буде далі. Всі вони з однаковою цікавістю, нетерплячкою й таємними заздрощами дивились і ждали. Сержант підійшов до Еріки, погладив її, потім спритно вліз у вікно. І тоді вони подумали те саме, що й третій сержант. Лягнувши себе по стегну, він здивовано гукнув:

— Сто чортів, а мені ж здавалось!..

Не збігло і двох-трьох днів, а у дворі вже всі знали, до якої роботи взялася Еріка. Першою здогадалась огрядна дівчиця. Вона подумала: «Бідолашна Еріка!» Але нікому не розповіла про своє відкриття.

Поступово здогадалися й жінки робітників. Декотрі не сумнівалися у тому, що мали на підозрі; інші не були певні, вважаючи, що Еріка, може, втрималася край безодні. Вони жалісливо зітхали: «Бідолашна дівчинка!»— але нікому не казали ні слова. Багато хто гадав, що в усьому винна Ерічина мати, але ділитися своїми думками з сусідами не стали. Дружини податкового інспектора та залізничника також воліли мовчати. Вони також пожаліли дівчинку: «Бідолашна Еріка! Вона ж ще зовсім дурненька». Але в глибу душі оскаржували Еріку. А дружина залізничника подумала, що тепер, коли Еріка прийде до неї по свою гуску, то вона зможе прогнати нахабне дівчисько в три вирви, добряче почастувавши києм. Вона, мовляв, цього заслужила. Але й вони вважали за краще мовчати.

Дружини урядовців та й дружини робітників воліли ні з ким не ділитися своїм відкриттям. З давніх часів дізнавшись, що в них у будинку або в сусідніх будинках ще одна дівчина почала приймати клієнтів, вони звикли мовчати і вдавати, ніби нічого не сталося. Жінки робітників дивились на це, як на неминуче зло. Вони навіть не були певні, що якимось нестатки й голод не приведуть і їх на ту саму дорогу. А жінки урядовців — вони давно вже примирилися з тим, що їхні бідарі сусіди, леле, брудні й неморальні.

У дворі, де жила Еріка, багато вдів завели собі коханців, а деякі дівчата говорили про свого Джулія або Едоарда,— а ніхто того Джулія чи Едоарда і в вічі не бачив,— так, як можуть говорити лише жінки

про своїх чоловіків. Декотрі з дівиць відверто «тягли віз бруду», от хоча б та Джільда — сусідка дружини залізничника. Щоночі вона спить з іншим чоловіком, припроваджує додому так, начебто він кривий родич, якого вона зустріла на вокзалі. Всі мовчали, і це давало право сусідкам Ерічиним спокійно дивитися, як вона борсається в багні. Вони знали, що Еріка мордується й страждає, але ж інші дівичі насолоджувалися, «втративши всякий сором і совість». Отож-бо краще в ці справи не втручатися. Все ж про амури веселих дівичь можна було попліткувати, похихотіти. А ось про те, що сталося Еріці, всі мовчали і вдавали, ніби нічого особливого не скоїлося: що Джільда, що Еріка — великої різниці між ними немає.

Звісно, сусідки розуміли й знали, що Еріку спіткало лихо, і навіть співчували їй і Джільді. Але зовсім не збиралися признаватися в цьому іншим. Вони жаліли «нещасних дівчат», але думками своїми ні з ким не ділились. Лише мовчки думали: «Бідолахи!» І хоча Еріка була майже дівчинка, вони воліли мовчати, та й годі. Саме тому, що Еріка була майже дівчинка, а вони залишалися байдужими свідками її часування, вони надто старанно приховували свої думки. Скрушно хитаючи головою, вони думали про себе: «Бідолаха!» Почувалися трохи винними; розуміли, що треба було перешкодити Еріці, вчасно утримати її. Найзручніше й найлегше було скинути вину на Ерічину маму, обвинуватити її й осудити. Так вони й чинили. Водночас почували якусь вдячність до Еріки за те, що звільнила їх од турботи про себе. Адже ж вона собі зарадила, голод їй більше не загрозусь, тож їм не доведеться сушити голови, як би їй допомогти. Хвора померла, не треба було вже ходити коло її ліжка навшпиньки. Ну а що хвора не одужала, то в цьому материна вина.

Жінки споглядали на Еріку розгублено, ніби на мертву, але в душі були вдячні їй, що не треба клопотатися, думати про її порятунок.

Поволі в них прокинулася колишня цікавість — а що буде далі? Таке саме питання вони ставили собі у перші дні після від'їзду матері, коли в Еріки ще лежали нагорі в коморі всі її дббра. Тепер вони помітили, як скромно і соромливо вона виконує своє діло, і оцінили це. Бачили, яка вона обачна: старанно приховувала від чужих і цікавих поглядів порядних жінок сліди вечірніх побачень. Здавалося, вона не хотіла, щоб у будинку хоч щось могло нагадати про її роботу.

«Вона, бідолаха, боїться, як би і сестра не дізналася!» — думали жінки.

Приймала вона своїх гостей увечері, об тій порі, коли інші дівчата, попоравши вдома, виходять прогулятися, щоб устигнути додому на вечерю. Іншого часу вона нікого не приймала і ніколи не залишала своїх гостей ночувати.

Вночі вона і далі спала разом з сестрою і братом, а вдень клопоталася у хаті, як добра господиня. Життя пливло, як раніше, крім трьох вечірніх годин, годин відпочинку, коли дівчата ідуть у кіно, до парку чи біжать на побачення. Ні, справді, Еріка таки була діловита й розважна дівчина! Дверей вона нікому не відчиняла. Солдати залізали до неї тільки через вікно. Галасувати їм вона не давала. З кімнат не долинали жодного шелесту. Велике диво, що ці чоловіки, одне слово, солдатня, годили їй. А може, їм подобалася притайкуватість Ерічина і таємничість вечірніх зустрічей? Певне, вони самі охоче роззувалися і в п'ятні піднімалися за Ерікою в холодну, схожу на горище, кімнату.

Усі ці три години сусідки, підстьобувані жіночою

цікавістю, намагалися підслухати або побачити, що ж там діється. Але потім вони оцінили впертість Еріки, що не дозволяла їм задовольнити свою цікавість. Щодня вони бачили, як Еріка сідає на підвіконні. Голова їй пов'язана червоною стрічкою. Оце і все. Трохи згодом у темній кімнаті нагорі на мить спалахував слабкий вогник. «Він щоразу запалює сірника напочатку й наприкінці»,— думали сусідки. Вони намагались уявити, що відбувається там у ті хвилини, між двома спалахами вогню. Поступово їхня цікавість, не діставши задоволення, гасла. «Бідолашна дівчинка!»— байдуже думали вони. Геть заспокоївшись, вони раділи, що їхні чоловіки й сини ніколи не здогадаються з тих двох спалахів вогню, ким стала Еріка.

XXI

Сама Еріка не ставила собі питання, ким вона стала. Вона не думала: «Я така...» А лише: «Я працюю...» Та й згадувала вона про це тільки в ті три вечірні години. Іншого часу вона була звичайна собі дівчинка, доглядала брата й сестру, чистила, прибирала і варила їсти. Вона жила так само спокійно й мирно, як ті дні, коли всі її скарби в коморі лежали, вірила, що вони ніколи не вийдуть. Вся відміна була в тому, що тепер вона працювала три години на день, аби заробити на прожиток.

Еріка вже не сумнівалася. Вона все більше й більше переконувалася, що це по-справжньому галерна робота. Вона знала, що чоловіків до її будинку надить тільки егоїзм, бажання завдати іншому болю, намагання заспокоїти свою нищу жагу. Знала вона й те, що її служіння злу було не просто важкою працею, а мукою, нестерпною мукою і жорстоким щоденним стражданням.

Першого разу їй здалося, що її крають ножем по

живому тілу. Безперестанку думала: «Що він мені робить? Що він мені робить?» І плакала сльозами болю й страху. Та саме її страждання дали їй віру в те, що вона дістала право на життя. І вона непомітно ковтала сльози, гірко радіючи, що, перенісши всі муки, здобула скріплене болем право на життя.

Сержант запалив сірника, закурив цигарку, і в кволому мерехтінні вогника можна було побачити, що він удоволений з себе, вдоволений тим, що завдав їй болю, змусив її плакати.

— Молодчага мала! — промовив.

Значить, він хвалив її за те, що вона дозволила завдати їй болю? Коли він їй дав гладеньку монету на п'ять лір, Еріці здалося, що вона затиснула в кулаці свої сльози, кілограми мовчазних сліз, що непомітно обернулися на маленьку, але дзвінку та всемогутню монету.

Так було першого разу, так було й потім. Нестерпний біль і сльози горя, що нараз оберталися в монету. Вона стала жінкою, у неї могла народитися дитина, але вона знала тільки одне: її знову чекає біль. Вона плакала і діставала монету. Коли другим разом, тремтячи зі страху, вона таки стала перед вікном, коли побачила гурт сержантів і солдатів, котрі на неї чекали, і пішла з одним, найспритнішим, до темної горішньої кімнати, аби знову лягти на шорстку лежанку з мішком, набитим соломкою,— Еріка готувалася зазнати нового болю в іншому місці тіла, міркуючи, що кожен чоловік повинен відкрити в ній нову рану для свого задоволення. Але була приголомшена, що сталося інакше, що той чоловік розтинав її тіло там, де перший, додаючи нового болю до того, що завдав попередній. Приголомшена і злякана, бо біль був ще нестерпніший через те, що його повторення не залишало надії на загоєння рани.

На очі Еріці знову спливали сльози, бо завжди було так: нова рана утворювалась на тому самому місці, тим-то і не могла затягтися. Власне, нового болю не було, але ж і давній біль не міг заглушити нового. На душу лягав усе більший тягар, щораз важче було зносити те, що чоловіки кожного разу користуються першою завданою їй раною. Еріка, жахаючись, уявляла собі, що те місце — сама пухлина, і не наважувалась його торкнутися. Плакала, потім одержувала монету. Їй видавалося, що вона стала однією з тих потвор, що їх показують в павільйоні жахів на велику потіху глядачів. Еріка часто думала, що вона нічим не ризниться від тих чоловіків, жінок і дівчаток, котрі задля розваги публіки кололи себе шпильками або ковтали вогонь. Пригадувалася їй дівчинка, котра, усміхаючись, дала стяти собі голову, і потім її закривавлену голову понесли зі сцени. І всі ці муки задля того, щоб заробити на прожиток. Еріці здалося, що вона стала схожа на ту дівчинку. Їй було надто мало років, щоб добре виконати звичайну роботу дорослих, таку роботу люди могли їй дати лише з ласки. Тим-то їй довелося підпукувати жахливу протиприродну роботу, схожу на роботу тієї дівчинки. Але вона мала підозру, що її робота була ще страшніша. Бо та дівчинка посміхалася з такою скривленим ротом, а вона, Еріка, щоразу плакала сльозами болю.

XXII

Решту часу Еріка лишалася колишньою спокійною дівчинкою. Навіть коли згадувала за роботу, вона не відчувала хвилювання. Першого разу, затисши в руці монету, вона спустилася на подвір'я, перейшла майдан і зайшла до великої яскраво освітленої крамниці. Кинула монету на величезний мармуровий прилавок,

і монета дзенькнула так, як Еріка сподівалася. В цьому дзеньку Еріці почулось: «Я жива!» Продавці очікувально дивились на неї.

Еріка не знала, що купувати. Не відчувала навіть голоду. Просто їй хотілося витратити ці гроші, перевірити їхню вартість у світі всіляких припасів. «Я жива!» — залунало в Ерічинім серці, і вона зразу заспокоїлась.

— Чого бажаєте, панночко?— спитав один із крамарів. Інші, прислужуючи своїм покупцям, непомітно позирали на Еріку. Все у цій крамниці весело дзенькало: і каса, і терези, і бляшанки, вітаючи Ерічин прихід у казковий світ скарбів.

Еріка перебігла очима по полицях.

— Хотіла б... — вагаючись, мовила вона, — якихось консервів...

— Сардин?

— Еге ж, сардин! — радісно гукнула Еріка, наче вона ціле життя мріяла покуштувати сардин і не вірила, що колись її бажання здійсниться.

Розгубилась трохи, побачивши, що крамар разом з бляшанкою дає решту.

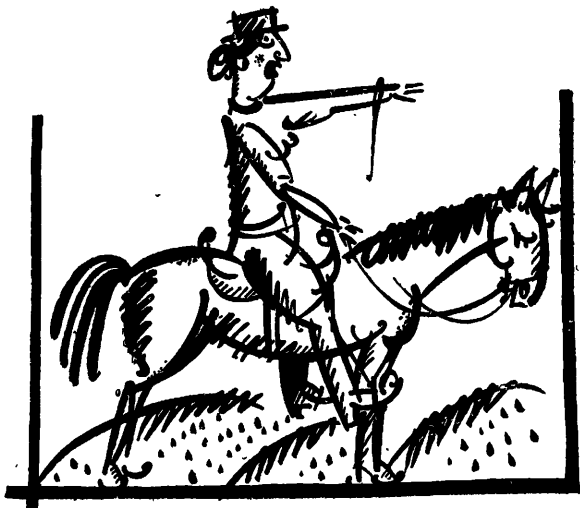
— О ні! — сказала Еріка і відсунула монети. Вона хотіла ще купити що-небудь. Погляд її впав на слоїк з кавою, вона зажадала кави.

Одна покупиця, Ерічина сусідка спитала:

— Ти що, Еріко, одержала від мами гроші?

— Ні, — відказала Еріка.— Сама заробила.— Відповідь була така ясна, що й питати не було про що. Коли Еріка виходила з крамниці, всі помітили, що вона широко розставляє ноги...

Флоренція, 1936 р.

ГАРІБАЛЬДІЙКА

Переклав Іван Дзюб

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Згасав день, червневий день 19.. року. Коліями на сіцілійській станції Рагуза йшов солдат.

Він уже переступив перші дві колії; на третій, по той бік другої платформи стояв поїзд Терранова — Ліката — Канікаті. З вагонів, напханих людьми, чувсь якийсь дивний лемент, він то стихав, то здіймався знову, і щораз в іншому місці — репетували де й десятки, а де й сотні голосів. Солдат уздрів, як за шибками позачинюваних віконець чиїсь руки вимахують кашкетами й рудими ганчірками, як мотаються туди й сюди чиїсь чорні чубаті голови.

— Що тут діється? — спитав солдат у гальмового, що оглядав вагони. Уся постать кондуктора була в затінку, лише кашкет горів на сонці. Гальмовий ледь обернувся, скинув оком на солдата і спроквола рушив далі, човгаючи кованими черевиками по жорстві. Дійшовши кінця перону, залізничник опинився в білій хмарі пари, що видиралася з долішньої частини паровоза. Стоячи отак на межі світла й водяного пилу, він, немов шукаючи опори, торкнувся чавунної помпи, що з неї жадібно смоктав воду тендер; стоянці, здавалося, не буде кінця-краю. Солдат споглядав, як гальмовий, виблискуючи гудзиками й дашком шапки, порастєся коло паровоза. Аж ось той поволі рушив назад.

З вагонів на кондуктора падали образи; а може, по дорожжі тільки дражнили його або просто озивали — хтозна. Йому здавалося, що по всіх купе точиться

запекла бійка, і треба б утрутитись комусь із залізничників. Та водночас там не вщухав той самий лемент чи спів, гальмовий уже ні на кого не дивився. А проте він одповів солдатові:

— Очікують від'їзду.

Враз гальмовий зупинивсь і схрестив на грудях руки, показуючи драного ліктя.

— Уже годину з чвертю,— докинув.

Солдат кивнув головою. Може, ще пам'ятав, про що запитував, чи, може, вже забув, але в кожному разі мав вигляд ще веселіший і привітніший, ніж хвилину тому. Він показав рукою на зелені вагони, що виблискували на сонці, на ряд віконець і обшарпаних пасажирів, що ледве вміщалися в вагонах.

— Ага, зрозуміло! — промовив солдат. І докинув, що, мовляв, не мав охоти брати з собою ані найменшого клучочка.— Як бачите, отак і вирушив у дорогу голірuch. Бо хочу, аби подорож була якомога зручніша.

Кондуктор, усе ще стоячи зі згорнутими руками на грудях, морщився і силкувався посеред того вагонного галасу добрати щось із солдатових слів. Але чого він завдавав собі такого клопоту? Хіба розмовляти з солдатом більше важило для нього, ніж ходити вздовж перону? Вигляд його був страдницький: обличчя зеленкувате, мов у хворих на пропасницю. Однак він стояв і слухав, як солдат розповідає про триденну відпустку, що йому вдалося дістати. І рушив аж тоді, коли солдат спитав, чи не очікувано іншого поїзда.

— Здається, чути дзвінок,— мовив солдат.

Кондуктор опустив руки. Та солдат уже не дивився на нього. Бо помітив, що з поїзда подає йому знак якась стара жінка, а з іншого віконця до нього гукає чоловік у своїх розмаяних вітром лахманах. Солдат підступився ближче.

Жінка й чоловік заверещали дужче, увесь вагон роз-

лягався криком, репетував увесь поїзд. Солдат відсахнувся од того вереску. А надто його відганяла жарота, що струмувала від поїзда. Але з його обличчя не сходила лагідна усмішка — він-бо тішився, що їде на три дні додому. Гальмовий, котрий уже побував у хвості й вертався до паровоза, спинився ще раз перед солдатом, схрестивши знову руки на грудях.

— Згодом їхатиме ще один поїзд, — проказав він похмуро.

— І теж до Терранови? — спитав солдат.

— Аж до Лікати.

Кондуктор пояснив солдатові, що цей поїзд для голоти. Женці їдуть десь найматися на жнива. Ним же вертаються збирачі помаранчів. Всі вони обкладаються помаранчами — то їхня платня натурою... Самі голодрави і харпаки. Цілий поїзд сіромашні.

Гальмовий погойдувався з пальців на п'яти, ніби все збирався йти. Нарешті, вкотре вже опускаючись на п'яти, розтлумачив, що, мовляв, краще їхати тим другим поїздом, через три години, воно і зручно і приємно.

— Але ж три години чекати! — вигукнув солдат.

II

Люди в поїзді взялися тепер тупотіти влад — гупало сотки ніг, немов хтось бив у бубон. У безперервному співі можна було вловити лише окремі слова: «погано», «бруду», «погано», «бруду». Тож наш солдат наслухав, силкуючися второпати ще дещо з того співу.

«Ість погано», — зрозумів солдат.

І завважив, що якісь пибеники в вікні, регочучи, показують на нього пальцями, а стара жінка все ще буцімто хоче щось йому сказати. Та й чолові'га в настобурченому, ніби пір'я, лахмітті не переставав

гукати до нього. Підпрягся і третій пасажир, у пожмаканому стіжкуватому брилі. Що, власне, вони прагнуть йому сказати? Солдат, либонь, знав, що в них навряд чи можна про щось довідатися до пуття. Бо, ступивши крок до поїзда, він звернув своє ясне, усміхнене обличчя в бік, де хвилину тому був гальмовий. Та замість нього там уже вродився якийсь дід, і теж, очевидно, залізничник. Він був у засмальцьованій розхристаній сорочці, під пахвою в нього стирчав червоно-зелений прапорець. Приглядаючись до солдата, старий перейшов колію.

— Розважаємось, га? — мовив і, підморгнувши, подався далі, махаючи зеленим боком прапорця — бо здалеку, звідти, де ще виблискували на сонці незатінені вагонами рейки, долинув свист.

Гальмовий вернувся назад утретє.

— Мабуть, таки зачекаю другого поїзда, — сказав до нього солдат. — Не хотілося мені тягати з собою речі, бо в Терранові від станції до містечка далекий світ. А потім довелося б ще потерпати, що їх украдуть. Правда, дещо з моїх манатків годилося би полагодити — я не був удома від різдва, — але я вже волів усе залишити так, як є, аж до кінця служби, щоб уже ні в дорозі, ні в свої три дні відпустки не мати аніякісінького клопоту. У війську таки намордуєшся. Воно то, звісно, можна б оце й розважитись, як кому до вподоби, але що під час служби намучишся і недоспиш, то ширісінька правда. От я й збираюся цілу дорогу спати. Якщо ви кажете — другий той поїзд буде через три години, ще й майже порожнем, то я підожду і подрімаю собі в залі до чекання...

— Але ж так довго не доведеться чекати, — відповів кондуктор. Погойдуючись з пальців на п'яти, він показав на станційні дзигарі. — Зосталася якась година, — докинув він, спускаючись на п'яти. — Цей от поїзд

спізнюється вже на дві години, він дуже затримався в дорозі, та й тут уже стільки стоїть...

І далі гукаючи пискляво:

— Дві години! Дві години! — кондуктор подався далі.

Але солдат був надто задоволений з своєї долі — чи ж треба сердитися, що якомусь залізничникові захотілося вдавати з себе цабе. Ту мить він ладен був поставитися поблажливо до всіх дивацтв пасажирів на цьому поїзді. Тупіт лунав так гучно, наче хтось бив у двері важкою колодою — годі було щось почути. Здавалося, ніби там десь узялася згряя мавп, наскочила на пасажирів і ну шарпати бабів за коси, а дідів за бороди. Серед того пекельного гамору й бучі люди примудрилися ще й плескати в долоні, відбиваючи такт своїй пісні. «Спить межі бруду», — розрізнув солдат слова.

Ота дурнеча, показуючи на нього пальцями, товклася біля вікон і корчилася у сміху. Солдатові вдалося второпати ще одне слово.

«А може, то вони з мене кепкують?» — подумав він.

Збитошники за вікном силкувалися вдарити дружним хором, але не могли стримати свого сміху. А тут їм ще заважали старші чоловіки й жінки, вони з'юрмилися в них за плечима та в суміжних вікнах і лялися на всі заставки.

Один з чоловіків диригував, вимахуючи руками.

— Не так! — верещав, знову їх перебиваючи. — Ще раз від початку, — і починав наново вибивати такт, а решта волала хором: «Їсть погано! Спить межі бруду! Їсть погано! Спить межі бруду!»

Солдат почув, як хтось смикає його за рукав.

— Розважаємось, га? — То був знову той самий старцюга з прапорцем. — Не бери собі того до серця, — докинув. — Вони не з тебе глузують.

А поїзд і далі верещав:

Йде солдат на війну нелюбу,
Їсть погано,
Спить межі бруду.

— Вони не з тебе кепкують,— промовив старий зі сміхом.— Вони також знають, що їдять погано і сплять межі бруду. Так само і я, і той гальмовий,— провадив він, усе ще сміючись.— То вони беруть на поглум себе, мене, старого, і кондуктора.

— Але ж ми добре їмо,— мовив солдат, регочучи разом із старцюгою.— Та й на війну не треба йти.

III

Отак сміючись, вони побачили, як на станцію прибуває поїзд. Старий прожогом метнувся через колії. Паровоз під'їхав ближче, промчав мимо, за ним, уповільнюючи рух, потяглися один по одному товарні вагони.

Було видно, як у високих будках кондуктори крутять гальма. Потім показалися вони самі, чорні, замурзані, виблискуючи білками очей. Зістрибували на землю, як акробати з трапецій. Вздовж перону з сурмою в руці побіг начальник поїзда. Зачервонів кашкет начальника станції.

Солдат видерся східцями до кондукторської будки і опинився на верху поїзда. Звідти він побачив поїзд із крикливою голотою, дахи вагонів, ще освітлених сонцем, сади, скелі. А ген пломеніли в останніх відблисках вечірньої заграви шибки вікон, хрести церков та монастирів.

Кинувши погляд на перон між двома поїздами, солдат завважив кондуктора з малярійним обличчям. Гукнув до нього радісно, що було сили:

— Гей, колего! Земляче!

Та залізничник його не дочув. Солдат зліз по той бік

товарного поїзда, перейшов колію й зупинився коло зали до чекання пасажирів третього класу.

Він стояв там і мугикав собі пісню, почуту від жінок:

Їсть погано,
Їсть погано.

— Вже навчився? — спитав його старий з прапорцем: він тільки що зіскочив із приступців порожнього, оббитого червоним оксамитом пасажирського вагона, що котився першою колією за маневровим паровозом.

— Дивно, що такого вас мусять учити селяни,— промовив старий зі сміхом.— А що ж ви співаєте в казармах? — Цю пісню ми співали ще за наших часів.— Уже рушаючи далі, старий обернувся і докинув: — Видно, ви тепер маєте що їсти, та й на війну не ходите...

Він іще сказав щось, але наш солдат не розчув. Знову почав мугикати своє: «Їсть погано. Їсть погано», аж поки раптом збагнув, що по той бік товарного поїзда не чути людського галасу. Звідти долинали тільки кондукторські свистки та брязкіт буферів. А десь за скелями, в темних садках сюрчали коники.

Невдовзі рушив і товарний поїзд, його задні ліхтарі вже світилися. Очевидячки, на дальшу зупинку він прибуде вже поночі. Солдат бачив перед собою порожні рейки і вже потерпав, що поїзда до Терранови більше не буде.

IV

Кондуктор таки не збрехав. Справді на Терранову їхав ще один поїзд, десь о двадцять першій годині. Він був товарний, але якийсь дука, що посідав маєтності в Доннафугаті, домігся разом з іншим вельможею, чие коло інтересів простягалось від К'яромонте

аж до Вітторії на морському узбережжі, а також із власником замка фальконарського, щоб до поїзда дочіплювано один пасажирський вагон, вистелений оксамитом.

Окрім того, їхній поїзд почав їздити з швидкістю пасажирського, а не товарного. Впливові особи з оточення Наполеона Колаянні вкупі з соціалістами кричали на всі заставки про це неподобство. Обурювалися й мешканці Кальтанісетти, Джірдженті, Кальтаджіро-не та Модіки, бо той поїзд мав возити з собою вагонцистерни і постачати питною водою посушливу місцевість між Рагузою і Лікатою. А якщо він ішов зі швидкістю пасажирського, то не встигав нікого напоїти. Тим-то криниці в Комізо і Лікаті, куди гуртами сходилися по воду жінки й дітлахи з висілків в околі двадцяти кілометрів, залишалися без краплини води аж до другої половини дня.

Оббитий червоним оксамитом вагон був потрібний для тих панів, котрі його домоглися, нечасто — раз на місяць чи раз на тиждень. Але їм було приємно мати таку вигоду. А найбільше їх тішило, що купці й адвокати, їдучи іноді тим вагоном, думали про їхню всемогутність і потугу. «Ось як треба вдосконалювати залізничне сполучення» — писали адвокати в палермських газетах. І марно супротивники описували на перших сторінках тих же газет, що діється довкола криниць у Лікаті.

На передвиборчих зборах вони й собі повторювали слова одного вельможі, сказані у зв'язку з таким становищем. Той повідав: «Але ж водопої для худоби завжди і всюди переповнені». Соціалісти розтлумачували зміст цих слів людям, що юрмилися біля криниць, і завдяки цьому їм удалося зібрати для себе на десять голосів більше, ніж раніше. Однак поїзд і далі мав привілейований розклад руху і добру обслугову.

Зрештою, залізничники на лінії Рагуза — Ліката — обхідники, стрілочники, кондуктори, такі, як старий з прапорцем або малярійник з дірявим ліктем,— були задоволені. Бо інакше їм доводилось би бігати цілісіньку ніч. Радів того вечора і наш солдат, забравшись нарешті до вагона, де не було живої душі і де кожна м'яко вистелена канапа, здавалося, обіцяла, що він виспитья ще краще, ніж сподівався, і матиме дорогу справді зручну і що його триденне гультяйство вже розпочалося.

— Далєбі, чудово я придумав: не взяв жодного клуночка,— проказав сам до себе.

Обійшов увесь вагон, шукаючи дерев'яних лавок, до яких він звик у дорозі. Але не знайшов нічого, крім оксамиту — довелося сісти на оксамит. У вагоні було вже темно, за вікном миготіли міради вогників далекого міста. Солдат одкинувся на м'яку спинку канапи і споглядав, як поступово у пахоцях ямину, в сюрчанні коників та спалахах блискаків розпливається білєсте узбіччя гір.

Солдат заснув. Його розбудив якийсь гомін у вагоні. Потім він знову задрімав. Вагон сіпався й підскакував, рушаючи з місця; солдат то прокидався, то западав у сон.

V

На обличчі йому застигло блаженство.

Його оглядали у світлі ліхтаря. Завважили військовоий комір, наплічники, зірки.

— Це зовсім не карабінер.

— Це берсальєр.

Його затермосили.

— Пане берсальєре, звідкіля ви тут узалися?

Солдат прокинувся,— ліхтар сліпив очі.

— Уже приїхали?

— Чи ба! — відповіли йому.— Залежить, куди їдеш
Вони вимагали квитка.

— Де ми?

— У тунелі поблизу Доннафугати.

Синюватий вогник тьмяно блимав у лампі під сте-
лею. Трохи світла давав ліхтар у руках людей, що
вимагали квитка. Самих контролерів не було видно,
вони тонули в хмарі диму, що його надмухало крізь
відчинене, либонь, до їхнього приходу вікно.

— А я гадав, що ми вже в Терранові,— промовив
берсальєр.

— У кожному разі цієї ночі ти туди не дістанеш-
ся,— почув він відповідь.

Контролери говорили один поперед одного, майже
одночасно і щораз голосніше.

— Зійдеш тут, у Доннафугаті.

— А хіба цей поїзд не йде до Терранови?

— Поїзд? Звичайно, що йде. Поїзд може йти. Але
ти ним не поїдеш.

— Як це так — поїзд іде, а я не можу?

— З документами у поїзда все гаразд. А ти які маєш
документи? Маєш дозвіл їхати цим поїздом?

Солдат торкнувся квитка, що тримали контролери,
оглядаючи його при світлі ліхтаря.

— Хіба цей квиток не до Терранови?

Але йому відповіли якимось невизначено, наче на світі
були дві різні Терранови. Одна, куди подався той га-
ласливий поїзд з голотою,— ним він не хотів поїхати,
і друга — куди поспішав цей оббитий оксамитом ва-
гон.

— З військовим квитком їздять простим поїздом,—
сказали йому нарешті контролери.— А це вагон пер-
шого класу, тож і треба мати квиток першого класу.

Вони все говорили. Виходить, берсальєр має висісти
в Доннафугаті, переждати там цілісіньку ніч, ранок,

перебути до полудня і тільки надвечір з запізненням на добу сісти на той самий поїзд, що ним сьогодні він не мав охоти виїжджати з Рагузи. Солдат провів рукою по обличчю.

— Цього можна було сподіватися! — вигукнув він.— Який я телепень, що захотів подорожувати з комфортом!

І нарікав далі:

— Ох, якби я був узяв з собою клуночок! Я б тоді сів на підхожий поїзд!

— Який клунок? — запитали контролери.

І витлумачили йому, що від нього вимагають квитка першого класу, оплаченого за звичайним тарифом.

— Це той малярійний залізничник! — кричав берсальєр.— Це він мені нараєв сісти на цей триклятий поїзд!.. Я навіть не мав жодної гадки, що є такий поїзд. Я вже сідав на інший.

ЧАСТИНА ДРУГА

VI

А тим часом двері суміжного купе здригнулись, потім прочинилися, і в хмарі диму з'явився новий пасажир.

— Хто це має такий пречудовий голосок? — запитав він.— Голосочок, як дзвіночок!

Пасажир ступив кілька кроків, поважно й урочисто; постать він мав огрядну і немов сидів на коні — попереду нього зводилася морда якоїсь тварини.

— Хіба ми на пероні? — сказав пасажир, закашлявшись димом.

Він звів погляд угору. У тьмяному світлі лампи з'явилася серпанкова намітка й кучері; очевидно, це

була жінка. Зрештою, про це можна було догадатися і з високого тону її голосу.

Жінка тицьнула пальцем на берсальєра:

— То це він має такий приємний голосок? Справжнє тобі янгелятко! Чогось мені нагадує наймолодшого тенора, я чула його колись-то в Ля Скала.

Вона проїтовхнулася між обох залізничників разом зі своїм звіром, що спокійно йшов поруч, сховавшись під тороками й китичками її одежі.

— Що тут сталося? — спитала вона, відводячи залізничникові руку з ліхтарем. — Свіжий, мов троянда! А личко таке гарненьке, що аж довір'я викликає, хоч сам він, бідолаха, напудився Дон Карлоса... Та ти не лякайся, що пес такий здоровенний, — додала вона, звертаючись до берсальєра. — Це тільки Дон Карлос, а не якийсь лев. — Лише зараз вона помітила, що її янгол — солдат. — Один солдат може стримати цілу армію! А ти лякаєшся мого бульдога? Адже він не гавкає, не кусає. Зовсім безпечний... Якби ти з'явився на світ на п'ятдесят років раніше, то був би сурмачем під Калатафімі.

Тут утрутилися в розмову і залізничники, величаючи жінку «баронесою». Вони хотіли щось сказати, може, те, що той солдат таки солдат, але не сказали нічого.

— Що ви збирались йому заподіяти? — запитала. — Він так говорив, наче його образили. А ви напосілися на нього, мов хотіли його кудись запакувати. Ви на це мастаки! Що вам треба від нього? Хіба не бачите — він безневинний! Що вони тобі лихого заподіяли, моє невинне дитячко?

Залізничники заходились пояснювати, що це він сюди впакувався.

— Він?! — закричала стара пані. — Та у нього на губах молоко ще не обсохло! Що він міг такого вчини-

ти? — Вона жестом звеліла обом залізничникам мовчати. — Нехай він сам скаже.

Берсальєр зашарівся. Рум'янець було видно навіть при темному ліхтариковому світлі.

— О боже, яка невинність! — гукнула жінка. — Червоніє, ніяковіє від моїх сузонь, а ті бусурмани хочуть мене переконати, що він зробив якийсь переступ!

Вона похлинулася димом.

— А чи не можна відчинити віконця? Тут не важко й задушитися...

Залізничники пояснили, що крізь одчинені вікна налетить диму ще більше.

— Тоді вислухаємо, — квапила стара пані. — Я стовбичу тут через тебе, — додала вона, звертаючись до берсальєра. Потім насварилася на буркотливого пса: — Ану замовкни, дурню! — Нарешті закричала до всіх, хто тільки міг її чути, в поїзді й на білому світі: — Невже ми ніколи не видобудемося з цієї гори?

Паровоз приглушено свистів, то вповільнюючи, то прискорюючи свій біг, бряжчало залізниччя, немов хтось одчиняв одну по одній залізні брами в тунелі, що тягся без кінця-краю...

— А може, заїдемо в моє купе? — запропонувала стара пані. — Там хоч диму нема. Ходімо.

Обоє залізничників рушили за нею, берсальєр же зостався на місці.

— Гей, ти! — гукнула жінка, обертаючись коло дверей. — Ти хіба не зрозумів, що я сказала? Там нема диму.

— Однаково ж мені доведеться зараз сходити, — відповів солдат.

— Ти розкажи до пуття, що вони від тебе вимагають? Ти хочеш висісти в Доннафугаті?

— Ні, не хочу.

— А хто хоче?

Стара пані відступила крок назад, буркочучи:

— Як це так — мусиш зійти, коли не хочеш?

— А все через те, що я не взяв з собою жодного ключка, — відказав берсальєр. — Я хотів вигадати, а сів не в той поїзд.

Залізничники, раз по раз повторюючи «пані баронессо», заходилися кожен потроху пояснювати, як воно сталося.

— І вам не соромно? — гукнула стара пані. — І це безневинне дитя ладне було схилити голову перед вашою сваволею! Я йому вже казала, що бог прийняв би його в жертву, такий-бо він непорочний... Це видно з його обличчя. І йому не можна їхати цим поїздом? Цей поїзд — національне неподобство. Якби ще жив Гарібальді, то на знак обурення покинув би Капре-ру — а ви мені торочите тут про квитки за звичайним тарифом... Якщо з цього поїзда хоч раз, відколи він існує, і буде яка користь, то саме цієї ночі, коли можна зробити послугу бідолашному солдатіві... За кого ви голосуєте? За бурбонів? Ви мене не питаєте, чи з моїм квитком усе гаразд. А тут ще й Дон Карлос. Може, в мого Дон Карлоса з квитком усе гаразд? Йому б слід їхати в товарному вагоні, навіть не в багажному, а він, однак, сидить отут, біля мене, і ніхто з вас його не чіпає.

VII

Раптом голосно й зухвало залунав паровозний свист. Вихопившись з підземелля, вільно загули колеса. Залізничники кинулись до віконець — той до одного, а той до другого, — і, не відповідаючи на слова «баронеси», спустили рами. Мимо пролітав імлистий ліс, спереду мерехтіли сигнальні вогні,

Поїзд уповільнив біг.

У миттьових просвітах ночі невиразно біліло каміняччя. Поїзд ще більше стихив рух, замиготіли блищаки, засюрчали коники, з пагорбів, порослих ріжковцем, долинули свіжі пахощі. Залізничники відчинили двері з обох боків вагона і вихилилися назовні, очікуючи нагоди зіскочити додолу.

— Вже й чкурнути закортіло, га? — гукнула їм стара пані.

Один залізничник розмахував ліхтарем; ніч заяснила білою смугою перону, а галуззя акації черкнуло залізничника в голову. Щось вигукуючи, він зіскочив перед білим муром.

— Доннафугата! — розлігся його окрик у навколишній пустці.

Мур скидався на білу примару на тлі лісистого схилу. Берсальєр поглядом шукав станції, піддашся, світла чи якогось іншого знаку людського життя.

— Що ж мені робити? Висідати? — спитав.

— Хіба ти не чув, як я їх прижучила? — відповіла стара пані.— Вони тільки спромоглися накивати п'ятами.

— Кажете — я можу залишитися?

— Авжеж. Доки тут Дон Карлос, тобі нема чого потерпати... Зрештою, вони вже не вернуться...

— А що буде з моїм квитком? Якщо вони не вернуться, то й квитка не віддадуть.

— Значить, вернуться віддати квитка. В тебе квиток туди й назад? Вони не мають права його забрати, якщо він тобі ще потрібен.

Берсальєр зовсім не був цього певен.

— Маймо надію, що скоро вернуться,— промовив.

— Навіщо? — запитала жінка.— Де тобі висідати? В Комізо?

— Я їду до Терранови, але якщо не дозволено залишатися...

Стара пані вдоволено буркнула:

— До Терранови? — І сказала високим, писклявим голосом: — Можеш zostаватися тут до кінця. Не ручилася б, аби ти їхав далі. А от до Терранови — я сама туди їду, і ніхто не примусить тебе зійти раніше за мене. Ну, ходімо. А тут треба зачинити віконця, бо знову будуть тунелі...

І сама заходилася зачиняти вікна, хоча їй заважало чорне павутиння шалі й вуалетки, а здоровенний пес плутався попід ногами, тулячись до неї то з одного, то з другого боку. Зате в купе, куди хотіла перейти раніш, аби почуватися як удома, вона взялася відчиняти вікна і не втихомирилася доти, поки не побачила, що берсальєр відчинив їх і навіть вистромив руку назовні.

— Ти тут будеш мені за товариство, і ніхто не зважиться тебе висадити,— сказала берсальєрові й упала на канапу, що аж пружини заскрипіли.

— А ти чого не сідаєш? Дон Карлос простягнеться по цей бік, а ти можеш сісти навпроти,— вона вмостила зручніше.— Побачиш, вони дадуть тобі спокій. Можеш готуватися до міцного сну.

— Власне, я і сів у цей поїзд, сподіваючись спати цілу дорогу.

— Ось ти і зможеш тут цілу дорогу спати,— відказала стара пані.— Зараз десята, їхати ще три години, бо зупинятимуть нас перед кожною печерою. Попереду їде ще один поїзд і все топчеться на місці. Оце треба чекати, поки він вирушить з Комізо. Сам чорт не добере, як вони дізнаються про нього на цій станції, схожій на могилу... Отож, до Терранови дочалапаємо не раніше, як о першій.

Берсальєр шукав зручнішого місця, соваючи головою по оксамитовій канапі. Його обличчя розплилося в усміху. Та голос старої пані, тільки-но вона вимо-

вила «Терранова», раптом став збуджений і писклявий.

— Як це так сталося, що й ти їдеш до Терранови? Якщо ти там народився, то я мала б знати, чий ти. Я все знаю про Терранову. А таке личко, як твоє, напевне запам'ятала б, якби хоч раз його вздріла поміж тими карфагенцями. Маєш там батьків, чи, може, вертаєшся до казарми? Ти в усякому разі про мене чув?

— Справді...— відповів квапливо берсальєр.

— Що «справді»? Я ж не кажу, що ти повинен знати геть усе чисто про моє життя. Але з історії Італії дещо про мене, либонь, знаєш. Ти відвідував школу? Гадаю, чотири класи закінчив. То, мабуть, чув про Корнелію — матір братів Гракхів, про Лукрецію, про Аніту, що вмерла під час утечі Гарібальді до Рима. А коли так, то й про мене знаєш. Я пішла за своїм чоловіком на вигнання. Ну, тепер згадав?

Вона так рішуче нахилилась уперед, вимагаючи від берсальєра відповіді, що бульдог стрепенувся і підвів морду догори. Берсальєр випростався.

— Справді...— повторив він і щирсердо признався, що ніяк не вгадає, хто вона.— Знаю тільки, що називають пані «баронесою».

— Та цей титул мені приліпили люди з куцою уявою,— вигукнула стара пані.— То ж моя донька побралася з бароном, а не я. Бо я залишилася республіканкою навіть після зустрічі Гарібальді з принцом Савойським.

Тим часом поїзд знову рушив у дорогу. Застукотіли колеса, до вагона почав удиратися вітер.

— Увага! В тунелі вікна треба зачинити! — нагадала стара пані.

Але видно, що вона про вікна не думала, як не думала і про зачіску, пригладжуючи розкуйовджені вітром коси. Насправді вона ждала якогось знака від бер-

сальєра, що він її зрозумів. Навіть її пес і той вичікував, задерши морду. Згодом стара сказала, що в історії вона має тільки ім'я, жіноче ім'я, так само як Лукреція чи Аніта. Нарешті вона не втрималась:

— І ти не знаєш, яке моє ім'я в історії?

VIII

Але берсальєр саме кинувся зачиняти вікна, бо кризь них валив дим.

— Леонільда! — гукнула стара пані.

Берсальєр вернувся і сів на своє місце, вельми задоволений своєю запопадливістю, а стара пані, озброївшись театральним лорнетом, наче то був інструмент прозирати шітму, спрямувала його на солдата.

— Мене звуть Леонільда, це ім'я тобі нічого не каже? — запитала.

Берсальєр зніяковіло розвів руками.

— Бачу, бачу,— не даючи йому розтулити рота, вела далі стара пані.— Все ясно й без слів. Леонільда для тебе нічого не означає. А втім, і Корнелія, матір братів Гракхів, теж тобі незнайома?

Солдат змушений був признатися, що й про Корнелію нічого не чув.

— А про Клелію? Я маю на увазі римську діву, що втекла з ворожого табору разом з іншими запоручниками. Знаєш про неї що-небудь?

Берсальєр похитав головою: мовляв, і про Клелію нічого не знає.

— А може, ти чув що-небудь про Камілу? Це та амазонка-войовниця, що мала якесь там діло з Енеєм. Нічого про неї не знаєш?

Але наш солдат і про Камілу анічогісінько не чув.

— Еней? — промимрив він і замовк. Видно було, що й про Енея нічого йому не відомо. Стара пані здобріла.

— Тепер я розумію,— промовила,— чому ти про мене нічого не знаєш. Бо ти ні про кого нічого не знаєш. Бо ти невинний, як ті янголи, що їх милосердний бог послав на землю, аби мечем скарати грішників. Так я собі подумала, тільки-но тебе вздріла. І так воно є. Тільки янголи з такою чистою душею, як твоя, мають право бути немилосердні...

Берсальєр, очевидячки, збентежився і совався, рипаючи пружинами канапи. Поїзд то виривався з гори, то знову влітав у підземелля, його свист розлягався в ущелині; берсальєр схоплювався на рівні ноги й кидався відчиняти вікна, але тут свист хрипнув під камінним склепінням і берсальєр знову сідав на своє місце, так і не спустивши рами.

— Та ще й у тебе янгольський голос і янгольське личко,— вела далі стара пані,— рум'яне, ніжне. Як на тих образах, коли янголи, усміхаючись, карають на горло грішників. І ще й шаріють...

ІХ

Берсальєр нараз перебив її мову, аби повідомити, що «ті двоє» знов у купе.

— Знову?

Він нагадав їй, що вони повинні віддати квиток.

— Ну, заходьте! — покликала стара пані.

Купе було подвійне, розділене навпіл коридором. «Ті двоє» стояли в п'їтми на другій половині купе.

— Чого не йдете?

Вони мовчали. Тільки від ліхтаря, що стояв на підлозі, тяглася до канапи смуга світла. Ввійдуть вони чи ні? Залізничники про щось між собою бубоніли.

Дон Карлос поклав лапу на коліна своєї господині. А вона підвелася натужно і, ставши навколїшки на канапі, визирнула з-за спинки на «тих двох».

— Пані баронесо...— почали вони.

— Яка я вам у біса баронеса! — закричала стара.— Якщо хочете підлеститися, то не забувайте, що я носила військовий мундир. А цим лицемірним титулом можете нагороджувати тих, кому він до вподоби. Ви краще поверніть квитка солдатові, що мене супроводжує...

— Квиток, безперечно, можна віддати...

— Можна? Треба! І чого це ви так багатє белебешите?

— Не белебешимо, пані ба...

— Я вже казала, що я ніяка вам не ба. Де той квиток?

Квиток знову пішов по руках залізничників. Вони крутили його, оглядаючи на всі боки під синюватим світлом лампи, що тьмяніла під стелею. Стара пані сгнула рукою по квиток.

— Але солдат,— промовили вони,— повинен висісти в Комізо.

— Солдат зі мною за компанію їде до Терранови.

— Якщо сплатить різницю, то може їхати, пані.

— Яку різницю? Адже він уже заплатив за квиток. Ви що, хочете, щоб він іще раз платив?

Берсальєр підвівся з канапи.

— Може, краще мені зійти в Комізо?

— Ти мене супроводжуєш! — нагримала на нього стара.— Сиди й не рипайся!

Залізничники заходились пояснювати, що їм байдуже, який у нього квиток — солдатський чи звичайний, йдеться тільки про різницю між першим і третім класом. Мовляв, нехай платить різницю або висідає.

— Гаразд, я злізаю,— промовив солдат.

— І чого тобі знову засвербіло висідати? — гукнула стара пані.— Я обіцяла тебе довести до Терранови і довезу.

Вона почала доводити залізничникам, що то сором вимагати від солдата гроші, наче від якогось великого пана, знову заговорила про поїзд, як про національне неподобство, згадала Гарібальді, Дон Карлоса. І знову залізничники стали ні в сих ні в тих, а берсальєр уже не повторював, що йому краще зійти.

Він одчинив вікно.

— Бачиш, як я їх знову прижучила? — мовила стара.

Через вікно линуло тепер лагідне повітря, вже не таке задушливе, як у тунелі. Залізничники теж поспускали рами на своєму боці. Берсальєр, визирнувши з вікна, сказав, що видно світло.

— Мабуть, це Комізо, — докинув.

Не багато треба було, щоб вернути йому спокій і добрий гумор. Він знову тіпився, що подорожує зручно, хоч і не без клопоту, і що скоро його чекає сон на м'якій канапі.

Солдат відчув, як вовтузиться ззаду Дон Карлос і обернувся його поглядити. Авжеж, це був пес, він тхнув по-псиному. Так само з вічних пахоців можна було здогадатися, що поїзд мчить через зарості кактуса.

Мчить? Де там, він саме стишувався, скрегочучи гальмами. Залізничників вже не було в купе, вони, мабуть, стояли на приступцях, тримаючись за поруччя. Нарешті поїзд зупинився. Стало чути, як десь кумкають жаби.

Стара пані разом з Дон Карлосом утішалася здобутою перемогою. Дон Карлос крутився навколо неї, залазив їй під шалі. Її смішила недавня розмова і нерішучість солдата, що ладен був уже висідати.

— Ти знудився в моєму товаристві? — питала стара.

Берсальєр уважав, що це чудовий привід до сміху.

І він сміявся разом з нею, як сміявся недавно з старим із прапорцем. Сміявся, оповідаючи про цього веселого діда, про похмурого гальмового і про поїзд, що ним мав вирушати.

— Цілий поїзд верещав!

Раптом замовк, прислухаючись. Жаби скрекотали, але чути було не тільки їхній скрекіт. «Що воно за гамір?» То не був ні шум потоку, ані відлуння близької громовиці. До жаб'ячого хору, здавалося, підпряглися інші тварини.

— Нарешті, ми його догнали,— мовила стара пані.

— Кого?

— Ну, того поїзда, що ним ти мав їхати.

Х

І знов — у дорогу. Крізь темні кактусові зарості блимало кілька вогників,— мабуть, поїзд минав Комізо.

Стара пані сказала, що їм, мовляв, пощастило: випередивши отой поїзд, вони тепер довго не стоятимуть на станціях і можна сподіватись, що Терранови дістануться ще до півночі.

— Це теж наша національна ганьба,— кричала вона.— Півроку я не була на Сіцілії і гадала, що принаймні цього неподобства вже нема, та де там — нічого не змінилося.

Стара пані раптом обурилася. Ми вже маємо національну ганьбу: там, де нема водогону, люди сидять без питної води. Так ні, вам цього мало. Треба ще переганяти поїзд з тою злиднотою, затримувати її на станції, поки не вирядять панський вагон... Це вже занадто... Якби Гарібальді ще жив, то на знак протесту виїхав би хоч на Вогняну Землю.

— А оті два бедуїни ще хотіли, щоб ти заплатив різницю!

А потім докинула, що попри все берсальєр може себе поздоровити.

— Можеш сміливо сказати, що ти народився в со-рочці...

Солдат погодився, а вона запропонувала йому уяви-ти собі, як він лютував би, коли б опинився на тому поїзді. Бо, мовляв, це все одно, що бути опльованим.

А відтак поцікавилася, чи завжди він такий щасли-вий щасниця.

— Помисли мої чисті,— відповів берсальєр.

Вони замовкли, бо в цей час вагон шарпонуло і поїзд став. І вмить здалося, що злидарський поїзд заскочив їх і зліва, і справа, і згори, і знизу. А насправді він стояв поруч на суміжній колії. Коли-не-коли спалаху-вав сірник, і пільма чорнішала.

Берсальєр сказав щось, але стара пані не дочула, потім і вона щось промовила, але тепер уже він нічо-го не второпав. Вереск, що забивав їхні голоси, нако-чувався хвилями, і берсальєр почав розрізняти окремі слова: «Ість погано» — долинуло до нього, «спить межі бруду» — почув він.

Злидарі й досі тягли ту пісню? Берсальєр гукнув старій, що вони співають.

— Що кажеш?

— Співають. Кажу, співають.

Він сяяв радістю. І йому закортіло сказати, про що вони співають.

— Співають про нас.

— Про нас?

Він торкнувся свого мундира.

— Про мене. Про солдатів.

І спробував повторити слова пісні.

Стара пані жваво притакнула і собі підхопила

пісеньку. Здавалося, що колись давно чи, може, й не-давно вона її співала-переспівала. Вона виводила пи-склявим голосом:

Йде солдат на війну нелюбу.

Берсальєр радісно їй підголошував:

Їсть погано,
Спить межі бруду.

А потім пояснив, що як він чув од старого з пра-порцем, оті злидні на поїзді кепкують із себе, а не з солдатів.

— Глузують не з мене або таких, як я.

І знову вказував на себе, обмацував мундир, ви-махував заперечливо руками і тряс головою.

— Глузують з інших. З себе.

Видно, він здавав собі справу, що не може переклас-ти на жести свої слова, що тонули в гомоні. Він пе-реставав вимахувати, а відтак брався знову.

— Вони нікого не хочуть образити.

Тут його перебив несамовитий лемент, тепер уже безладний, дикий, але всепереможний.

Зрештою, і стара пані не втрималася. Розмахуючи руками й репетуючи, вона кинулась до вікна. Що з нею сталося? Берсальєр ще не второпав жодного її слова, коли помітив, що верескливий поїзд рушив з місця. Видно було, як зникає обрис останнього ва-гона, залишаючи за собою по той бік перону пустку чорної ночі. Мигнули червоні задні ліхтарі, вереск па-сажирів почав уриватися й згасати в далечині.

XI

Тепер зрозуміло, чому репетувала стара пані.

— Ви що — триматимете нас на станції, аж поки поїзд той доїде до Вітторії?

Її охопила лють. Під вікном вагона з'юрмилися тіні залізничників з ліхтарями. Вони їй щось відповідали, називаючи «баронесою», заспокоювали, а вона вимагала покликати начальника поїзда і начальника станції.

— Чого ви все торочите «баронеса і баронеса»? Хотіла б я подивитися на вас, якби тут був герцог Армандо, або принаймні курдупель Ліло... Ви б їх пустили перших. Очевидчкі, нема тут у поїзді нікого, про кого варт було б клопотатися. От у чім сила. Адже тут тільки двох бідолах — стара жінка й солдат.

Таж ні, вона не має слушності, відповідали з перону, он у вагоні є ще дон Тицію, дон Кайо, син дона Семпроніо,— але стара пані правила своєї і все покликала на якогось Ліло, начебто це ім'я було переконливим доказом вини, що її вона приписувала залізничникам. А потім навіть захотіла, щоб і берсальєр тремтів перед тим Ліло. Пані баронесу все запевнювано, що паровозові треба запастися водою. Тільки тому їхній поїзд не рушив перший. А рушить він не очікуючи, поки жінці доїдуть до Вітторії. За п'ять, од сили десять хвилин. Машиніст уважатиме, «аби не наскочити на них...

Що більше намагались її заспокоїти, то дужче вона буяла.

— Ото голови макоцвітні! — приказувала.— Ох, які йолопи! Які бусурмани!

І жінка відступила од віконця. Залізничники тільки плечима здвигали.

— Ти чув, що вони сказали? — звернулася вона до берсальєра.— Вони пустять наш поїзд раніше, ніж ті жінці доїдуть до Вітторії. Досить було мені зняти бучу, як нас виряджають услід за їхнім поїздом. Уперед, бусурмани! Тільки ти не подумай, що я зневажаю Сіцілію. Я не маю нічого проти сіцілійців, так само як і проти арабів. Я не схвалюю того, що окуповано

Тріполітанію... Але тих ваших пархачів я страх як не терплю. На таких шкребло потрібне!

Тут їй закортіло будь-що викликати в берсальєрі огиду до Ліло.

— Приміром, отой Ліло. Знавш, хто він такий? Ліліпут. Півтора метра зросту. Повитуха впустила його додолу, коли приймала на світ, і він так і беркицьнувся на підлогу. Але та підлога, вистелена рожевим мандонійським мармуром, була найкраща з усіх у П'яцца Армеріна. Тож і не дивина, що тепер цьому смішному куцакові уклоняються судді і віддає честь комендант військового гарнізону.

Вона настирливо допитувалася, що думає про це наш берсальєр.

— І ти не дивуєшся? Кому вклоняються? Тому, хто ховається в шафу, коли заноситься на бурю, хто у тридцять років ще цюняє в ліжку! Знаєш, як у Терранові дізнаються, що він приїхав? По зжовклих простирадлах, вони майорять тоді на даху палацу його двоюрідних братів.

Почувся короткий здушений солдатів сміх. Навколо панувала нічна тиша, порушувана тільки журливим гудінням телеграфних дротів.

— Тобі смішно? — мовила стара пані. — Тут зовсім нема з чого сміятися.

А берсальєра, здавалося, смішило все: і веремія з поїздами, і стара, що спершу обурювалась — чому це так, а потім навпаки — чому це не так. І коли вона розповідала про Ліло, йому більше хотілося сміятися з неї, ніж з самого Ліло. І було чути, як він силоміць душив той сміх у собі.

XII

На щастя поїзд рушив. Захрипіла сурмочка, загримотіли зачепи між вагонами, задвигтіли колеса, две-

рима пропливла смуга тьмяного світла,— і поза кактусовими заростями щезла чорна станція, чорна водонапірна башта; нічна пітьма поглинула Комізо.

— А, знову! — гукнула стара пані.

Берсальєр побачив, як вона підскочила і рвучко обернулася.

— Знову вони? — спитав він.

— А тю їх! Гудзя! — гукнула стара на Дон Карлоса.

Пес не одразу кинувся, поки він вагався, господиня ще встигла його спинити. З-за канани долинав кволий, жалібний голос.

Невже хтось просить милостиню? Не можна було розрізнити жодного слова. У тремтливих проблисках світла видніла згорблена постать чоловіка з похнюпленою головою й незвично білими руками. Старій закортіло взнати, хто він і що він хоче.

— Хочеш подякувати мені? — озвалася вона, відповідаючи і тому зажуреному чоловікові, і водночас звертаючись до нашого берсальєра.

— Він дякує мені, що я домоглася від'їзду поїзда... Теж знайшов за що! А може ж так статися, що ми наскочимо на той поїзд перед нами. Тоді будеш дякувати? Лихо, та й годі, що на цій землі нічого не трапляється! Що кажеш? Що і Просперо мені дякує? Бачиш, солдате, оцей пан, який в своїх маєстностях має Бутерські гори, дякує мені й від інших трьох своїх поплічників... Що кажете? Хочете пристати до нашого гурту? Прошу. Вельми прошу. Але я вже в доброму товаристві. Передай їм, що я високо ціную їхню радість з нагоди мого повернення на Сіцилію, що взаємно і їх вітаю, що, однак, могли б з своєї ласки висловити привітання особисто... Чи, може, як його... що ти робиш? Стривай! Мене дивує їхня делікатність, що вони не прибули особисто. Не хочу я їх бачити, затамив? Досить з мене Дон Карлоса й ад'ютанта. З богом,

чоловіче добрий! Пакуй в кишеню свої подяки і чух-рай звідси чимдуж!

Згорблений бідолаха відсмикнув білі руки зі спинки канапи.

— Прийшов дякувати мені за те, що я змусила залізничників себе вислухати! — гукнула стара пані.— За те, що поїзд рушив! А хіба ж я сурмила на від'їзд?

А що чоловік несміливо спробував щось сказати, то вона пригадала йому холодну зиму тисяча дев'ясот восьмого року, січневу холоднечу і морозну середу того ж таки січня.

— Енріко, чого тобі заманулося мене дратувати?

Хилитаючи понурою головою, Енріко зник із кола мізерного світла. Зарипіли двері купе, потім серед гуркоту коліс хряснули інші двері. Стара пані щось бубоніла, гарчав і Дон Карлос, ставши на чати. І тут берсальєр уже не втримався.

XIII

— Але ж...— промовив він звеселіло.

— Що тут смішного і що за «але ж»?

— Кажу: але ж той Енріко...

— Яке «але ж» ти тут бачиш? Нема тут жодного «але», а є великий пан, що міг би купити дев'яносто штук таких, як ти, разом з тельбухами.

Берсальєр зніяковів.

— Я тільки сказав, що він хоч і говорить, але нічого не каже.

— А може, він спав з голосу. А може, він слабкий на задуху і пошкодив голосники? Ти ж навіть не знаєш, що він і заслуги має...

— Авжеж, може, і має які заслуги,— визнав берсальєр.

Він був присоромлений, в очах йому все ще грали бісики.

— А певно,— докинув він,— не слід судити про людину, якщо не знаєш, хто вона.

— Ти що — зашарівся? — вигукнула стара пані.— Б'юсь навзаклад, що зашарівся.

Вона штурхнула його ногою і сказала, аби він не дуже побивався, що той може про нього подумати.

— Тільки смішного тут нема нічого,— мовила.— Той чоловік може відчикрижити з твого боку шмат м'яса раніше, ніж ти помітиш, як він наближається. Я мала пагорб у Бутері, то він і його до своїх рук прибрав...

— Але ж ви його гарненько присадили! От я й сміявся.

— Недоречно! Недоречно! Це не моє ремесло — присаджувати людей. Якщо вони не на місці, то нехай там і зостаються.

Тут почувся здушений сміх — берсальєра знову розпирала веселість. Хоч стара дама любила повчальний тон, її балаканина так смішила солдата, наче його хто лоскотав. Він боронився від того лоскоту, але не витримував і пирскав зі сміху... Тепер йому невтямки було, як його знайти хоч би яке виправдання для свого пирскання.

— Але...— почав знову.

— Але що?

— Але цей поїзд...

— Що з тим поїздом?

— Але ж ми таки їдемо... Не стоїмо... Хочу сказати, що не затримали нас там, у Комізо.

Ті слова були пройняті щирістю, і від них піднімався його настрій.

— А що ж тут забавного? — урвала його стара пані.— Ну, їдемо, так що?

Берсальєр нарешті знайшов слушний привід до сміху.

— Але ж,— гукнув він на повні груди.— Але називати мене ад'ютантом! Я — жіночий ад'ютант!

Стара пані засміялася разом з ним.

— Ти гадаєш, що я не могла б мати ад'ютанта? — промовила.— Ти дивуєшся, бо ти безневинне дитя і нічого не тямиш у справах дорослих. Якби ти бував у бувальцях, то знав би, що замолоду я мала не одного ад'ютанта і повинна б мати ще й сьогодні котрогось. Якщо не маю його, то це вина скнарої соціалістичної монархії.

Стара пані гірко всміхнулася.

— А хто назвав її соціалістичною? Це все ошуканство. Тільки ще бракувало, щоб вона вчинила несправедливо зі мною, щоб не признавала мого військового звання, відмовила мені подвійної пенсії, що належиться мені за те, чим був мій чоловік і чим була я. Бо я, синку, була всім: спочатку солдатом, як і ти, потім лейтенантом, потім капітаном, потім майором і нарешті полковником... І ти хочеш, щоб я була капітаном та не мала ад'ютанта? Щоразу, коли я діставала вище звання, то і ад'ютанта вибирала собі кращого. А ти, праведнику божий, зійшовши солдатом на землю нашої соціалістичної монархії, навіть неспроможний увияти собі, що міг би стати ад'ютантом старої дами!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV

Нічне повітря, вриваючись крізь недавно відчинене вікно, приносило гірко-солоний дух. Дух недостиглого винограду з розлогих виноградників і дух далекого моря за піщаним пагорбом, теж порослим виноградною лозою.

Стара пані підвелася з канапи; берсальєр поступово втихомирився, його дитинячий напад веселості минув.

— Отож, приїжджаємо до нового містечка,— промовила жінка.

Вона висунула голову назустріч вітряній темряві і відсахнулася назад. Пригладжуючи розкудане волосся, сказала:

— Мені завжди подобалася Вітторія. Нічого там нема, крім хаток в одну перію. Але щось мене до неї вабить. Ти бував у Вітторії? Щоправда, навіть не варто там бувати. А оті поля... Стоїть собі містечко посеред них, сховавшись під покрівлями, і ніде жодного вогника. І так рік за роком. Рік за роком... І хоч би що змінилось. Ідеш до Мілана, там теж нема жодних змін. Вертаєшся в Сіцілію — і тут усе, як колись. Так само в Джаратані, в Рагузі, у Терранові. Минулися ті часи, коли щось діялося. Стоп. Досить. Минулися з юністю, чи пак, з дитинством, бо в шістдесят дев'ятому я таки була мала дівчинка. Хіба ні, солдате?... Скажімо ж удвох цій Леонільді: вона була ще дитина, коли її ім'я ввійшло в історію. Нехай нині радіє, як зможе ще знайти собі щось до вподоби, бо світ і не змінюється... Як оте містечко Вітторія...

Вона зітхнула глибоко, набираючи на повні груди нічного повітря з пахоцями виноградників, що тяглись обабіч полотна.

— Трохи я тут, трохи деінде... Всюди потроху.

Дух невидимої землі, здавалося, наповнював її щастям. А берсальєр теж, видно, був щасливий слухати її мову. Поїзд стишувався, почав протягло свистіти, гальмуючи, нічне повітря спливало з чорних схилів, порослих виноградною лозою, і піщаних приморських видм, воно гуляло по купе між відчиненими вікнами, і навіть від пса йшов такий дух, як на ловах, а дим

був такий легкий і рухливий, як і на пагорбі, що вишався над залізницею, прокладеною в долині.

XV

Поїзд зупинився і рушив знову, потім ще раз став і ще раз рушив. Коли він перестав свистіти, здалеку долинав інший свист. У далині завидніло пасмо диму, і, нарешті, на завороті показалися червоні ліхтарі другого поїзда.

Верескливий поїзд тепер уже було видно й чути: серед нічної тиші лунав його свист і червонів дим у п'ятмі. Берсальєр уявив собі, як товпиться біля вікон, удивляючись у нічну темряву, ота голота, він думав про той люд, що так глузував з нього, невтомно горляючи свою пісню, про стару жінку, котра подавала йому знаки, ніби щось хотіла сказати, про чоловіка в руб'ї, що маяло на вітрі, мов пір'я, і про його сусіду в пожмаканому стіжкуватому брилі, який пробував навіть виголосити цілу промову; нарешті згадав гальмового з малярійним обличчям, який дав йому таку добру пораду, хоч насправді, може, й бажав йому лиха. Якось мимоволі солдат заметушився, почав бігати від вікна до вікна, то ставав за плечима старої пані, то вистромляв голову на той бік вагона, ввесь час приказуючи, що цього разу не дасть собі в кашу наплювати, як тоді в Комізо.

— Тобі кортить їм плюнути в кашу? — спитала стара пані.

— Та ні, — відповів солдат.

Він був дуже збуджений, і те збудження зросло ще більше, коли на станції Вікторія їхній поїзд присусідився до свого галасливого побратима. Вони стояли тепер побіч.

З верескливого стовпища долинав глузливий регіт, тут і там миготіли спалахи сірників, розлягався рит-

мічно, як відголос там-таму, безконечний спів, повторюваний вже безліч разів — спершу в довгі години переїзду сонячним варом до Рагузи, потім надвечір'ям до Дженізі, смерком до Доннафугати, глибокою ніччю до Комізо й нарешті до Вітторії:

Їсть погано,
Спить межі бруду.

Берсальєр заходився знову пояснювати старій пані, що ота голота кепкує не з солдатів, у кожному разі не тільки з солдатів, власне кажучи, не з них... Він помагав собі жестами: Так. Ні. Так. Ні.

Та незабаром темні обриси приземкуватої станційної будівлі з одного боку і галасливих вагонів з другого гойднулись, попливли, почали віддалятися, зливаючися з чорнотою ночі.

Берсальєр підскакував на radoщах.

— Тепер ми поглузуємо з них! Тепер ми поглузуємо!

Він так радів, що навіть стара пані взялася його присоромлювати і вже розпочала свою улюблену балаканину про сіцилійське бусурманство, цього разу натякаючи на нього. Але її слова потонули серед дикого верещання, стукоту, грюкоту дверей вагона, що проїжджав мимо. Стара замовкла.

— Йолопи! — чути було крик. — Байстриюки! Діти байстриюків з кокардою на лобі! Телепні!

Берсальєрові здавалося, що то кричать знайомі шибеники біля вікон, кричить стара жінка, кричить чоловік у пожмаканому брилі і той обшарпанець у лахмітті, схожому на пір'я, кричить гальмовий — кричать звідусіль, з усіх вікон, кричить увесь поїзд. Він подумав, що тепер він утнув їм веселу штуку і все їхнє намагання образити його просто сміховинне.

І він сміявся. А тим часом стара пані, ще не вика-

завши своєї зневаги до сіцілійського бусурманства, запалала люття від почутого.

— Гей ви, голодраби! Гей ви, гультіпаки! — репетувала вона. І, смикаючи берсальєра за рукав, питала обурено:

— Хіба тобі позакладало?

Вона вимагала, щоб і він їм відповів. Що за слабо-дух! Хотіла, щоб він, як належить простакові, відповів їм міцненьким прокльоном. Та не чекаючи на його відповідь, сама вихилилася з вікна й закричала:

— Самі ви йолопи, ви і ваші вилупки! Голодраби і жебраки нікчемні! Кодло ледаче!

Берсальєр приєднався до старої, свиснувши двома пальцями.

— Йолопи! Йолопи!

Але крику вже не було чути. Поїзд поминув першу стрілку, другу, прискорюючи свій біг.

XVI

— Скільки живу на світі, то ще не зустрічала такого, як ти! — промовила стара пані.— Хіба тобі бай-дуже, що вони тебе ображали? Тож вони глумилися з твоєї матері... А хіба ти не маєш матері? Я розумію твоє простосердя. Навіть ціную його, я вже тобі про це казала. Але це вже не щиросердість. Це однаково, що мати воду в жилах замість крові...

Стара пані якусь мить замислилася над своїми словами, неначе догадуючись, що вони радше похвальба, ніж огуда.

— А може, ти той,— докинула,— на кого ти скидаєшся?

Вона приглядалася в сутіні до солдатового обличчя, очевидно шукаючи на ньому божого блиску. Але бер-

сальєр відповів, що йому надто весело на душі, щоб він міг образитися.

— Я такий радий!

Бо і справді. Він мав би їхати тим жахливим поїздом, а їде собі любесенько в панському вагоні. Мав би залишитися позаду, а так їде спереду. Мав би зійти в Доннафугаті, а проїхав уже й Вітторію.

— І все завдяки пані,— докинув берсальєр.

Стара пані мусила визнати, що він народився під щасливою зіркою.

— Мені знадобився б такий ад'ютант, як ти!

Берсальєр погодився, що він таки справді щасливий. Мовляв, не знає, чи заслужив на це, чи ні, але він щасливий. Його помисли, мовляв, майже завжди здійснюються. Бажав він зручної подорожі, от і їде з комфортом. Прагнув спати цілу дорогу, і от... Щоправда, він ще не спав, але тепер, коли вони випередили поїзд з тою голотою і на станціях не буде вже такого гамору, він може вклатися на канапі. Крім цього, він не мав охоти брати з собою валізку. Ні валізки, ні солдатської торби. Не мав охоти брати з собою навіть найменшого клуночка. І це, мовляв, було найрозумніше бажання, воно принесло йому щастя на всю подорож.

Стара пані попросила його висловлюватись ясніше, і він пояснив, що в Терранові йти від станції до містечка дуже далеко.

— Еге ж,— відповіла вона.

— І ще й під гору, дуже важко.

— Еге ж, еге ж.

— І навіть коли виберусь нагору, все одно ще не буду вдома.

— І я так само.

— Треба йти через усе містечко аж на той кінець.

— До моря! Я також там мешкаю, коло Капуцинів.

— Ну от я й вирішив нічого не брати з собою, аби не перти багажу такий далекий світ. Приїжджаємо, я прокидаюсь і чимчикую собі додому. Голіруч.

Стара пані вдруге визнала, що він, як ніхто, щасливий щасниця.

— Правда? — мовив берсальєр.

Стара пані пояснила, в чому полягає його щастя. Мовляв, він народився під щасливою зорею, щаслива доля звела його з нею, настановила його ад'ютантом, джурою, за божим велінням він став для неї тим, кого не догадалась дати їй соціалістична монархія.

Але це ще не все. Мовляв, його ще жде приємна несподіванка.

Зі свого темного кутка стара пані придивлялася до солдата, неначе знову шукаючи на його обличчі надприродного блиску, і неначе його можна було б завважити при тьмяно-синюватому світлі лампи. А потім сказала, що йому не тільки не доведеться багажу нести, але й не треба буде йти пішки.

XVII

— Як це так? — запитав берсальєр.

— Просто — не підеш пішки.

— Як це так — не піду пішки?

— Поїдеш каретою.

— Каретою? А ви знаєте, скільки беруть, щоб відвезти від станції до містечка, а відтак до пристані? Я не знаю. Ніколи в житті я не їхав каретою. Я вже не кажу, що жодна карета не чекає на нічний поїзд у Терранові.

— Але моя буде...

— Ви маєте карету?

— О невинне дитятко! А чого б її не мати? Це значить, я наймаю собі карету на той час, поки буваю тут. Я вже попередила своїх любих родичів, що при-

їжджаю сьогодні вночі. Ще з Мілана. А потім з Джаратани. І ще раз із Рагузи. Отже, нас чекатиме карета, найнята, зрештою, моїм коштом...

— Але ж, пані,— мовив берсальєр,— це ж карета для вас, не для мене.

— А чом би й тобі до неї не сісти? Сяду я, сяде Дон Карлос і ти можеш сісти. Ну, скажімо, за мого ад'ютанта. Тим паче, карета буде порожня. Тільки Лев'яче Серце на передку, а більш нікого — ні дочки-баронеси, ні зятя-барона, ані тої Леонільди, що доводиться мені внучкою.

— І пані підвезе мене каретою аж до містечка? Якщо я зійду на майдані, залишиться тільки спуститися до пристані. Але я можу їхати до вашого дому, якщо треба. До пристані я можу спуститися і від Капуцинів...

— Мені подобається, що ти так кажеш... Але до пристані ти, Іноченцо, поїдеш каретою. Тебе звати Іноченцо? Я бажаю, щоб сьогодні ти зазнав повного щастя.

Стара пані запитала берсальєра, чи знає він казку про хлопчика, котрий мав kota.

— Хочу, щоб з тобою таке саме було сьогодні. Хочу зробити для тебе таке, що для хлопця зробив той кіт.

— Ви кажете про kota в чоботях?

— Я теж маю такі чоботи. Я кішка, а не кіт, Іноченцо, стара кішка, але чоботи маю. Я хотіла сказати, що карету маю. Ти піднімешся в карету, я приберу приступці, зачиню дверцята, і ти залишишся з Дон Карлосом, як той бідолашний хлопчина з казки. Я сидітиму на передку поряд з Лев'ячим Серцем. І ми поїдемо курною дорогою, ніде не буде видно жодного вогника, ані живого духа, а я все одно гукатиму, щоб усі розступалися перед принцом Доннафугати.

— А що потім? — спитав берсальєр.

— А потім — відповіла стара пані.— Потім зупинимося перед твоїм домом.

Замовкла на мить, уявляючи собі сцену приїзду: вона, кішка в чоботях, зістрибує з передка, опускає приступці, відчиняє дверцята, а він, у перевдязі принца, поглядає на свій дім, що так і зостався вбогим.

— Я тебе не покину,— додала.— Я ще для тебе дещо зроблю. Мені вже нічого ждати в житті, а тобі є на що сподіватися. Для тебе багато чого може змінитися в житті. Я можу і хочу щось зробити для когось.

В її голосі бринів смуток, тож солдат не зацікавився, а що ж вона може такого вчинити. Може, зрештою, він нічого від неї не хотів, може він навіть трохи побоювався її. Вдивлявся в темряву, де розпливалась постать старої, і мовчки очікував, охопленій водночас надією і недовірою.

— Ну що? — спитала стара пані.— Невже тобі байдуже? — і запально, скоромовкою повела далі:— Звісно, коли ти справді той, до кого подібний, то тобі до всього байдуже. Яку вагу мають для тебе зміни, коли і так усе виходить на добре? Я, однак, скажу тобі, що думаю: ти мені подобася. Навіть такий, як зараз — байдужий до всього. І личко твоє мені до вподоби. І приємний голос... Ти зашарівся? Бачу — зашарівся. Ти б не припав мені до душі, якби не мав тієї простосердечності, що не дозволяє тобі втішатися хвалюбою. Але ти не подумай, ніби я хочу тебе спокусити...

Вона засміялася — тихо, якоеь жалісливо й протягло, зовсім не так, як сміялася стільки разів цього вечора. Чого більше — старості чи молодості чулось у тому сміху?

— Не тому, що я нікого не спокусила,— вела далі.— О, скількох я спокусила! Була я звабливою дівчиною чи то в мундирі, чи то в спідничці, а ще звабливішою була жінкою і потім удовою. Якби ти тільки бачив, як я баламутила чоловіків ще на початку цього століття!..

Берсальєр перебив її:

— Та що ви кажете?

Вона провадила далі, а її голос бринів недавнім сміхом.

— Що я кажу? Не раз чула, як ваш брат гульвіса щось шепоче вслід. Одні зітхають млосно, інші гризуть вудила... О, була я спокусницею! Пишалася тим, мушу признатись. Бо я здавна пам'ятала, як називають на Сіцилії справжню жінку. Зрештою, як і повсюди. Досить, щоб їй подобалося лягати в ліжку, як її прозивають хвойдою. А хіба це не хвойда?

Вагаючись, берсальєр погодився, що може воно й правда.

— От бачиш! — проказала стара.— Тільки-но жінка хоч дрібочку покаже, як її господь бог створив і що їй до вподоби, то її вже обзивають баламуткою.

Берсальєр не знав, на яку ступити. Мовляв, може, воно тільки так здається, а насправді так не буває. А може, воно так і є, хоч це в очі не впадає.

— Що ти у цьому тямиш? — нагримала стара пані.— Невже ти, сором'язливе дитятко, хочеш мене перекопати, що розумієшся на цьому? Я знаю чоловіків, що прозивають своїх жінок шльондрами тільки за те, що вони палкі у шлюбну ніч. Ніче вони загубили невинність. А чого б мені не пишатися тим, що називають мене баламуткою?

Тут берсальєр перебив її знову.

— Але ж ви, либонь, не були утриманкою-полюбовницею? І не маєте дітей-безбатченків...

— Та чоловіки мені подобалися! — вигукнула стара пані.— І мені не досить було пасти їх очима з-за віконниць. О ні! Я прагнула бути справжньою жінкою, хоч би яку про мене славу розпускали. Я була на війні, об'їхала всю Італію верхи на коні й пліч-о-пліч із мужем записала свої діяння на скрижалях історії. А коли я з чоловіком втішалася, то всією своєю істою. Дехто траплявся ще коли муж був живий. А як стала вдовою, то упадали коло мене один по одному... Ти чував коли-небудь про таку як я, жінку? Ти ще молодий, невинний, а Сіцилія повна таких підтіпанок, котрі з хати не витикаються. А про таких чував? Вони мають брудні думки, щоб ти знав. І допускаються блуду з родичами, щоб ти знав. Але ніхто не скаже, що тим здобудуть собі ціну. А от я здобула, любий Іноченцо! Бо мала за що хвалити бога. Аби ти бачив, які я мала груди ще кілька років тому! Знімаєш руки до неба? Ну і знімай собі! То була річ, що її варто піднести високо і скликати людей, аби помилувалися...

XIX

Солдат раз у раз силкувався її перебити.

— А от моя мама...— почав.

Але стара пані не давала йому розповісти про те, що мав на думці.

— Хочеш мені нагадати, що я могла б бути тобі матір'ю? Не буду про це — не бійся. Така жінка, як от я, може наштукарити більше, ніж який Карло у Франції, і не ризикує себе зганьбити. Трапляються ж теж складні випадки, мій синку. Не завжди вистачає самої невинності. Я ніколи не заводжу приятельства з тим, хто мені не рівня. Якби не так, пропала б моя душа!

— А от моя мама...

— Дай мені спокій з твоєю мамою! Як тільки я збаг-

нула, що старію, не схотіла навіть слухати про ті речі... Я ще тоді не втратила була своїх чарів, на кілька років їх би ще стало. Але я розірвала свій романс, і він так і лишився для мене останній. Я ніколи не хотіла бути ні зверху, ані внизу, не знаю, чи ти мене розумієш.

— А от моя мама...

— Ти знов про свою маму? Було це два роки тому перед тою холодною зимою. Я почула, що йдуть розмови про навчальний корабель і, звісно, це мені не сподобалося, я не хотіла бути приводом для такої балачки, тож вирішила завчасу сховати кінці в воду... Я — навчальний корабель?! Увірвала все на самій середині, й край...

Тут стара зітхнула.

— І поставила хрест над усім,— з жалем додала.— Тож тепер мені не трапиться жодна пригода на цьому світі, де нема ніяких змін...

Вона не докінчила, бо солдат вже вкотре перейняв її мову.

— А от моя мама...

— Та якого біса ти лізеш усе з своєю мамою? — гукнула стара пані.— А от твоя мама... А от твоя мама... Ти хочеш сказати, що твоя мама свята?

— Та ні, не це хочу сказати.

— Всі ви, дітки, любите говорити, що ваша мама свята. І моя баронеса-облудниця теж. І Руджеро, хоч йому можна пробачити, бо він мало що в цьому кмітить. А вам ніколи не спаде на думку, що мамі це, може, не лестить?

— Я не це мав на гадці.

— А що? Ти, либонь, хотів сказати...

— Я хотів сказати, що моя мама ще більше...— промовив берсальєр.

— Що більше?

Берсальєр пояснив, що його мати була саме такою. Народила його на світ божий, хоч і не мала чоловіка, і підкинула його людям.

— А ви підкидали свою дитину людям? — сказав. — Я певен, що не маєте дітей, яких можна було б назвати безбатченками. А от мене можна так назвати.

XX

Він говорив, як звичке, добродушно, просто хотів розповісти, а не оскаржувати когось. Хотів тільки сказати правду.

Тим часом не зчулися вони, — ні стара пані, ані берсальєр, — як поїзд знову став, а відтак рушив. Вони були певні, що їдуть. І напевно здогадувалися, що поїзд мчить попри виноградники не так уже близько від моря, як раніше. Це їм, мабуть, учувалося в нічному повітрі. Напевне чули вони й ніжні пахощі виноної лози, порослої на кручах. А потім до них, либонь, долітав щораз міцніший дух цвілі, малярійних мочарів, занедбаної й хворої землі, аж поки поїзд спинився на станції Діріло між довжелезними схилами пагорбів, схожих на могили люду, померлого від пропасниці.

Берсальєр оповідав про свою родину. Мовляв, він має названого батька, названу матір, братів і сестер. Розповідаючи, позіхав.

— А яке їхнє прізвище? Маніна?

— Маніна.

— Це ті Маніни, що неподалік од піщаної пристані?

Оспалим голосом берсальєр пояснив, що в Манініному домі тільки доньки рідні, а всі сини — приймаки, знайдухи, як і він.

Солдат говорив, і позіхав, говорив і куняв. Позаду на каналі сиділи якісь люди, а він усе позіхав і куняв, і тільки тепер стара пані постерегла, що оце втретє

ті двоє залізничників припленталися. Вони, мабуть, примостилися тут давно, бо вона раз у раз чула їхнє кахикання. Але стара пані на них не зважала, вона все заохочувала солдата до розмови, випитуючи, як це сталося, що він служить на суходолі, а не на морі; а він їй відповів, що служба на морі на півтора року довша і що старому Маніні не дуже до вподоби втрачати робітника додатково на півтора року. Стара пані все допитувалася, хоч солдат і позіхав, і куняв, а врешті, байдужісінька до тих двох залізничників, розповіла дещо про себе, про свої так звані історичні діяння.

Вона розпочала свої подвиги, коли втекла зі школи. За її словами та втеча стала темою для одної патріотичної пісеньки. То були часи, коли люди подейкували, нібито гарібальдійська тисяча от-от сяде на кораблі й вирушить визволити Рим, так само як у шістдесятому році визволила Сіцилію. І от вона, Леонільда, вийшла на історичну арену тоді, коли взялася розшукувати гарібальдійську тисячу в Генуї, Ліворно, Палермо й Неаполі. І шукала вона її доти, поки Гарібальді не стало соромно, що таке дівча мусить за ним ганятися, аби він зробив те, від чого не відкинувся б, але на що не спромігся.

Вона, Леонільда, була міланка. Стара пані вимовила це слово з притиском, на мить стищуючись і наслухуючи, що ті двоє робитимуть. Мі-лан-ка. З Мі-ла-на. Тисячу вісімсот кілометрів звідси.

Батьки віднайшли і забрали її додому вже тоді, як Гарібальді більше не соромився і вчинив те, чого Леонільда біля нього шукала. Це і було її подвигом в історії. Вона заохотила Гарібальді до спроби визволити Рим. Оповідуючи про це, вона знову вимовила всі слова з притиском, як тоді, коли казала, що вона міланка. І знову змовкла, наслухуючи, що роблять ті двоє,

і врешті заявила, що записала своє ім'я на скрижалях історії під час походу, в Ментані завершеного,— наче та подія в Ментані сталася шістдесят дев'ятого року. Вона повторювала це кількаразово, а потім повідала, що брала участь у цьому поході, перебрана за юнака, що служила спочатку простим солдатом, поки не розпізнано в ній Леонільди з пісеньки; далі воювала вже у званні лейтенанта, а вернулася з бою капітаном.

Але її подвиги, вже розпочаті таким робом, отак одразу не скінчилися. Після бою під Ментаною стався бій під Аспромонте, а відтак під Калатафімі, і так було шістдесятого і сімдесятого року. Розповідаючи про своє геройство, вона зверталася почасти і до тих двох позаду.— Розумієте, ви там? — запитувала тепер. Вона радше мовила до тих двох, ніж до берсальєра, наче мала за бесідників їх, а не його. Певної хвили вона звелася на рівні, аби кинути поза канапу, в темний кут, де ті двоє сиділи, ознаймення, що її діяння не вміщуються в національні кордони. Вони простягаються не тільки по Італії, а по цілій Європі. І ті подвиги вона завершила у Франції, на землі вже не монархічній, не бурбонській, воювала разом з вільними стрільцями з Вогезів і гарібальдійцями Діжона. Отож бо, додала, обернувшись до берсальєра, мене можна вважати за постать історичну радше типу Лукреції, Брутової дружини, ніж войовничої Каміли.

Вона ще повідала, що історичні діяння доконала як слухняна дружина, згодившись на заслання разом з чоловіком серед карфагенців Терранови. Чоловік, мовляв, два роки після франко-пруської війни вирішив жити на самотині, як Гарібальді в Капрері. Багато прибічників Гарібальді так учинили. Хто знайшов свою Капреру в Венеті, хто осів на тосканській садибі, а дехто замешкав у рідному провінційному міс-

течку. Чоловік вибрав незнайоме містечко сіцилійське Терранова.

— Поїдеш зі мною? — запитав її. Вона, Леонільда, відповіла йому, як стародавня римлянка, що вважає за свій обов'язок жити з ним на засланні.

Таким чином, вона, двадцятирічна жінка, підтримавши свого сорокадев'ятирічного мужа, здійснила історичний подвиг, бо коли для чоловіка самотнє життя означало відпочинок, то від неї, особливо після недавнього перебування в Парижі, воно вимагало жертв.

XXI

Париж, Мілан і Терранова; війна на коні і оця нудотна подорож нічним поїздом. Спливли з водою ті часи, коли життя вирувало; тепер залишилося тільки минати станції, проїжджати повз халабуди залізничні, повз Діріло...

Тут стара пані запитала, чи ще не минули Діріло.

Питала тих двох чи берсальєра?

Кондуктори сиділи за стінкою, а берсальєр спав.

— Ти хіба не знаєш, — озвалася вона до нього, — що не можна спати там, де є малярія?

Вона звеліла йому встати й зачинити віконця.

— Не можна вдихати малярійного повітря.

І додала, що доведеться ще довго його вдихати. А оті двоє, напевне, тільки й міркують, як би його висадити в Діріло. Потім раптово запитала, як спалося, і чи вона, Леонільда, добре його приспала своєю піснею.

— Якою піснею? — здивувався солдат.

— Піснею про свої подвиги, дурнику!

— О, цю пісню я чув...

— Гляди, солдате, буде тобі погано! — закричала стара пані. — Гляди, бо я не люблю, коли мені тумана пускають!

— Але ж, їй-богу, я чув!

- Начувайся, бо ті двоє виштовхнуть тебе у Діріло!
 - Присягаюсь, що чув...
 - Признайся хоч, що не чув усього.
 - Та ні, я чув...
 - Гаразд, то скажи, де я народилася? — запитала стара пані.— Ну, я слухаю.— В її голосі бриніла зловтіха.— Де я народилася?
 - Ви ж казали,— відповів берсальєр,— у Мілані.
 - А-а! В Мілані? — промовила стара пані.— Еге ж, у Мілані я народилася. А де це Мілан?
 - Тисяча вісімсот кілометрів звідси.
 - Та-а-ак! Це ти чув... А якого року?
 - Ви не казали якого.
 - Себто я не казала, якого року здійснила історичний подвиг? Але ж я про це говорю безупинно...
 - Мабуть, шістдесят дев'ятого.
 - Ну, безперечно, шістдесят дев'ятого. Мені приємно, що ти це знаєш. Дещо ти затамив.
 - Тепер ви бачите, що я вас не піддурював?
 - А скажи-но мені, як це я звершила той подвиг.
 - Під Ментаною... Під Калатафімі... І висаджуючись у Марсельському порту...
 - Ти хочеш сказати тоді, коли втекла зі школи?
 - Це ж було спочатку.
 - Хіба важливо: спочатку, чи пізніше? Ти чув, як дзвониться, та не знаєш, у якій церкві.— І стара пані повторила з притиском своє запитання:
 - Яким чином я здійснила історичний подвиг?
 - Ви присоромили Гарібальді...— почав берсальєр.
 - Та як вірна дружина! — вигукнула стара.— Це ж так просто. Я вірна дружина, що подалася разом з чоловіком на заслання! Сподіваюсь, ти не скажеш, що заслання те було в Парижі.
- Берсальєр не встиг уже сказати щось про Париж, бо появились нові особи. Дон Карлос загарчав:

— Гар-р-р...

— Ти знову тут? — здивувалася стара пані.

Бідолаха Енріко з руками небіжчика заговорив із нею безголосо.

— Чого тобі тут треба? — мовила стара пані.— Я не хочу тебе образити... Мене тільки дратує, коли ти тут вештаєшся, і край. І не хочу я бачити нікого, поки не минеться моя злість...

Але бідолашного Енріко ніщо не обходило, йому було байдуже, він од усього вмивав руки. А тільки розмахував тими руками небіжчика, себе виправдовуючи і водночас когось оскаржуючи. І запинався, коли гарчав Дон Карлос, і теж почав відповідати йому «га-р-р!», відтак знову вибріхувався і звинувачував інших; вказував позад себе, обертася і знову показував, аж нарешті вимовив імена: Просперо й Філіппо.

Зараз же обізвався чийсь молодечий голос, пояснюючи, що вони не могли не привітати її щиро з приїздом.

— Еге, еге! — промовила стара пані.

Молодечий голос усе говорив, а стара відповідала, що не треба, він говорив, а вона повторювала, що не варто, він говорив, а вона правила своєї — хіба вона хотіла його образити і так далі, і так далі.

Тепер їх було троє чи четверо, їхні голоси витали над собачим гарчанням і над головою старої. Вони, мовляв, вибралися на полювання і їдуть з Дженізі до Бутери.

Стара пані затрясла головою, почувши про полювання. Таке можливе тільки на Сіцилії! У червні дичина саме починає розплоджуватися. У червні не слід ходити на лови... Сказала, що вони — люди незабачливі, дилетанти... Але вимовила ці слова спокійно, аби не наразитися на відсіч. Очевидячки, не мала охоти встрявати в суперечку.

А ті пояснили, що вони вийшли полювати тільки на перелітних птахів. А тутешніх птахів і всяку звірину, мовляв, не займатимуть. Вони ж бо порядні люди. Вони ж можуть і не стріляти, якщо не навинеться нічого, що дозволено підстрелити. Тим-то і не зупинилися в Дженізі, а подалися далі. Чому подалися далі? Бо в Дженізі не було мандрівних птахів. А в Бутеру вони їдуть, аби подивитися, чи вже почалися там перельоти... Над рівниною, як завжди о половині червня, чорними ключами без упину тягнуться пташині зграї. І вони, мовляв, шукають по горбах таких тягів, що їх цікавлять.

— Еге, еге,— озивалася стара пані, слухаючи їхні пояснення.— Так, так. Так, так.— Повторяла вона таким тоном, яким промовляють до надокучливих дітлахів, коли хочуть їх позбутися. Вона просто хотіла уникнути довгої балачки. Але за якусь хвилю сказала, що, мовляв, навряд чи їм пощастить більше в Бутері, ніж у Дженізі; будши ними, вона б подалася аж до П'яцца Армеріна.

— Ми й туди заглянемо,— казали ті панове.— А може, і ви з нами поїдете? — запрошували стару, називаючи її тітонькою. Енріко вимахував мертвяковими руками, як священник на службі божій, знову було чути якісь імена — Просперо, Філіппо, а відтак і Мікеле. А стара пані відповіла, що перш ніж вирушати з Терранови і покидати свій маєток, має ще багато справ залагодити.

— Я вам не якась там ледащо,— мовила.

Стара пані пожвавішала, сказала, що для ловів вибирає слушну пору, а не коли забандзюриться. Одначе зацікавилася рупницями, шротом, порохом, запитала про хлопчаків, які мали б своїм гострим зором виявляти птахів. Чи в Бутері знайдуться кмітливі хлопці? А кого брали в Дженізі? Що ж до неї, то вона

має ад'ютанта, котрий слугуватиме їй на полюванні. І вказала пальцем на берсальєра. Відтак додала, що в нього зір несхибний.

— Правда? — і запевняла, що він бачить навіть проти сонця на відстані десяти миль. — Хіба не правда?

Берсальєр не заперечив, зате скочив на ноги, бо раптом уздрів там, де починалися зорі, якісь вогні, червонясті й тремтливі — буцімто ліхтарі на вершечку горба. Квапливо опускаючи віконну шибу, повідомив, що то вже Терранова.

— Та невже? — вигукнула стара пані. — Це неможливо! Адже ми ще мали зупинитися в Діріло. Як же так сталося, що перед Діріло видно вогні Терранови?

У кожному разі вона теж бачила мерехтливу вервечку вогнів у нічній пітьмі, десь між небом і землею. Отож, вона підвелася, а панове-мисливці виказували їй своє пошанування, бо поїзд, мовляв, уже підходить до Терранови. Казали, що цілують їй ручки і чекають її на полюванні в Бутері, що сподіваються її зустріти на довах в Армеріні, а вона кляла залізничників, — не попередити її завчасу! — гукнула все «хутко, хутко!», прохала зняти з полиці валізку, підняти на гору мішок, витягти з кутка клунок, прив'язати Дон Карлоса на шворку, метушилася, товклася, натикаючись на бильця канани.

Панове-мисливці взялися жартувати з важкої валізи і великого клунка.

— А чого ви собі голову морочите? — гукнула стара пані. — Недурно ад'ютанта собі нагляділа. — І почала волати до берсальєра: — Іноченцо! Іноченцо!

Поїзд стишувався, на тлі жовтого муру блиснув ліхтар, забілів перон перед відчиненими дверима, і обидва залізничники один по одному зіскочили на землю. Заскреготали гальма.

— Ну, бувайте здорові!

- До побачення в Еутері!
- До побачення в Армеріні!
- Ну...
- Ну...

На знак прощання з усіма стара пані торкнулася руки одного мисливця. Берсальєр уже опинився на пероні, радісним помахом руки дякував і вже ладен був відходити...

— Та ж я тобі казала, що на мене чекатиме карета! — гукнула до нього стара пані.

Стоячи на приступцях вагона, в шалі, з коралями на шиї, вона скидалась на статую святої, яку виносять з церкви. Навіть квіти були на ній.

— Хочете, щоб я вам пособив? — запитав берсальєр.

Але вона з поміччю двох залізничників уже сходила вниз, за нею скочив її пес, здоровенний, мов коняка; на пероні купую лежали її п'ять вантажів. Залізничники їй помагали, а вона лаялася.

— Де ви хотіли його висадити? — казала вона про берсальєра. — Що за різницю мав вам доплатити? — і засміялася.

Загримотів поїзд, рушаючи в дорогу, а вона все сміялася, двоє залізничників, стрибаючи на ходу на приступці вагона, кинули на солдата злісний погляд: з вікон вихилялись панове-мисливці, вклоняючись без кінця. Проїхали останні вагони, проплив багажовий вагон, мигнули ззаду червоні ліхтарі, ляскіт коліс даленів. Залишився тільки вітер і жмутки розвіяної соломи. Терранова...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXII

Містечко, що тепер носить назву Джела, хоч цілі століття і ще десь двадцять років тому називалося Террановою, лежить вздовж валу, заступаючи дахами

й мурами трикілометровою дорогою. Вал той, вивисаючись на яких п'ятдесят метрів над рівниною і над узбережжям, відокремлює родючу землю від неродючої; з боку далеких гір він укритий зеленню, а від моря — вересовими заростями.

Море тут пустельне, як та Африка, до якої воно кочить свої хвилі, пустельне також узбережжя, що стелиться на тридцять кілометрів обабіч. Безлюдна також і тридцятикілометрова просторінь від Терранови до Лікати, що здається не має кінця-краю так само, як і бездорожній обшир від Терранови до Санта Кроче Камеріна. Пустка простягається на схід, на північний схід і на північний захід в околі п'ятдесяти, сорока, тридцяти п'яти чи тридцяти кілометрів. Здебільшого це оброблювана земля, але осель там не видно; подекуди лежать хвилясті перелоги, біляві малярійні пагорби і біляві долини біля підніжжя перших гірських вершин.

Такою запам'ятовується ця місцевість кожному, хто нічною порою мандрує зі станції до містечка, запам'ятовується так само, як і спів візника, що проїжджає туди і назад Мадзарінською дорогою.

Навіть якщо той подорожній зберігає ще від зимових днів спомин про такі містечка, як П'яцца Армеріна, Мірабела чи Граммікеле, порозкидувані по схилах і скупчені на вершинах п'ятдесятикілометрового кільця пагорбів з крутими урвищами, то йому, однак, буде здаватися, що Джела, колишня Терранова, зноситься вгору, наче якась найстародавніша столиця людського роду, як халдейська Ур чи гебрійська Еброн, навколо яких лежала орна земля, поля, засіяні ниви, пасовиська, звідки зганяно на торговицю густі овечі отари, а далі, скільки око сягає, був світ у такій подобі, в якій він вийшов з божих рук, не розділений на землю й воду, пустельний, порослий колючими чагар-

никами, що на своїх гілках давали притулок маленьким білим слимакам, а в корінні — гадючю.

Ця частина недовершеного світу — Діріло і Понте Діріло на сході й на північному сході, Вомо Мурто на півночі, Сера Джіблішемі трохи далі на північ, Манфрія, Монджова, Свор Маркеза і Сера дей Дразі, загалом Бутерезе, на північному заході,— тільки де-не-де, поблизу моря, виривається з малярійних мочарів на яких двісті метрів угору, підступає до Терранови з трьох боків і вночі разом з морем обіймає містечко бездонною п'тьмою без жодного вогника — навіть миготливий ліхтар візка, поки не заскрегочуть колеса, наганяє такого страху, наче то вороже військо або привиди прийшли плюндрувати землю.

XXIII

Однак здавалося, що тут усе подобається нашій старій пані. Хтозна, чи до того спричинилися спогади, чи просто місцевість припала до смаку. У кожному разі на її обличчі була радість.

Берсальєр тішився, що нарешті доїхав, добувся до пристані, вибрався на суходіл, де має перебути три дні, приємних і безтурботних. І ту радість теж було видно на обличчі.

Очі старої пані усміхалися, нічний легіт приносив пахощі скошеного збіжжя і торішньої соломи, складеної в копицях. Осміхалися і широко розплющені очі нашого солдата на саму думку, що його очікувало біля криниці, поміж дюнами, між човнами з перекинутими догори просмоленими кілями, біля гирла річки Джели, в дорійському храмі між дюнами, в Беталемі в заростях троці... Погляди їхні зустрілись і вони

порозумілися. Поглядами розповіли одне одному, що вже приїхали, навзаєм вітали одне одного. Відтак берсальєр узявся до багажу.

— Що ти робиш?

— Несу до карети.

Перон був безлюдний, тільки тиховій легкими подмухами підмітав солом'яні стебла. Всі двері були замкнені. Ліхтар на тлі жовтого муру жеврів, як вугільні жарини...

— Ніколи тут нема ні носія, ні жодного службовця!

— Кого вам іще треба, коли маєте ад'ютанта?

Багаж старої був чималенький: валіза з металічною ручкою (стара називала її валізкою), складчаста валізка (стара називала її торбинкою), мішок з паском носити на плечах, сувійчик, обгорнутий шотландським пледом.

Берсальєр піддав собі на плечі мішок і вхопився за валізи.

— Можна перенести за двома заходами,— мовила йому стара пані.

Але берсальєр волів все забрати разом.

— Ех-хе-хе! А я не прихопив з собою жодного клуночка! — жартував, вовтузячись коло речей.

З валізою на плечах, з мішком, почепленим через рамено на паску, з сувійчиком під пахвою й валізкою в руці, він тюпав обік старої пані. Дон Карлос то тяг господиню за собою, то раптом зупинявся, ставав їй на перешкоді, нюшкуючи де-небудь під муром.

— А я не прихопив з собою жодного клуночка! — повторював берсальєр і жартома висловив гадку, що, може, карета не приїхала. А може, пані взагалі не має карети.

— А може, замість неї маю авто,— відповіла стара.

І докинула, що сучасний кіт у чоботях повинен би радше дарувати авто, ніж карету.

— І хтозна, може я маю авто? — промовила.—
Хтозна?

Залізна хвіртка між станційною будівлею і туалетами була замкнена, але не на ключ — на випадок, коли хто приїде нічним поїздом. Відчинивши хвіртку, вони опинилися на пішоході, ледь-ледь освітленому одним-однісіньким ліхтарем.

— Та тут і живого духу не видно! — гукнув берсальєр.

— Либонь, задрімав на передку,— відповіла стара пані і заводала: — Лев'яче Серце! — а відтак ще раз: — Лев'яче Серце!

Запевнювала, що він неодмінно тут має бути. Адже сьогодні зранку, мовляв, вона вдарила своїй доньці телеграму з Рагузи, а вчора — з Джаратани, а добрих чотири дні тому, як тільки переїхала через протоку, вислала ще й листа.

— Ти не хвилюйся,— сказала.— Він десь у темряві з каретою...

Берсальєр нишпорив очима в пітьмі й навіть нюхав носом.

— Лев'яче Серце! — знову почала волати стара пані.

— Та цитьте хвилинку! — перебив берсальєр.

Але в запалій тиші не було чути тупоту копит, тільки шаруділи солом'яні стебла, граючись з вітром на курній дорозі.

— Тут нема живого духу,— промовив берсальєр.— Бо тоді чувся б якийсь запах чи лунав би гомін. А не було нічого.

— Кінець кінцем, ми б побачили ліхтарі карети...

XXIV

Опустивши на землю сувійчик, складчасту валізку і велику валізу, з мішком за плечима він сів на край пішоходу і обхопив обличчя руками.

— Оттак-пак! — вигукнула стара пані.— Оттак-пак!
І заходилася перетирати на зубах свого зятя барона.

— Це його викрутні! — казала.— Тож треба було сподіватися фіглів від такого, як він! Від такого шахрая! Від такого кровопивці! Від такого слинявого буркуна!.. Тож треба було сподіватися, що він не приїде карети на випадок, якщо я не приїду і коні дурно підуть у таку далеку дорогу... Ото маю зятя!.. Селянам він виплачує натурою лише тоді, як сам уже спродаєть збіжжя і помідори. Бо якби сплатив раніше, то ризикує продешевити,— вони б конкурували з ним на торгу... То чи ж дивина, що не прислав мені карети, хоча то я її купила, придбала і коней і платню посилаю візникові. Пані, щоправда, я не купую, він сам добуває за гроші з посагу своєї дружини. То ж хіба дивина, що заради старої, яка, може, приїде, а може, і ні, не погнав у дорогу коней, бо побоювався збудити їм апетит... Зрештою, стару ще добре ноги носять, то така жилага пройде, вона і на війні була, то солдатка, гарібальдійка... Ну що, матусю Леонільдо? Закарбуй собі це на носі. Хай би там що, а ще добрий з тебе зух. Ти завше тим вихваляєшся. І якщо приїдеш, то можеш піхотою додирати і принести тих кілька клунків, як колись носила солдатського мішка...

Стара пані говорила, а Дон Карлос сіпався, шарпав її сюди-туди. Щоб вивільнити руки, вона зважилася спустити пса зі шворки.

Берсальєр стежив, як уганяє він майданом, мигаючи плямистим тілом на білявій куряві.

— Ви бачите? — промовив до старої пані, показуючи, як добре видно у темряві Дон Карлоса, навіть коли той відбігав далеко. Крім собаки у пільмі видніла також якась незграбна халабуда і біліла пилюка на

крутій дорозі, що скидалася на початок Чумацького Шляху або на самий Чумацький Шлях...

— Авжеж, бачу,— зняла мову стара.— Чого б то я не мала бачити? Я повинна б це була наперед угадати. Хіба мала я право сподіватися, що хтось такий, як він, переміниться? Хтось з такою дурнячою злодійською мармизою, як його. То ж викапана подоба своїх злодійкуватих і дурноверхих предків, що висять рядочком у коридорі. Таку мармизу призначено йому відвічно, ще від першого покоління його прапращурів. А він і не соромиться показувати людям, що йому господь призначив, і не повертає до стіни тих носів і губ, повикривлюваних куди трапиться...

Отак промовляючи, стара пані ходила попід довгою будівлею, приглядалася до кожних з п'яти чорних дверей; вона пробувала навіть раз по раз клямки, торгала їх, стукала кулаком...

— З таким... З таким...— мурмотіла.

Не обминула міцним словом і свою доньку, страхопудиху нещасну, що, певне, не показала чоловікові телеграму, аби не зняв бучі; згадала про онучку, другу Леонільду, котра, мабуть, поцупила телеграми (о мале стерво!), аби зумисне завдати бабусі клопоту. Але все це вона говорила наче до себе, не перестаючи гупати то в одні, то в інші двері, і кликати начальника станції.

— Гей, начальнику!

— А що ви хочете зробити?

— Залишити речі в начальника станції...

— Ви гадаєте, що він прокинеться? — питав берсальєр.— Прокинеться і встане? — похитував головою, сидячи на краю пішоходу з мішком за спиною, оточений багажем.— Зійде і вам одчинить?

— А чому ж бо ні? — гукнула стара пані. Однак вона перестала волати, задивившись на заперошений

майданчик, на невиразні обриси будинку, що стояв на початку крутого Чумацького Шляху.

— Стривай, стривай,— додала і метнулася через майданчик, промовляючи, що тутешні люди мусять мати візка або принаймні мула.

— А хіба вони прокинуться і встануть? — кинув услід берсальєр.

XXV

Він чув, як стара стукає в двері, стукає і кличе:

— Гей, чоловіче добрий! Гей, люди добрі!

Згодом стало чути, як вона говорить, але слів не можна було второпати. Розмова тривала кілька хвилин. Стара чогось злостилася, аж ось вона бурмочучи вернулася назад.

— Ех! — зітхнув берсальєр, встав на ноги і піддав собі на плечі валізу.

— А оцю я заберу,— стара вказала на складчасту валізку, яку вона називала торбинкою.

Берсальєр стиснув під пахвою сувійчик з пледовою обгорткою, і вони подалися через майдан, укритий порохом і віхтями соломи, що крутилися попід ногами; далі рушили стрімким схилом путівця, котрий білів, немов Чумацький Шлях, аж до рядка вогників на високому передмісті.

— От тобі й кіт у чоботях! — мурмотів до себе солдат, а потім додавав: — От маєш карету! — а відтак: — От маєш авто!

Оте мурмотіння переривала мовчанка; скидалося на те, як по кількох кроках по пилюці або соломі нога натрапляє на камінь.

— Що ти там говориш? — запитала стара пані.

— Нічого, нічого.

— Ти щось говориш — я добре чула... Сумніваєшся, чи маю я взагалі карету?

— Я тільки сумніваюсь, чи ми зараз їдемо каретою. На це стара пані відказала, що він сам її побачить завтра, коли карета з візником у святковій ліберії на передку підкотиться до його хати. Вона, мовляв, оддасть йому карету на три дні відпустки. І щовечора хоче бачити його у себе на обіді. Гаразд? Пошле йому також найкраще вбрання свого чоловіка і найліпшу білизну...

— Краще б ви не говорили, коли йдемо під гору,— мовив берсальєр.— Ви ж засапуєтесь.

Собака озивався раз по раз, нюшив у куряві десь за десять-двадцять кроків перед ними, чмихав, а потім, звівшись дибки, примарою звалювався в темну яму обік дороги.

Коли-не-коли праворуч з тої ями визирала незграбна будівля під черепицею, інколи сам дах, бо решта будинку ховалася в западині, часом виставали наверх і стіни. Плентаючись угору, стара пані не зводила погляду з тих покрівель. Вона захекалась і не мовила жодного слова. Вдивляючись, раптом зупинялася на краю дороги і кликала добрих людей з тої купи каміння й черепиці, де видніли двері.

Поки стара пані отак волала, берсальєр п'явся вгору. Чув, як вона кличе і кличе, але не зважається спуститися в пільму і постукати в двері. Потім стара пані замовкала і переходила до іншого дому. Берсальєр не хотів полишати її геть позаду й почав і собі зупинятися. Складав на землю валізку та сувійчик з шотландським пледом і сідав зверху трохи перепочити. Не було вже чути шелесту соломи, гнаної вітром, а голос старої долітав до нього в хвилину тиші, коли не віялася пилюка на дорозі й не миготіло в куряві шість далеких вогників, котрі стояли що триста-чотириста метрів на пагорбі.

— Гей, добрі люди! Гей, християни!

Відповіді не було. Десь тільки скімлив пес, а потім він вигулькував згори, як та примара, женучи просто на берсальєра. Дивний пес, котрий не гавкав. «Гар-р-р!» — гарикнув до нього берсальєр. «Гар-р-р!» — огризнувся собака. Солдат ще раз до нього: «Гар-р-р!», але пес привидом шугнув на голос господині своєї.

А вона вже й камінням почала кидати. Гукала «добрі люди!» і жбурляла каменюку, кликала «гей, християни!» — шпурила ще одну. З насипу вона не сходила, щоб постукати кулаком, а давала про себе знати, кидаючи камінням з дороги, так буцімто штурхала в двері ногами. Аж нарешті з якогось зачиненого будинку обізався жіночий голос.

XXVI

— Чого вам треба?

Стара пані сказала, чого просить. А жінка відповіла, що мула забрав її чоловік до сусіднього села і вернеться звідти лише завтра ввечері. Тоді стара пані попрохала її прийняти багаж до ранку.

— Але ж мій чоловік поїхав до Мірабели... мій чоловік подався до Мадзаріно...

— То ти не можеш переховати моїх валізок, якщо твій чоловік поїхав до Мадзаріно?

— Я не відчиняю вночі нікому, коли чоловіка немає вдома.

— Ти не відчиняй тому, хто може тебе з'їсти. Але відчини старій жінці.

— Та мій чоловік мене вб'є, коли довідається, що я відчинила двері, як його не було вдома.

— Твій чоловік тебе заб'є, аби ти відчинила мужчині. Та нічого тобі не буде, якщо відчиниш старій жінці.

— Але ж я замужня, пані...

— А я така жінка, як і ти, моя люба...

— Як же я потім поясню чоловікові, що пані була жінка? Не спокушайте мене, пані. Не можу цього зробити.

Тут старій терпець урвався.

— Здається, ти саме тому й не відчиняєш, що я жінка,— зачала вона кричати.— Саме тому й не хочеш устати і відчинити, що я не мужчина. Так, гадаю, через те і не відчиняєш ти. Бо, напевне, вже маєш у ліжку любчика, що раніше постукав у двері. І не хочеш, щоб я його побачила. Щоб я не сказала твоєму чоловікові, що бачила.

Жінка з хати гукала:

— Та що це за дурна звичка будити людей серед ночі, та ще й ображати?

І чого ото заманулося вештатися поночі, піднімати з ліжка людей, аби їх образити?

— Буцім ніхто не знає, яка ти хвойда,— відповіла стара пані.— Буцім ніхто не знає, що ти відчиняєш своїм любчикам, скоро твій чоловік поїде до Мадзаріно. Ти тільки жінкам не відчиняєш — ми це добре знаємо. Я передам твому чоловікові, що ти мені не відчинила, бо я не здогадалася заговорити з тобою чоловічим голосом.

— Ви хочете мене занапастити! — голосила жінка.— А ще кажете, що ви пані Леонільда! Справжня пані не вештається вночі й не ображає людей. Справжня пані не називає чесну дружину хвойдою. Та яка ви пані? Ви — сатана в жіночій подобі!

Тепер вона кликала на поміч небесну силу.

— Святий боже! Та чого хоче оцей диявол, перебранний за жінку?

Тоді стара пані взялася на хитрощі.

— Якщо відчиниш, нічого і не скажу твому чоловікові.

- Не спокушай мене, сатано!
- Покажу тобі також цікаву штучку.
- Не спокушай мене!
- Гарненького берсальєра, моя донечко.
- Не спокушай мене!
- Не віриш, що взяла його з собою?
- Не спокушай мене!
- Може любчик у ліжку не дозволяє?
- Цур тобі пек, сатано, забирайся геть!

XXVII

Берсальєр не добрав жодного слова з тієї розмови. Чув тільки, як стара пані з кимось балакає, і сподівався, що мул знайдеться, або принаймні можна буде залишити багаж у хаті.

«Кінець кінцем вона заповзятлива і добра жінка»,— подумав. Вона-бо про нього турбувалася. Але жодні двері не рипали, а на лискучому тлі дороги з'явилася темна згорблена постать старої, що безупинно перекладала з руки в руку складчасту валізку.

Берсальєр поклав собі зачекати, поки вона його наздожене.

— Так, видно, судилося! — промовив.

Стара пані захекалася, ні пари з уст не пускала і якийсь час вони піднімалися вгору мовчки. Вервечка вогників уже не була так високо, як перше, а позаду в незграбних обрисах будинків видніли чорні двері, чорні вікна...

— Ви казали, що мешкаєте коло Капуцинів? — запитав берсальєр.

Стара пані завагалася.

— Еге ж, — відповіла згодом. — Там мешкає моя донька... Коло Капуцинів...

— Отже, нам туди треба йти,— сказав берсальєр і далі бурмотав до себе, видно, щось обмірковував; потім зітхнув і знову повторив, що так, видно, судилося. Вони бралися вже до кінця узвозу, звертаючи вздовж кручі з притоптаною площиною нагорі, кальною, коли дощило, і повною пилюки та соломи, як було сухо. Край неї стояла вага зважувати вози. Жмут тьмяного світла почепленого посередині ліхтаря краєв темряву, з якої вони помалу-малу добувалися.

— Видно, так судилося! — повторив берсальєр.

У цьому світлі вони побачили свої обличчя і, зирнувшись, скривилися.

— Принаймні тепер підемо по рівному,— сказав солдат.— Далєбі, задум мій не вдався... А я не прихопив з собою жодного клуночка! — Потім докинув, що це сміховина. І засміявся.— Ех-ех! Заманулося мені подорожувати, запхавши руки в кишені!

Стара пані жодним словом не переривала жалів молодого вояка, а йшла мовчки поряд і слухала, як він скаржитися — мовляв, нема чого йому вірити в своє щастя, вважати себе обранцем долі й покладатися на свої добрі задуми; стара чвалала і вже й не думала знову спробувати когось розбудити. Чи, може, вважала тепер, що це діло не варт і печеної цибулі? Або, може, гадала, що, кінець кінцем, зручніше не розлучатися з багажем до самого ранку? А може, сподівалася натрапити на нічного сторожа, якого-небудь носія або просто на охочого нести вантаж замість цього молодчаги-солдата.

Почувши його сміх, стара пані теж засміялася. Йшла побіч і слухала його. А потім свистала до пса і кликала: «Карлосе!»

Дон Карлос — єдина жива істота, яку вони здибали дорогою до майдану й головної вулиці сонного міста,— вихоплювався з темного завулка.

Тепер і берсальєр замовк. Ступав шість-сім кроків і аж тоді промовляв яке слово.

Натомість заговорила стара пані, так, як перше берсальєр, увесь час щось докидаючи.

То неправда, що його помисли нещасливі, мовила. Тож не тречно так думати. Адже він познайомився з людиною, що здатна багато чого доброго зробити для нього. А хіба не дала вона йому доказів своєї спроможності? І докинула, що зранку він ще не таке побачить.

Ще раз повторила, як підкотиться до його хати карета з візником у святковій ліберії. Згадала про обіди, про бенкети. Заговорила також про дівчину, на яку досить поглянути, щоб почуватися щасливим; а він, мовляв, зможе порозмовляти з нею, почастувати її вином, подати хліба. А він ризикує багато втратити, якщо відмовиться від своєї долі, та ще тої самої хвили, коли йде поруч з тою, хто нитки тої долі тримає в своїх руках.

XXVIII

Несподівано самотній бамкіт, відбившись луною від бруку, нагадав їм, яка okazія звела їх до купи, а Дон Карлоса виполохав із завулків, де він шастав. Вони глянули на темне місто, що промовляло до них з вершечка вежі.

Чи згук той означав, що вже перша? Чи, може, вже було чверть на якусь невідому годину, котру ще треба відгадати?

Власне, і ціле місто лежало перед ним, як велика загадка. Чи ті всі чорні двері й чорні вікна, що зяяли темним проваллям,— широко розчинені, чи, може всі замкнені наглухо, припалі мороком століть ще з-перед потоку світу?

Пялюка на мурах скріпла, аж потріскалася. Вітер,

повіваючи іноді з силою містралю, зривав зі стін жовтий шар глини чи піску. Тому-то будинки, хоч і скидалися на палаци, були незграбні. Якись обшарпані, скруглені на всіх чотирьох рогах, з пощербленими карнизами. Здавалося, що то негода їх спотворила. Але zarazом вони навівали думку, що сюди, може, колись приходив Авраам, три царі простували за своєю зіркою до Віфлєсму, спішив Роланд до Ронсево, сунула гарібальдійська тисяча...

Берсальєр і стара пані почували якусь злагоду між собою.

Тільки-но вони дісталися майдану, як солдат зупинився. Він так жадав перепочинку! Стара пані вмить погодилася, що не завадило б відпочити. Поставила на землю свою так звану торбинку, берсальєр теж спустив додолу згорнутий шотландський плед і валізу.

— Було б добре зняти й мішок,— сказав.

— Еге ж,— притакнула стара.

Вона крутилася довкола, силкуючись йому допомогти; було помітно, що він дуже спітнів,— хоч викручуй.

— Хоч викручуй! Хоч викручуй! — вищала стара. І радила, що краще йому не спинятися. не сідати, не скидати куртки. Бо трохи вітряно.

Та солдат сів на купу багажу, скинув куртку і заходився хустиною витирати під сорочкою піт.

— А може, це непристойно? — промовив і скwapно почав натягати змокpілу куртку, хоч стара дама переконувала писклявим голосом, що так гірше, мовляв, не треба ніколи напинати спітнілого одягу, якщо його вже знято. Вкінці вона й собі сіла на купу багажу. Тепер вони сиділи поряд. Він казав, що на морі ще не так бувало, а вона — що на війні траплялося ще гіршого скуштувати; говорили одне поперед одного аж урешті стара витягла позолочену цигарницю.

— Куриш?

— Інколи.

Стара пані призналась, що має гандж — любить табаку нюхати. А що їй не подобається запорошувати носа потертю, то вона іноді скурює півсигари — виганяє клин клином.

— Курите сигари?

— Маю і цигарки.

Берсальєр узяв цигарку, стара пані відмовилася від половини сигари і теж узяла цигарку. Прикуривши, вони пихкали димом і гомоніли собі поночі на майдані, вмостившись на своїх манатках.

— Я, напевне, не міг би бути носієм,— мовив берсальєр.

Кепкував з того, що так упрів і втомився, і дивом дивувався, яка вона свіжа й бадьора.

— Хочеш сказати, що я могла б бути за носія?

— Що й казати, хоч я і можу витягати човни на берег і накидати пісок, а от ходити від станції до міста — тут ви мене заломите.

— Виходить, що мені легше приметикуватися до роботи носія отут, на майдані...

— Якби ви не були жінкою і шановною панею.

Свиснули на Дон Карлоса, що знову гасав завулками, і рушили в дорогу; берсальєр, обтяжений мішком і валізою, як перше, стара пані з своєю валізкою-торбинкою. У північ майдану вони прямували до скупого світла головної вулиці.

XXIX

Вони брели вздовж кам'яного громаддя собору Божої матері, що сірів сходами, колонами, безліччю архітравів на тлі чорної порожнечі аж до самого верху, де спали голуби і дзвони — оповісники годин. Перед ними простяглася пряма лінія вулиці з ліхтарями

обабіч. Лівий ряд вогнів закінчувався недалеко, на правому боці вервечка вогняних язичків бігла в далечінь. Дорога до Капуцинів пролягала праворуч. Навіть стара пані розгубилася, побачивши перед собою таку дальину. Останні цяточки світла губилися серед зірок десь там, коло Капосопрано.

— Таж нам не треба йти до Капосопрано,— проказав берсальєр.— Хіба ми йдемо не до Капуцинів?

Саме тут, між припалою пилом, задрипаною кам'яницею ратуші й ще обшарпанішим будинком супрефектури, починалася темна вулиця, котра могла б довести його за десять хвилин до моря і додому.

— Ти б міг сюди звернути,— промовила стара пані. І докінчила його думку: — Ти був би вдома за десять хвилин.

— Еге ж,— відповів берсальєр, не позираючи на вулицю, котра могла б його за десять хвилин довести додому. Він вдивлявся в вогні перед собою, їх було один, два, три, чотири, п'ять, шість, і тяглися вони один від одного на відстані яких двохсот метрів. Стара пані заговорила про носія Леонарда, що мав би спати під дверима по той або цей бік майдану.

— Тепер уже недалеко,— сказав берсальєр і вказав рукою на ряд ліхтарів. Хіба не проти четвертого ліхтаря міський парк? А проти шостого, мабуть, і Капуцини. Стара ж пані запевняла, що треба буде пройти більше ліхтарів. Може, краще знайти носія. Вона поставила на землю валізку і взялась кликати:

— Леонардо! Леонардо!

— Так ми тільки згаємо час,— зауважив берсальєр.

Ніхто не озвався ні з майдану, ні з вулиці, лише прибіг Дон Карлос. Тож старій пані спало на думку, що, може, Леонардо під час нападу малярії забрано до лікарні або запроторено в буцегарню на похмілля.

— А він же приглухуватий,— проказав берсальєр.— І прокидається тільки від стусанів!

Як на берсальєра, то Леонардо треба шукати з ліхтарем під дверима всіх будинків на майдані, на кожних сходах, у всіх закапелках собору Божої матері. А стара відповіла, що вистачило б здібати нічного сторожа Галанте. Той Галанте ходить від дверей до дверей, охороняючи крамниці, і напевне, сказав би, де сьогодні спить Леонардо.

— Тоді б ми його знайшли,— відповів берсальєр.

Молодикові кортіло йти далі і він потяг уперед, приспішуючи ходу, стара пані пленталася позаду, намагаючись його спинити.

— Але ж ми можемо його тут зустріти...

— Якщо його тут нема, то він десь там далі.

Вони поминули один ліхтар і досягли вже другого,— аж раптом почули грюкіт, що змусив стару пані поставити валізку й перейти на другий бік вулиці.

— Це десь тут, зовсім близько,— казала вона.

Берсальєр подався слідком, підхопивши з землі полишену нею валізку.

— Та що вас так зацікавило? — запитав.

— Може, хтось браму замикав? Може, хтось виходив або заходив?

Стара пані мало не бігла.

— І для тебе це ніщо? Він би міг нам допомогти!..

Вона бігла дрібними кроками, впевнена, що дістане допомогу, навіть не знаючи, яка то має бути допомога. Про це й хотів довідатися берсальєр.

— А яким робом?

Може, то хтось пішов по акушерку для дружини, а може, то акушерка або лікар. Як же вони допоможуть?

Нараз стара пані щось крикнула, і зникла берсальєрові з-перед очей.

— Але ж, пані!..— тільки й устиг він гукнути.

Поміж високо почепленими ліхтарями чорніла темна ніч. Щоб дійти до міського парку, треба було минути два ліхтарі. Посеред дороги видніло світляне коло, й по обидва боки в тьмяному світлі піднімався нерівний ряд будинків, замкнутах і глухих.

Берсальєр чекав, коли стара пані повернеться з пітьми.

— Але ж, пані!..— гукав він.

Відтак знову стихився, поклав на землю манатки, зняв з плеча також мішок і вмовстився зверху.

ЧАСТИНА П'ЯТА

XXX

— Чи вона з глузду зсунулася?! — сказав сам до себе.— Що вона надумала?

От візьме він і покине ці манатки. Охота йому волочитися за нею до самого досвітку! Ех, оце б поспав хоч кілька годин цієї благословенної ночі, а завтра встав би рано-вранці, аби не марнувати свого першого дня відпустки.

— Хи-хи-хи! — почувалася відповідь.

Хтось захихотів над самою його головою, і солдат звернув погляд угору, шукаючи, звідки летить голос.

— Кажеш, з глузду зсунулась, га? — вів далі голос сміючись. Мовляв, називати її божевільною — занадто, краще — дивачкою. Вона така жилава й витривала, як ніхто в нашому містечку. Робить і те і се — на все стає її сили. Тож не вдивовижу, що любить поглузувати з людей. А з вами яку штуку втяла?

Берсальєр шукав співрозмовника, блукаючи поглядом від балкона до балкона серед величезних арабесок тіні, що їх кидали на стіну примхливі грати бал-

кона. Та ніщо не ворушилося в тому чорному листі ні на другому, ні на третьому, ані на четвертому поверсі. А що чоловік, аби не збудити інших, говорив стиха, то годі було вгадати, де ж він саме.

— Зрештою, і так видно, — тягнув далі чоловік, — що ви тут з валізами. Вона завжди приїжджає о такій годині і завжди хтось мусить нести їй валізи. І щораз їх більше, і щораз вони важчі. Як вам здається, чи не заважкі вони? Хто зна, може вона накладає туди якого каміння або землі...

Берсальєр пускав повз вуха ті слова. Його більше цікавило, де той чоловік уместився. Але вважав, однак, за потрібне якимось оборонити свою синьйору.

— Але ж то я сам її зарятував! — відповів берсальєр.

— Звісно, ви самі на це згодні, — промовив голос. — У тім її сила... Вона мастак спонукати когось до помочі. Вона йому наторочить сім мішків гречаної вовни, заведе його в таке становище, котре її трохи звеселить. І витіває вона таке не зі злої волі. А тільки тому, що в цьому світі ніщо не стається, а збавляти час якимось треба... Якщо ви сподіваєтеся на винагороду, то не дуріть себе. Такої скупердяги, як вона, в цілій Італії зі свічкою не знайдете — не дасть вам жодної ліри. Та де там — ліри! Жодного сольда. Та де в біса — сольда! Жодного чентезима...

Берсальєр заперечив.

— Якби йшлося про гроші, то я б цього не робив навіть за десять лір!

— Значить, ви так учинили з ввічливості, з поваги до прекрасної статі, з милосердя?.. Ну й напустила вона вам туману в очі! Невже і для чоловіка, перебраного на жінку, ви б це зробили?

— Може, ви хочете сказати, що вона чоловік?..

— Та що я про це знаю? Можу тільки признатися,

що вона доводиться мені кузиною, а що ж до решти, то навіть не пам'ятаю, чи її мати була кравчиною, а чи перукаркою... Якщо це їй вигідно, вона може дати вам наздогад, що має шістдесят.

— Може, ви хотіли б сказати, що їй всього двадцять?..

— Двадцять — ні, бо, як пам'ятаю, вона більше, ніж двадцять років завдає нам мороки. Але все може бути. У кожному разі жінці, шановній пані, навіть немолодій, я б таки відмовився нести сакви, наповнені камяччям.

Тим разом берсальєр подумав, що не варто виявляти своїй недовіри. Було-бо видно, що той забиває йому баки. Але берсальєрові хотілося-таки побачити чоловіка, а тому він не переставав шукати його очима, задержавши голову вверх і повертаючи її то в один, то в другий бік.

— Я не якийсь там привид,— промовив жартун.— Я тут. Ось де я.

Берсальєр уп'явся очима в предмет, що відкидав здоровенну тінь і, здавалось, ворухився на одному балконі. Що воно за химера? Йому вдалося відрізнити той предмет від тіні, проте і тепер він не міг добратися, що воно таке. Скидалося трохи на пташиний хвіст.

— Я тут,— гукав жартун майже фальцетом.

Нарешті берсальєр побачив, як та річ розгорнулася і стулилася, зрозумів, що то віяло, догледів руку, що його тримала, а позаду — обличчя співрозмовника.

У просвітку тіней те обличчя мигнуло білими зубами, вусами і величезними дугами брів над маленькими, близько посадженими очима.

— Вистежили ви мене нарешті? — запитав чоловік.— І повірте — я не привид. Просто я полюблюю вночі перекинутися словечком з перехожими, якщо тільки вони не розбишаки. Приходьте ще. І мені буде приємно,

і вам корисно. Бо в розмові зі мною дізнаєтеся набагато більше, ніж у школі отців-сезезіанів.

Чоловік, видно, прощався. Потім устав з крісла чи, може, з шезлонга, що був на балконі для його послуг. Берсальєр побачив тепер його всього, серед візерунків тіні, вбраного в японський халат або, іншими словами, в кімоно.

Берсальєрові думки звернулися до старої пані.

— І куди це вона запропастилася? — промовив стиха.

Чоловік на балконі знову захихотів.

— Куди? Хи-хи-хи! Я ж вам усе пояснив...

Берсальєр його урвав, бо щось почув.

— Цитуйте хвилинку, прошу вас...

Здавалося, немов хтось кличе. З майдану? Чи може з-за майдану? А коли вибив двічі дзвін собору Божої матері, чоловік з балкона сказав, що це, напевне, «воня».

— Цитуйте, цитуйте!

Берсальєрові кортіло послухати. Звідусіль чувся шепіт, приглушена розмова, наче вздовж цілої вулиці на всіх балконах і у вікнах за ним стежили люди. Потім знову почувся оклик, але цього разу гучніший.

— Доведеться вам самому викручуватися... — почав був чоловік.

— Прошу вас, цитуйте, — промовив берсальєр.

Знову пролунав оклик, ще гучніший і трохи писклявий.

— І що їй заманулося? — сказав сам до себе.

— Хи-хи-хи! — сміявся чоловік на балконі.

Вчетверте почувся оклик, тепер уже можна було розрізнити слова:

— Ти сам до себе говориш?

Стара пані, очевидно, когось надибала.

— Тут Ромео! — долинули її слова.

Чоловік у квітчастому халаті заворушився на балконі, затрясся, наче його полоскотали.

— Чуєте? — вигукнув. — Вона стріла Ромео.

Берсальєр спитав, чи Ромео це не той жебрак з-під церкви святого Рока, що пересувається на руках і на озадді.

— Той! Той самий! — і чоловік на балконі затіпався, мов у корчах.

— Отой з безвладними ногами?

— Той! Саме той!

Чоловік звивався всім тілом, тлумив у собі веселість і аж потім давав їй волю. — Саме той! — повторював. Берсальєр сказав йому, що змалечку лякався того Ромео, а чоловік усе повторював: — Саме той! — Берсальєр сказав, що мав того Ромео за небіжчика, а чоловік на балконі не переставав: — Саме той!

— Ти мене чуєш? — пролунало серед притишеного гамору, що, здавалося, перебігав од балкона до балкона.

Берсальєр аж ніяк не квапився відповідати. Він обводив поглядом стіни: одні — темні, інші — освітлені тьмяним відблиском вуличних ліхтарів. Ліхтарі похитувались, на землі в колі світла крутилися солом'яні стебла. Повівав вітерець.

Раптом чоловік на балконі зник — уже не видно його постаті, не чути його подиху.

— Бозна, що вона хоче, — промовив берсальєр. — Чого вона мене кличе? Та хіба можу я ходити туди й сюди з отими валізами?..

— Ц-с-с-с! — засичав чоловік на балконі. — Тихіше говоріть!

Чоловік схилився над поруччям і, затуляючи обличчя віялом, кинув погляд на сусідні будинки.

— Бо Джела збудована з того ж каменю, що і Діонісове вухо,— докинув.

Раптом у його голосі забриніло зухвальство і самопевненість, і він уголос, наче кидаючи виклик, натякнув про первородний гріх цього містечка. Опріч того, чоловіка розважала пересварка, що вже кілька секунд уривками долітала до його насторочених вух із глибини вулиці.

— Вона незрівнянна! Неоціненна! — завважив. Відтак, буцімто володіючи пристроєм, який витоншує слух, заходився переповідати бідоласі-берсальєрові все, що сам чув.

— Сперечається з Ромео...— почав.— Хотіла, аби той напивав кого до її валіз... Або нехай сам несе, сказала.

Чоловік говорив і замовкав, прислухався і знову говорив, душаючи в собі напади веселості то словами, то мовчанкою. Він, либонь, уважав, що спроби старої «вплутати й Ромео в свої фіглі-миглі» — то вкрай потішна річ. Але сам сказав, що жартувати з Ромео небезпечно. Він, мовляв, такий язикатий — по слово до кишені не ходить; крім того, він бачив, що стара мала з собою солдата, бачив, як вони йшли разом,— так прямо їй в очі й сказав. Чого вона ще хоче, якщо має солдата під своєю командою?

— Я розумію,— промовив чоловік на балконі,— що це пересуд — уважати становище того, хто служить у війську, за найнижчий щабель суспільної драбини. Але тут усі того забобону дотримуються і навіть носій Леонардо не був би рад, якби його покликали заступити солдата... І якщо Ромео занатурився, то тільки через вас, а не через ту стару махлярку...

— Через мене? — вигукнув берсальєр недовірливо й зачудовано.

Відголос далекої сварки, радше схожий на відгомін бійки, знову оживив на балконах гомін,— чи то тихий посвист, чи хорове зітхання. Чоловік з балкона знову цитьнув на берсальєра, і став, як укопаний, нахабно посміхаючись. Піднесена вгору чоловікова рука вимагала мовчанки, а сам він прислухався і до відгуку сварки, і до галасу, що прокочувався від балкона до балкона. Відтак оголосив, що на сцені з'явився третій персонаж. Галанте — нічний сторож, кам'яна по-стать з ходюю привида, свідок усіх бешкетів, усіх убивств, усіх грабунків з розломом, людина, що тим злочинам ніколи не стояла на перешкоді. Власне, такий сторож — всюдисуща статуя, що може своїм товариством підбадьорити жертву, але не збентежить напасника — вночі потрібен. Чоловік на балконі підморгував, уславляючи чесноти Галанте, та вмить заспівав іншої — просто диво, як він міг що-небудь дочути серед власної балаканини — і додав, що Галанте підгрячив волоцюжні нахили старої дурисвітки.

— Тепер утелюючись у халепу,— вів далі чоловік.— Сторож нагадав їй, що від учорашнього вечора маємо великий наїзд женців... Вони сплять на майдані Каподоча, поза халабудами; їх щонайменше триста, а вона хотіла б залучити собі хоч одного гречного до своїх валіз... Еге, паночку... Їй забандзюриться піти на майдан і поперевертати навзнаки триста розіспаних селюків... За тим і час мине до ранку, а їй того і треба — аби тільки коло чогось поратися. Закладаюся на мій завтрашній обід, що незабаром загадає вам тут почекати, а сама візьметься до діла; ото буде сміху, коли Джовінаццо побачить, що його збудили помагати солдатові... А на що ви закладаєтесь? Я — на мій обід з рагу... Ще мить — дайте їй тільки відкашлятися — і засурмить сурма. Раз, два, три, чотири...

І справді, на слові «чотири» пролунав голос, що кликав Дон Карлоса, тож не було сумніву — гукає стара. Відтак вона озвалася до свого берсальєра:

— Іноченцо! Фортунато! Іноченцо! Іноченцо! Ти мене чуєш? — волила.— Я йду на хвилинку отут недалеко і з'явлюся... А ти зостанься там, де стоїш.

Чоловік на балконі нахилився над поруччям.

— Не дайте водити себе за ніс цілу ніч,— промовив до берсальєра.

— Певна річ, я не хочу змарнувати цілу ніч з нею,— відказав берсальєр.

— Ви вже знаєте, що треба зробити, коли не хочете... Ви самі казали...

— Що казав?

— Що покинете оті манатки й підете геть.

Берсальєр оглянув купу багажу, на якому вмовився, і запитав:

— Може, ви попильнуєте?

— Я? — чоловік вигукнув.— Я ще не дав нікому приводу глузувати з мене.— Я — людина поважна. Зрештою, оте дрантя нема чого сторожити. Прийдіть завтра опівдні і застанете його тут. У тих чотирьох вантажах нема нічого, крім кіньських підків.

Берсальєр підвівся.

— Та що ви кажете?!

Він поторгав обидві валізки одну по одній, зважив рукою мішок і сувійчик з шотландським пледом.

— Одну річ тільки зроблю,— додав.— Знесу їй це все туди, де вона мешкає і залишу під вікнами.

— Дай вам, боже, здоров'я!

— Тільки не знаю її номера.

— Ну, коли дійдете до Кальваріо...

— До Кальваріо? — вигукнув берсальєр.— Але ж Кальваріо в іншій частині міста. А пані мешкає біля Капуцинів.

— Якби мешкала поблизу Капуцинів, то послала б вас до Кальваріо,— відповів чоловік.— Ясно чи не ясно кажу? Вона вас послала на захід, бо мешкає на сході.

XXXII

Розлігся сріблястий жіночий сміх і раптово урвався, а балконами в усі боки перебігла шамотня й галас. Чоловік на балконі притьмом сказав, що йому треба йти, насварився кулаком, мовляв, не дають подихати навіть уночі, махнув на прощання рукою і зник.

Берсальєр не знав на яку ступити. Він стояв і позирав на балкони, що були трохи далі за ліхтарем, посеред вулиці почепленим; звідти, здавалося, долинав регіт. Балкони ховалися в темних лапятих тінях, зверху перед ними нависали солом'яні запони, де підняті вгору, а де — наполовину спущені. На одному з балконів у повному світлі лампи, як у спеку, запона була зовсім спущена, що аж звисала за поруччя. Саме туди звернув берсальєр свій погляд.

У горизонтальних смугах густо сплетеної соломи було щось дивно подібного до того здушеного реготу. Запона наче сіпалась. Отож, берсальєр знічев'я взяв багаж і переніс його під той балкон.

— Розповісти вам щось? — озвався чийсь голос. З балкона останнього поверху вихилилась голова.

— Леонільда — дурисвітка,— вів далі голос,— а той чоловік ще більший шалапут, він навмисне хотів вас збити з пантелику. Ви його не слухайте — йдіть у бік Капуцинів. Якщо вона казала «палац», то це там, де вона мешкає з дочкою; перший з того боку, якраз за монастирем. А якщо казала «вілла», то це там, де вона замикається оплакувати свого чоловіка; це трошки далі, в Капосопрано, але аж ніяк не в Кальваріо...

Гомін то більшого, то меншого схвалення цих слів

прокочувався балконами прилеглих будинків навпроти міського парку, де видніло світло дальшого ліхтаря.

— Нікодемо такий дріб'язковий через образу,— промовляв той самий голос, звертаючись до інших,— що ладен і справді спровадити цього юнака на другий кінець міста, аби тільки зробити їй на злість. І все тому, що йому не повелося з нею. Правду кажу, пані Евфеміє? Все через ту зваду, що вже триває яких десять років...

Голос названої пані Евфемії раптом загучав на суміжному балконі; здавалося, ніби шепіт, котрий тепер означав незгоду, знайшов у ньому свій вихід.

— Ви помиляєтесь, професоре. Не годиться вважати Леонільду святою тільки за те, що одного разу відмовилася від залицянь. Хіба ж то заслуга, що він їй не сподобався? Це зовсім не заслуга. Зрештою, Нікодемо був гарний парубок, і те, що вона його не оцінила, також не заслуга. Як на мене, то нема жодної чесноти і в тому, як вона догадалася, що доведеться його утримувати. Невже скупість стала чеснотою? З якого боку не дивись на цю справу, ви таки не маєте рації.

— Але ж професор нікого не виправдовував,— озвався третій голос.— Він тільки хотів, щоб цей бідолашний солдат не йшов шукати туди, де її нема. І тільки виявив дріб'язкову образу людини, котра, напевне, не більше, ніж вона, заслуговує виправдання.

Голос долітав з-під балкона пані Евфемії, він був тихий, не нахабний, якийсь згаслий, але озброєний двома великими тіннями рук, що п'ялися вгору до другого балкона, немов хотіли його спіймати й потрясти.

— Ніхто, мабуть, не скаже, що Нікодемо заслуговує виправдання, отой Нікодемо, котрий відлюдником живе на антресолях і витикає носа в вікно хіба що тоді, коли всі сплять, бо хоче приховати свої стосунки з одною молодницею з другого поверху...

Гомін на балконах, видимих і невидимих, змінювався без упину, залежно від того, хто промовляв. Спочатку той гомін був схвальний, відтак виказував незгоду зі словами професора. Потім у ньому чулася повна підтримка пані Евфемії, невдоволення з виступу третього персонажа. Останні його слова, проте, зустрінуто схвально, та раптом усе змінилося, заледве з четвертого балкона вступив у розмову четвертий голос.

— Годі просторікувать,— озвався новоявлений дзвін.— Я не заперечую, що в словах адвоката є правда, навіть якщо ми не маємо достатніх доказів. Але тут йдеться не про Нікодемо. Йдеться про Леонільду. Не про чоловіка з антресолів, а про жінку з Капоспрано. Це ж вона приїхала, вештається вулицею, це ж вона гукає, вищить і перекидає місто догори ногами. Хіба це не її валізи? Ії. Тож краще поговорімо не про вовка, що в лісі, а про вовка, що тут. Нехай бідолашний хлопчина, що попався їй в лапи, знає, з ким має діло...

XXXIII

Ті голоси, вслід за якими берсальєр ішов з-під одного балкона під інший, немов були йому за проводиря в його мандрівці. В непевності, що стара мешкає не в цій стороні міста, а на протилежній, шукав він підтвердження, що йде правильною дорогою. І це підтвердження він знаходив у кожному новому голосі, що закликав його піднімати чотири вантажі й переносити їх на кілька метрів у напрямку близького вже ліхтаря, почепленого навпроти міського парку.

П'ятий голос, шостий, а потім сьомий, восьмий і дев'ятий пролунали в темряві з балконів, про які вже годі було сказати, чи то справді балкони. То були голоси людей, котрі хотіли розповісти страхітливі речі про стару, але жодного разу на це не спромоглися.

Здавалося, що вони могли б розповісти про вбивства, грабунки, викрадення дітей, але натомість згадували про дрібницю, сказану за певних обставин, або про вчинки, що їх жінці не личить робити. Чи засвідчувало її злу й нищу душу те, що вона не поважає протоієрея, лейтенанта карабінерів, не виявляє пошани до архієпископа або до кого іншого, що тягне на собі всі господарські клопоти, не передоручає їх осавулові й економові, сама вештається верхи на мулі по своїх полях; що ніколи не вишиває, не сидить за шитвом, не готує ні солодощів, ані наливки, а натомість грає в карти й ходить на лови?

Берсальєра це втішало, стара була в тих розповідях такою, якою він її знав, а крім цього він переконався — вшосте і всьоме, — що вона мешкає коло Капуцинів у палаці доньки, до своєї вілли — трохи далі, на Капосопрано — приїжджає вряди-годи.

Що ж до тих химерних звинувачень її в марнотратстві і захланності, то голоси ті суперечать одне одному, а отже, і спростовують одне одного. Він чув, що їй приписують ненажерливість, а водночас верблюджачу здатність до довготривалого посту; чув, що зять-барон пускає на вітер її статки-маєтки, і водночас чув, що вона розтринькує його багатства; чув про її ненависть до ближніх, бундючність, а разом з тим довір'я і навіть щирість до тих, кому в кишені вітер гуде. І берсальєр упевнювався, що вона не збрехала, що вона таки всемогутня жінка, справжній кіт у чоботях; він сміявся від щирого серця, чуючи, як її лають баламуткою й хвойдою.

Що вони собі думали, обзиваючи її такими словами? Шкода тільки, що її тут немає і вона не може й собі посміятися...

Щоправда, траплялися речі, не зрозумілі для берсальєра.

Наприклад, те, що сказав десятий голос, залічивши її до гатунку «жінок на возах», жінок, що волочаться слідком за військом ще й тепер під час маневрів, що «окочуються під брамою вартівні, коли сурма сповіщає вільну годину»...

Але те, про що розповідав одинадцятий голос: мовляв, ще молодою дівчиною послано її до Гарібальді, а йому, мовляв, на старість вельми смакували дівчатка, і він так ними втішався, що не став королем Італії замість Вітторіо Емануеле, а поробив з них «гарібальдійок», таких, як ото вона...

Певна річ, берсальєр розумів, що ті голоси напосні отрутою, бризкають отрутою, а цілий ряд балконів підтримує їх отруйним чеканням. Та він не вірив, що хоч один із них може його впекти в живе. Обурився тільки тоді, коли дванадцятий чи тринадцятий голос обізвав його «мальтійцем», а навіть «мальтійським сичем», бо звідси вже й недалеко до свині й віслюка.

— За недоумство треба заплатити,— провадив голос.— А хто того нерозуму має настільки, що не знає, куди його п'яти ступають, хоча люди бували його попереджують, той, кажу вам, дорого приплатиться...

— А якщо я в неї за ад'ютанта? — заперечив берсальєр.

На балконах по обидва боки вулиці, і там, де темно, і трохи далі, навпроти міського парку, раптом знявся глузливий і розгніваний гамір, мов на тому верескливому поїзді, коли він наближався до станції.

— Солдат... солдат...— лунали вигуки. У тому галасі тонував новий, чотирнадцятий чи п'ятнадцятий голос, котрий, як і попередні, збирався був завести сольну арію. Гамір дужчав, звідусіль — зліва і справа, здалека й зблизька — линуло людське верещання, і в тій веремії тільки було чути «солдат» і «солдат». І наш берсальєр — він міг би запитати себе, чи не потрапив до

чужого міста або чи не став чужинцем у своєму місті, бо мешкав у ньому, сховавши голову в пісок, як той струсь,— поклавши довкола себе багаж, спинився на розі вулиці, звідки розпочиналася огорожа міського парку. Він памислив виказати свій протест по-своєму, по-солдатському, як тоді, в Вітторії, коли на образи з поїзда відповів свистом. Але в цю мить завважив, що вищання зненацька вщухло, згасло, чи радше замкнулося за дверима балконів.

XXXIV

— Мабуть, гарібальдійка вертається,— промовив до себе берсальєр.

І замість свистати засміявся, спершу тільки з погорди до тих, хто мерщій чкурнув за двері, а відтак, почувши, як стара пані кличе свого Іноченцо, чуючи її ходу і забачивши Дон Карлоса, котрий біг йому назустріч, засміявся з утіхи, радий, що так воно і є, що вгадав.

Але стара пані не верталася переможницею.

— Марна справа,— проказала.

Виступала з п'їтьми, тримаючи в руді капелюшок, розкуйовджена, аж патли нависали над лицями, і додала, що зовсім нема з чого сміятися.

— Жоден мені не зостався.

— Хто?

— Та з женців... Спочатку ніхто не поворухнувся, потім за мною пішло їх до двадцять,— і от знову я ще раз мушу здатися на твою ласку.

Стара пані наблизилася до багажу і сіла зверху.

— Ох! — глибоко зітхнула. Розпустила віяло і почала обмахуватися, брязкаючи розмаїтим дріб'язком, що прикрашав її груди.

— І все через того кретина! — докинула.

— Якого кретина?

— Того Ромео з-під святого Рока... Бовкнув, що вже маю солдата. «Але ж вона має солдата! Але ж вона має солдата!»

— А що ж тут такого?

— Та це все одно, як сказати, що маю віслюка! «Маєш солдата, баронесо? Маєш солдата, гарібальдійко?»

— Бо таки маєте.

— А хто ж це заперечує? Той гиндик белькотів до кожного стрічного і не давав мені й слова вимовити. «Має солдата! Чого хоче від нас ця гарібальдійка, як-що має солдата біля себе?» Наче я їх прошу нести валізи замість віслюка!

Берсальєр засміявся.

— Віслюк чи не віслюк,— мовив,— але я волю сам докінчити те, що розпочав...

— Бо тобі здається, що ми вже прийшли,— відповіла стара пані.— Бо тобі здається,— вона мало не кричала,— що йдемо до Капуцинів... Бо тобі байдужісінько, якби я навіть пішла до свого зятя-барона тієї самої ночі, коли він не послав для мене карети! А ти хоч питав мене, чи маю іншу оселю, куди могла б податися? Тобі навіть на думку не спало, що по такій зневазі я не повинна мешкати в його будинку. Як на тебе, то я радісінько мала б постукати в його двері! Але я не потребую бити лобом перед його порогом, бо маю іншу домівку, мій любий, і саме туди йду...

— До Капосопрано? — спитав берсальєр.

Стара позирнула на нього, а відтак виповіла і решту того, що мала на думці: мовляв, хотіла б знайти іншого помічника, щоб бути вільною і йти туди, куди заманеться тощо.

— На початку Капосопрано? — запитав берсальєр.— Чи на кінці?

Стара пані знов глянула на нього, а потім підвелася,

проказуючи, що, власне, не хотіла б так від нього залежати. І додала: — Посередині.— А відтак: — На жаль... На жаль, не на кінці.— І знову: — На жаль, не в Монтелунго... На жаль, не коло Торре-де-Манфрія.— І пояснила, врешті, що не хоче надуживати його люб'язністю, а інакше вона пішла б туди, звідки вже не буде видно і диму з палацу зятевого, пішла б якнайдалі від його очей і помислів.

— До якого ліхтаря? — запитав берсальєр.

Полічив, що до Капуцинів лишилося поминути один ліхтар. Він чвалав зі своєю ношею, вдивляючись у дальші лампи, що за Капуцинами піднімалися трохи вгору. І все перепитував, чи вони йдуть до першого ліхтаря за Капуцинами, до другого чи до третього.

— Побачимо,— відповіла стара пані.

Вона теж лічила, спробувала вести лік від останньої лампи, але не була певна, чи це перша зірка, чи останній ліхтар. Отож вона заходилась рахувати наново від Капуцинів.

Десь загавкав собака. Стара пані вилаялась: «От придунок!» І так раз по раз уривала свою лічбу, щоб сказати «от придунок!», «от кретин!» Невже це Дон Карлос? Виявилось, що так, що це Дон Карлос добіг до «палацу». Бо він ніколи не гавкав, лише тоді, коли вертався додому з далекої мандрівки, мав звичку якої півгодини брехати на навколишній світ. Біля палацу, коло вілли,— всюди, де тільки у цю хвилину була його оселя...

Тепер вулицю вже не обступали неперервні мури, а траплялися чорні, високі й приземкуваті, все якісь незграбні будівлі, і собачий гавкіт відмічав їх по черзі, наче миготлива лампа. Все ще повторюючи «ото дурень!», стара пані здавалася проте вдоволеною. Чимраз лагідніше вимовляла ці слова.

— Ось де він! — гукнула вона радісно.

Але вже не кликала Дон Карлоса, не свистіла до нього, тільки приспішувала ходу, наче стара шкапа, що раптом відмолоділа, пожвавішала, радіючи з дзенькоту брязкалець на шиї:

— Он там вони,— сказала, видзеленькуючи дармовисиками на шиї й на зап'ястку. «Вони» для неї були донька і та друга Леонільда, якій вона доводиться бабусею, зять та його одинадцять кривоносих пращурів, почеплених у покої. Вони, напевне, чули гавкіт Дон Карлоса, вже, мабуть, здогадалися, що вона тут і проходить мимо.

— А ми йдемо,— додала,— аж за віллу англійців, он туди вниз до другого ліхтаря, ні, я хотіла сказати до третього, власне, між третім і четвертим...

ЧАСТИНА ШОСТА

XXXV

За годину берсальєр вертався тою самою вулицею, поминав ті самі ліхтарі жвавою ходою людини, що нітрохи не журиться згаяним днем.

— Та це ж мало бути коло третього ліхтаря! — казав сам до себе.— Це ж мало бути між третім і четвертим ліхтарем!

Розмовляючи сам з собою, сміявся і врешті подумав, що, власне, йде додому так, як сподівався. Хіба він не йде додому порожнем? Виходить, що мав щасливу гадку нічого не брати з собою, інакше був би і досі щось ніс. Що ж до тої важкої роботи, яка йому випала, то вона вже позаду. Замість цього надзвичайно приємно подорожував, краще, ніж коли б їхав з тими навіженими. Та ще й бачив таке, чого ніколи не забуде, так багато навчився, що й користь буде і матиме про що розповісти...

Промовляв до себе і те і се, а за плечима ще відчував гавкіт Дон Карлоса, і здавалось йому, що то сама вілла на самотньому прискалку за огорожею залізною гавкає йому вслід, щораз далі й далі відступаючи назад.

— Ото стара! — сказав собі.

Що далі йшов, то все більше тупотінням ніг заглушував собачу гавкотню. Берсальєр спинявся раз у раз і приказував «ото стара!», ніби то насправді стара гавкала.

Коли дочимчикував до Капуцинів, то вже присвистував. Отут він міг би звернути у завулок, але, однак, ішов попід ліхтарями, радо прислухаючись, як дзвенять по бруку підківки. Присвистував, щось говорив, сміявся і знову підсвистував.

— Ото скнара! — мовив сам до себе.— Певна річ, я не взяв би нічого, але ж принаймні могла б удати, що хоче винагородити...

Сміючись подумав, що стара пані, либонь, уважає виплатою боргу отой келишок марсали і тістечко з духом нафталіну, що ними вона почастувала в своїй їдальні, де всі меблі були під білими покрівцями.

— Ото завзята! — казав собі.— І як вона живе у цьому самотньому будинку без жодної служниці? Вона ладна мешкати навіть у могилі з чоловіком, аби тільки нашкодити зятеві... А якби мама Маніна опинилася сама в такій оселі! Всюди б їй увижались якісь з'яви, а вже всі ті білі двері...

Берсальєр знову взявся присвистувати; тепер з його уст злітала виразна мелодія.

Повітря було прохолодне, як удосвіта, коли прокидаються і мули, чекаючи, що їх запряжуть до возів, і півні на подвір'ї, і щебетливе птаство на деревах.

— Ч-ш-ш-ш! Ч-ш-ш-ш! — ледве-ледве почув солдат

і подумав, що то йому причулося. Він перестав привистувати, а взявся мугикати слова в ритмі ходи:

Гей ти, люба лиходійко,
гарібальдійко...

Саме цієї миті він знову почув «ч-ш-ш-ш», але тепер був певний, що це йому не причулося, що це не пташиний голос; тепер він не сумнівався, що його хтось кличе. Невже знову почнуться балачки на балконах?

Берсальєр мовчки потяг уперед, учуваючи оте «ч-ш-ш-ш» і спереду, і ззаду, і понад головою. Принаймні з трьох місць його окликали, а спереду на нього чекав хтось четвертий, п'ятий, шостий... Лише поминувши міський парк, можна було звернути з цієї пащекуватої вулиці. Берсальєр приспішив ходу. Залишалося ще трошки пройти, і не міг він далі вдавати, що не помічає тих клятих балконів, видимих і невидимих, котрі на нього гадючку закидають.

Зупинився.

— Чого хочете?

На одному балконі легенько заворушилася солом'яна запона.

— Та не верещи! — остеріг тихенький голосок.

— Ви ж самі кричите, — відповів берсальєр.

— Ти тільки мені скажи, а на інших не зважай. Можеш відповісти мені щиро?

— Якщо вам так треба, то завжди готовий повідати.

— Але тихо, ч-ш-ш-ш!

Голос з-за солом'яної запони провадив далі, але нічого не було розуміти.

— Як? — запитав берсальєр.

Голос повторив те саме трошки голосніше.

— Як? Як? — перепитував берсальєр.

Голос повторив утретє:

— Що ти робив у баронеси через той час?

Берсальєр почув, як з балкона до балкона покотилося хихотіння. Спитав сухо:

— У пані Леонільди?

— У неї, у неї,— притакнув голос. А потім, змінивши тон, наче то не він говорить, повторив: — А що ви там робили увесь той час?

— Увесь цей час?

— Десь зо дві години... Я бачив, як ви проходили о двадцятій на другу, а тепер маємо вже четверту.

— Але ж я відпроваджував її до вілли в Каносопрано, а не до Капуцінів...

— Ну то що? Звідти можна вернутися за двадцять хвилин.

— Не з таким тягарем, як я мав.

— Тоді нехай півгодини. Дві години двадцять хвилин і півгодини разом буде за десять третя.

— І півгодини на зворотну дорогу...

— Назад не треба йти під гору і ти вертався голіруч. Знаєш, коли ти повинен був вернутися? Якнайпізніше чверть на четверту.

— Але між одним і другим...

— Саме про це я і питаю. Між чим і чим?

Нова хвиля сміху перекотилася від балкона до балкона і берсальєр уже не спромігся на щось інше, ніж стояти й виправдовуватися.

— Та між пригодою з ключем і ліхтарем... Та ще з тим псом...

— Що за пригода з ключем?

— Пані не могла його знайти, тож ми були змушені порозчиняти валізи й шукати, а той псюга пхав свою морду і видирав нам усе з рук...

— А яка пригода була з ліхтарем?

— Така сама. Пані послала мене досередини засві-

тити на другому поверсі світло, але не було ліхтаря, я не міг їй засвітити, тому мусив вернутися вниз і пошукати в валізках, усе наново розчиняти...

— А що трапилося з собакою?

— Я вже вам казав. Він усюди порозкидав речі з валіз, коли ми вдруге їх порозчиняли, тож я мусив за ним ганятися, щоб відібрати сорочку...

— Сорочку пані?

— Еге. Змарнував з ним силу часу.

Голос з-за солом'яної запони признав, що солдат міг збавити на все те решту часу. Міг, звичайно. Але міг збавити десять хвилин, три чверті години чи навіть три години. У кожному разі він виправдався добре — нема до чого причепитися.

— От бачите! — мовив берсальєр.

Тепер він міг знову рушити в дорогу, задоволений з того, що пояснив, а не обурився, навіть якщо чув, як його співрозмовник перекидався увагами з іншими і всі вкупі сміялися.

— Ч-ш-ш-ш! Ч-ш-ш-ш! — розляглося щораз густіше сичання невидимців, що виглядали по обидва боки вулиці.

— А що за один? — запитав хтось. — Мальтієць? З Мальти?

Але він тепер знав, чого вони хочуть, міг на них уже не зважати, а лише прагнув хутчій видобутися з цієї набридливої веремії, звернути зараз же за парком у темні вулички, де нема будинків з балконами і людей, що люблять пхати свого носа в чуже просо. Розпочав знову хвацько підвистувати пісеньку про гарібальдійку. А чого б йому не заспівати? Співаючи, дійшов до парку, співаючи подався вздовж парку серед сичання, що, здавалося, злітало з дерев, наче від птахів, збуджених вранішньою прохододою, і готових випурхнути з своїх гнізд, тільки-но розвидниться.

А коли згасли ліхтарі — всі водночас аж до кінця вулиці, — то виявилось, що небо вже не чорне. Навіть вулиця між високими мурами здавалася блакитною. Разом зі звуками — співом далеких півнів і ще дальшим торохкотінням возів — з'явилися тіні людей, що йшли, несучи на головах іскрини металевого блиску.

Берсальєр надібав гурт п'ятьох чи шістьох чоловіків з чорним кучерявим волоссям, з блискучими очима на чорному виду, і по збляклому лахміттю, пожмаканих кашкетах упізнав крикунів з поїзда, що якимось дивом обернулися на тихих і мовчазних, як примари. Минаючи його, вони тільки зиркнули очима і навіть не тупотіли своїми босими або завинутими в онучі ногами. Крилаті полотна кіс за плечима чоловіків мерехтіли відбитим світлом у такт ходи.

Останній з гурту швидким рухом помахав косою, наче вітався; рух той повторили дальші гурти. Оклики з балкона вже змовкли, знаки, котрі подавали чоловіки, хоч і трохи таємничі, були звичні для сіцилійців, і наш берсальєр уже не вважав за потрібне звертати у завулки. Він далі чимчикував вулицею і робив заперечливі жести; це показувало, що помахи косарів приховують у собі щось глузливе.

Стосувалося воно його солдатського становища? Жести з віконць поїзда на станції Рагуза були майже такі самі. У кожному разі вони його тепер не бентежили, він відповідав їм тим же, але щоразу рідше, недбаліше, аж нарешті вернувся до пісеньки про гарібальдійку.

Берсальєр підсвистував собі, байдужісінький до прицімокувань, що долітали з гурту жінок.

— Мммм,— долинали звідти.

— Пррр,— чув знову.

На чвиркання слиною, що досягнула його, він змінив одну ноту свисту і теж чвиркнув. Хтось зареготав, а зі сходів церкви, де назавжди загніздився жебрак Ромео, залунав крик:

— Ого-го!

Чи він звертався до берсальєра? Щось показував. Але що й кому? Берсальєр не пішов темним завулком, що притикався до вулиці неподалік од церкви. Він уже хотів був туди звернути, але зпенацька той крик, підхоплений силою-силенною голосів, відбився десь далеко луною. Берсальєр жвавою ходою подався вперед, все ще присвистуючи пісеньку про гарібальдійку, і опинився перед Ромео, що позирав на нього круглими очима з-під пом'ятих крисів стіжкуватого бриля.

XXXVIII

В порожевілому світлі берсальєр побачив на обох пішоходах від церкви до майдану невеличкі юрби чоловіків з чорними пиками і руками в кишенях. Що то жєнці, кочові хлопи, можна було здогадатися по тих чудернацьких шатах, що їх осілі селяни не дозволяють собі одягати; по строкатих жіночих кофточках і спідницях; по трикутних і круглих викотах на вбранні, що мали правити за оздобу; по торочках і кісках сплетеного рам'я на рукавах, на грудях і на штанях; по золотистих шнурочках, що ними дехто зв'язував на потилиці од віку не стрижене кучеряве волосся; по золотих кульчиках, що декотрі носили на вухах так гордо, як і довгі вуса.

Мандруючи завше великими громадами — на сівбу, полоття, жнива чи збирання бавовнику, — вони й гадки не мали, що всюди, куди потрапляли, скидаються на жебраків, таких як Ромео, котрому вже давно стало байдуже, яке враження він справляє на своїх ближніх.

Щоразу, як Ромео або носій Леонардо, переодягшись в інше лахміття, наражалися на дошкульні слова, то цих людей, що по три-чотири рази на рік переповнювали вулиці міста, прикрашених страусовим пір'ям, карабінерським плюмажем, кінською збрусю і балабончиками, а навіть з червоними шапочками каноніків на голові, називано тільки женцями, полільниками або по-простому (хоч походили вони з гірської північної частини Сіцилії) калабрійцями.

Якщо наш берсальєр мав нагоду помітити, що всі вони здебільша подібні до Ромео, то це завдяки тому порозумінню, котре, як він завважив, установилося між Ромео і ними, чи радше між Ромео і купками людей. Запхавши руки в кишені, вони вешталися по пішоходах, поки серед безнастанного голуб'ячого пурхання з долу, від чорного й гамірного майдану, надходили все нові ряди людей з піднятими над головою косами.

За кожною купкою людей під муром лежали сакви, казанки й коси. Сакви були з шореткого рядна, ковдри в червоних і чорних, червоних і жовтих, червоних і брунатних басаманах, казанки, закіптюжені зверху, блищали вичищеною міддю всередині, полотна спертих на мур кіс лежали на землі. Берсальєр мимохідь уздрів, як один чоловік спонукував іншого відійти від куп манаття, між якими той сидів навпочіпки. Ця сценка відбувалася саме перед церквою, поблизу готелю, ще зачиненого, де Ромео коли-не-коли служив чистильником взуття і прачем. Та цієї миті знову пролунав вигук Ромео.

Це не було террановезьке «ого-го», а його північно-сіцилійський варіант «ого-гей»; бриніло в ньому верховинське завзяття, хоча зміст був той самий: «Ось і він!» У кожному разі оклик цей лунав надто глузливо, і берсальєр, умиць обернувшись, побачив збуряковіле, як в індика, лице Ромео.

Проходячи мимо, зустрівся поглядом з Ромео, що витріщився на нього, прикусивши у широкому, від вуха до вуха, роті потаємну зловтіху.

— Це ти на мене гостриш зуби? — запитав берсальєр, не спиняючись. А помітивши збудження, що його викликав поміж жінцями добре знайомий вигук, докинув через плече: — Може, і тебе колись заберуть до війська... На це нема мудрого.

Почув за плечима пташиний регіт Ромео — щось схоже на «ке-ке-ке! ке-ке-ке!» — і, знову обернувшись, побачив, як той, вимахуючи руками, гопацює на сідницях, регоче, показує на нього пальцем і вигукує, що тут тобі, мовляв, буде непереливки. І враз солдат завважив, що його обступили чорні лица жінців.

XXXIX

На тих лицах не відбивалось ні усміху, ні глузування. То були обличчя людей похмурих, запеклих, ба навіть знуджених тою запеклістю.

— То це ти був? — спитав високий чолов'яга, уп'явшись гострими очима в берсальєра.

— Авжеж! — вигукнув жебрак Ромео зі східців, звівшись на ноги.— Певне, що він. А хто б іще міг бути? Навкруги іншого солдата годі й пошукати. Я його впізнав, сама гарібальдійка мені про нього казала, та й він може підтвердити.

— Нехай скаже! — загукали жінці.— Нехай скаже!

Від майдану, торуючи собі дорогу крізь голубину зграю, що сполохано лопотіла крильми, клусом спішив верхівець. Берсальєр стежив за ним так, наче той іде йому на порятунок. Той вершник — підстаркуватий вже чоловік, один з найшанованіших у Терранові управителів великих мастків — був одягнутий в окса-

митову мисливську куртку, мав білі зуби, ладівницю і карабін за плечима, звернутий прикладом догори.

— Джовінаццо! — гукнув вершник.

Він перебіг поглядом юрбу, стиснуту довкола берсальєра; підїхав ближче і спинив слухняного коня з мулячими вухами тільки тоді, коли гурт наполовину розступився.

— Ну, то як? — мовив, звертаючись до високого женця, котрий причепився до нашого берсальєра.— Ну, згоджуєшся йти до Сеттефаріне чи ні? Якщо ні, то є ще Понте Оливо для твоєї ватаги, а друга ватага піде до Спараконя. Але зваж на те, що незабаром п'ята. Ти сам домовишся з ватажком другої бригади?

Джовінаццо все ще тримав берсальєра за барки.

— Не буду я з ніким домовлятися,— відповів.

— Тоді ходи зі своїми до Сеттефаріне...

— Я вже казав, що не піду.

— Хіба я не плачу тобі, як гарібальдійка? — спитав вершник.— Вона платить щоденно по лірі на чоловіка, і ми також платимо по лірі.

— Тут не йдеться про платню,— втрутився щуплий чоловічок, що стояв за плечима Джовінаццо.— Не треба забувати й про харчі.

— Та що ви кажете?! — вигукнув вершник.— Що в тої скнари кращий харч? Вона дає два кіло хліба, а ми два з половиною. Вона дає літру вина, а ми цілий бутель...

— Але в неї,— заперечив щуплий чоловічок,— це літра чистого вина і на ньому можна якось перетягти, а хто дає цілий бутель, то або дає на довший час, або те вино — самий оцет з водою...

— Оце новина! — перебив його вершник.— Кожний знає, що, відколи світ світом, женцям дають вино на довший час, бо воно має вгамовувати спрагу, а не п'янити. Якщо вже мова звернула на воду і оцет, то я

гадаю, то та чиста літра гарібальдійки — чистий оцет. Чи могли б ви на ній перекалантати? Сумніваюсь. Ви і таке вип'єте, сп'янієте, заснете і дістанете сонячний удар.

Він говорив з роздратованою поблажливістю і замість дивитися на тих, до кого звертався, вступив погляд у берсальєра.

«Що тут діється?» — питав сам себе берсальєр. Він бачив, що управитель не зводить з нього пильного погляду, і, мабуть, побоювався, що оця зустріч з жінцями заведе його в тарапату.

Берсальєр випручався од Джовінаццо і навіть відступив набік. Джовінаццо, знявши вгору руки, разом з іншими жінцями криком і жестами висловлював незгоду з вершником.

— Як-то? — кричав Джовінаццо.

— Як-то так? — кричали інші.

Верхівець, не відриваючи очей від берсальєра, сказав, що він не хоче тут сперечатися, а тим паче благати; що на майдані не бракує людей, мовляв, ще працьовитіших за них, що він згаяв багато часу і від'їжджає. Берсальєр відчув, що той відвернув свій погляд убік; саме тоді один з жінців удався до вершника, кажучи, що не треба так гарячкувати, бо якщо Джовінаццо, мовляв, не згоден, то їх восьмеро піде.

— Що таке? — заволав Джовінаццо. І заходився перепитувати жінців одного по одному, чи справді вони на таке згодяться, коли відомо, що гарібальдійка дасть цього року по двадцять два сольди. Але управитель відповів, що його пропозиція стосувалася тільки Джовінаццо, що тільки його ватазі кладе одну ліру на чоловіка, а от іншим, таким, як у ватазі Трємесьєрі, може дати лише по вісімнадцять сольдів.

Зчинилася буча. Люди з ватаги Трємесьєрі хотіли знати, чим вони гірші за людей Джовінаццо. Люди

з гурту Джовінаццо були певні своєї переваги над людьми Трестесьєрі, глузували з них, що ті аж зубами скреготали зі злості й не гребували образами та прокльонами. Але люди Джовінаццо пускали повз вуха ті слова, що лилися на них потоком,— бо і так дістали задоволення. І Джовінаццо лише повторив, що люди Трестесьєрі мають те, чого заслужили.

XI

Ромео заливався сміхом, сидячи вгорі на сходах.

Регочучи, втішався видовиськом, метушився, почав радісно махати руками, коли з майдану долинуло п'ятикротне бамкання дзвона разом з лопотом сполоханої зграї голубів. З утіхою завважив, що верхівець від'їжджає. А потім він попередив криком, що й солдат теж хоче п'ятами накивати.

Берсальєра притьмом схоплено за рукав і відведено до гурту женців. Джовінаццова ватага тепер тільки того і жадала, аби поглузувати.

— Чого ви хочете від мене? — спитав берсальєр.

Женці штурхалися ліктями, презирилися, перепитували один одного, чого вони хочуть від цього солдата.

— Чого ми хочемо від нього?

— Чогось, напевне, хочемо!..

— Та чого?

Один чоловік, з головою, пов'язаною червоною хустиною в білі цяточки, взявся запитувати, що робить звичайно солдат.

— Миє підлогу.

— Чистить нужники.

— Шарує казани.

Інші відповідали, що солдат ходить у похід, носить торбу за плечима, а він усе повторював своє запитання.

Ромео, зіп'явшись на останні східці, рвав кишки зі сміху.

— Їсть погано,— хтось відповів згодом.

— Спить межи бруду,— додав інший.

Жнець з пов'язаною головою вже не промовляв, а тільки помахом руки домагався відповіді од своїх товаришів. Тепер тільки й було чути: «Їсть погано», «Спить межи бруду». В них пробивалася мелодія, слова набирали ритму, і нарешті юрба загула хором.

Берсальєрові здалося, що він опинився у стовпищі обшарпанців з верескливого поїзда, зустрівся з шибениками, з гальмовим і двома залізничниками, котрі хотіли висадити його в Донафугаті; але жнець у хустині звертався вже до нього, щоб і він одповів на його запитання.

— Еге ж, це правда,— відповів солдат.— Йде солдат на війну нелюбу... Спить межи бруду...

— А ти б хотів,— закричав той,— щоб ми носили твої валізи?!

Зчинила галас також і ватага Тремесьтері.

— Чи ти ба, яке велике цабе!

— Хоч би тобі генерал!

— Хоч би тобі сержант!

— А то простий солдат...

— А ми мали б солдатіві двигати валізи?

Берсальєр силкувався пояснити, що йдеться не про його валізи, хотів розповісти все, як було, але даремно — жєнці заглушили верещанням його голос, штурхали з усіх боків, а Ромео, почервонівши, як варений рак, галайкав на всю губу:

— Я!.. Я!.. Я!..

Посеред сходів, нижче від Ромео, але над юрбою жєнців, показав свого щурячого писка нічний сторож Галанте — худорлявий, довгий і такий зморщений та посивілий на скронях, що під свої п'ятдесят років, зда-

вався дідом. У його подобі було щось від хитрого гнома, примітне тільки у дуже старих людей. Нашому берсальєрові він нагадував стариганя з прапорцем під пахвою, що трапився йому на станції Рагуза. Отож, домагаючись, щоб його вислухали, берсальєр жестами звертався до нього.

Він усе говорив і говорив, замовкав на мить, ніби збагнувши, що його ніхто не слухає, відтак починав знову. Так само, зрештою, поводитися і жєнці; п'ятеро чи шєстєро жадали притягти старого Галанте у свідки, відтак їх стало семеро, восьмеро, дев'ятеро; і всі вони, збагнувши, що їх не чути, замовкали, а потім ще голосніше починали кричати. Старий поглядав на берсальєра і похитував головою, позирав на жєнців і тряс головою, але, здавалося, він має щось на думці. З лиця йому не сходила лукава посмішка, коли подавав знаки обом сторонам утихомиритися.

— А ти не ображайся,— промовив нарешті до берсальєра.

Джовінаццò і жнець у червоній хустці щось розповідали один одному на вухо і глузливо реготали, а стариган запевняв берсальєра, що, власне, вони не на нього мають храп.

— Все через ту гарібальдійку — вона їх більше не хоче,— казав старий.

Кривився, морщив лице у зловтішній гримасі і казав, що, мовляв, треба поставити себе в їхнє становище й пожаліти їх. Бо вони завсіди приїжджали на жнива до гарібальдійки, приїхали до неї й цього року, та раптом опинилися на слизькому.

— Ти мене розумієш? Опинилися на слизькому... Зосталися без роботи.

— Як кажеш? — питав берсальєр.

Він недочув. Але з-за спини стариганя пролунав голос Ромео.

— А хто винен, — кричав він, — що вони zostалися без роботи? Хто винен, що гарібальдійка їх більше не хоче? Чия то вина, що вони її розлютили? Хто винен, що вони мусили сказати їй «ні»? Все через те, що вони не хотіли бути гіршими за цього солдата-голодраба, не хотіли принижуватися перед ним і нести його валізи! Тепер, гадаю, видно, чия вина. Чия? Чия? Нічия ж бо, якщо не солдатова...

Миршавий стариган, усміхаючись, похитував головою.

— Та йдеться зараз не про те, — промовив він. — І не про те, що вони почувають образу. Їх зараз обходить тільки те, що вони zostалися без роботи. Тож треба мати терпець і треба їх пожаліти.

Старий обернувся до берсальєра, що його недочував, і радив не ображатися, а Ромео з-за спини передражнявав його писклявим голосом.

— Пожаліти?! — репетував він. — Та це вони його жаліють!

Тим часом жєнці, регочучи і зчинивши великий гармидер, вирішили втяти штуку над берсальєром.

— Посолімо його!

Обдумали всю справу, пошепталися, а Джовінаццо і жнець у червоній хустині кинули голосно гасло, і весь натовп завищав:

— Посолімо! Посолімо!

Схопили берсальєра. Мали намір звалити його на землю, міцненько притримати, розстебнути йому штани і на знак презирства його грішне тіло патерти сіллю й закаляти грязюкою.

Берсальєр скажено пручався.

— Його вже солять! — вигукнув Ромео. Він так метушився, наслідуючи по-блазеньському солдатове шарпання й борсання, що лахміття на ньому настовбурчилося, мов пір'я.

— Ну, що скажеш? — питав миршавого сторожа. — Гадаєш, що він і далі не ображатиметься?

Старий тільки захитав головою під своїм капелюхом нічного сторожа. Певна річ, він не схвалював того, що бачив, але казав, що нічого страшного тут нема, і те саме промовляли його мляві жести.

Але женці не мали напихваті ні солі, ні грязюки. Обмацували кишені. Заохочували один одного принести з найближчого завулка жменю болота, хтось гайнув до торбів, а тим часом чоловік у червоній хустині висловив нову пропозицію:

— Нехай нам носить торби!

Всі визнали цю думку за найкращу і найслухнішу.

— Нехай нам носить торби! Нехай нам носить торби!

Лише Ромео був проти. Кричав, що це дурниця, що йому це не подобається, що сильнішої зневаги, ніж «соління», годі й шукати.

— Принаймні, наперед його посолить!

Та женці тягли вже солдата через вулицю до торбів. Чоловік у червоній хустині вів за собою увесь натовп і, ступаючи назадгузь, вимахував руками, як диригент.

— Що робить солдат? — запитував.

— Носить торби, — відповідав натовп.

Голоси залунали в такій мелодії, як і недавно.

— Що робить солдат?

— Ходить на війну.

— Що робить солдат?

— Спить межі бруду.

— Що робить солдат?

— Носить торби! Носить торби!

Остання відповідь, громом прогрімівши, загубилася в реготі, а відтак пригасла, зійшла на шепіт. Наближався кінь, було чути цокіт копит, і юрба завмерла посеред вулиці.

XLII

Берсальєр і собі обернувся. Несподівано його відпустили, він стрепенувався і заходився чистити свій одяг. Уздрів чорно-білого коня, що хилитав головою над юрбою женців; з масті той кінь скидався на бульдога старої пані. Цієї ж миті почув знайомий голос і одразу побачив бульдога, що мчав йому назустріч, а на коні — стару пані.

— Ніколи б не подумала, — гукала вопа, — що о пів на шосту ви ще будете тут! Джовінаццо, яка наша угода? Від світання до смеркання. Сьогодні ввечері покинеш роботу, як тільки-но сонце зайде. І в такий пізній час ти ще не в Бруці, і не берешся до роботи. Може б, ти хотів розпочинати жнива, коли адвокати йдуть до суду?

Джовінаццо, з кашкетом у руці, повторював: «Отже...» Трємєстьєрі робив те саме. Тримав коня за морду і проказував: «Отже...»

Вони, напевне, хотіли сказати, що «отже» їх не звільнено, що зрозуміли її неправильно, або вона неточно висловилася, або перемінила думку в останню хвилину. Але тільки ззиралися і повторювали «отже».

— Отже, що? — гукала синьйора. — Я бачила з вікна, хто проходив, а хто ні. Марцапане проходив, Дарданелло проходив, а ви ні. І я мусила прийти сюди й подивитися, що сталося.

— Отже... — проказували, зашарівшись, женці. Вже не тільки Джовінаццо й Трємєстьєрі. Ті казали щось більше:

— Отже, гарібальдійко...

— Отже, сьогодні,— вела далі стара пані,— не дістанете по двадцять два сольди. Якщо на це пристанете, то добре, якщо ні, то ще краще. Як собі хочете, а я платитиму по одній лірі...

Женці гарячково перешіптувалися поміж собою, нібито вважаючи, що це несправедливо. Але з їхніх облич не зникало задоволення; навпаки, можна сказати, воно ставало виразнішим.

— Отже, гарібальдійко? — озвався Трємесьєрі.
А Джовінаццо:

— Маємо йти до Бруки?

На теє знов Трємесьєрі:

— Вони до Бруки, а ми?

Стара пані відповіла, що їм слід би знати, де, мовляв, вони не вперше в неї на жнивах. Дарданелло коситиме, як звикле, в Мавтані, Марцапане — як звикле, в Вапеланії. Тож нема причини, чого б їм обидвом — одному з тринадцятьма, другому з дев'ятьма людьми — та не жати в Бруці, як звикле. А може, вони хотіли б деінде працювати? Тоді треба порозумітися з тими двома й помінятися.

— А скільки платиш людям Марцапане? — запитав жнець у червоній хустині.

Стара пані сказала, що бачила з вікна, як ті йшли на роботу о пів на п'яту. Тому з ними дотримає угоду, так само, як із Дарданелло. Дасть їм по двадцять два сольди.

— А чого нам ні? — спитав жнець.— А чого нам тільки по лірі?

Тут з грудей женців вирвався крик чи то питання, чи то протесту, тихий, наче для годиться, для ритуалу.

— Скільки разів треба вам повторювати?! — гукнула стара пані.— Якби я бачила з вікна, що ви пішли на роботу о пів на п'яту, то і вам дала б по двадцяти

два сольди і не мусила б сюди приходити. Сиділа б собі вдома і відпочивала б з дороги.

Женці мимрили «егеж», «справді», але, видно, хотіли сказати щось інше, бо один з них зважився промовити:

— Але ж, гарібальдійко...

Він запнувся, побачивши, що товариші зиркають на нього сердито. Його штурхали ліктями, наступали на ноги, і він поступився перед женцем у червоній хустині.

— А завтра нам дасиш двадцять два сольди,— озвався той.— Принаймні від завтра?

— Послухайте,— відповіла на те гарібальдійка.— Ідіть працюйте якнайкраще, я ввечері прийду й подивлюся...

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...— в лад проскандували женці.

— І коли з того, що побачу...— провадила далі гарібальдійка.

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...

— Буду задоволена...

— Ох, га-рі-баль-дій-ко...

Женці не заглушали її голосу вигуками, а обхопивши один одного руками за шию, ритмічно хитали головами і повільно, по складах гуртом скандували «ох, гарібальдійко».

XLIII

Знову зацокотіли по бруку копита. Оточена женцями, що все ще коливалися й приспівували, стара пані рушила конем до майдану. Вона,— ота жінка в незграбній чоловічій одежі, під капелюшком з довгим серпанком, з обвислими щоками, з синцями втоми під очима, розкуйовджена, неохайна, хоч і з намистом на шиї,— справді була стара, але водночас у її подобі

прозирала шляхетність саме тому, що жінка погодила-ся зі своєю старістю, не відкинулася від неї, не силкувалася зберегти те, що дає тільки молодість, і не стояла осторонь життєвих справ.

Вона кликнула Дон Карлоса, засвистіла, розглядаючись за ним довкола, аж поки не помітила його поряд з берсальєром, що йшов слідком за натовпом.

— Гей, Фортунато! — гукнула до берсальєра.

Очі йому засяяли. Під сірим серпанком вона видавалася не менш звабливою, ніж юна дівчина. І тільки завдяки своїй старості, а не залишкам молодості.

У світлі ясного дня вона була старішою, ніж уявляв собі берсальєр уночі під час мандрівки. Та в старості вона була така жвава й бадьора, як і дівчина, що, скажімо, йде до шлюбу.

— Тепер ти переконався, — гукала до нього, — що таки маю карету?

І засміялася. Бо якщо вона має коня, то чого б йому сумніватися, що має й карету?

— До речі, пришлю її по тебе, — докинула. — Я обіцяла, що тебе вщасливлю, і так воно буде...

Востаннє вона обернулася в сідлі, щоб запитати, де ж це він мешкав. Та кінь уже біг клусом, жєнці один по одному зоставалися позаду, і берсальєра тепер цікавило тільки те, щоб перейти вулицю.

Він приспівив ходу. Квапився щораз більше, вже майже біг, і за хвилину опинився на майдані поміж людьми, котрі, стоячи або сидячи верхи на конях, про щось гомоніли. Від сірого собору, що виблискував на сонці банею, линув подвійний бамкіт дзвону — довгий, короткий, довгий, короткий, — скликаючи людей на утреню. За кожними двома ударами дзвону з дзвіниці, з карнизів, з-поміж колон, ба навіть зі сходів зривалися зграї голубів; вони злітали вгору, падали донизу, піднімалися знову і верталися назад на свої місця;

здавалося, ніби то вони видзвонюють усередині дзвону або наче той глибокий звук вилітає з їхніх грудей щоразу, як вони знімаються догори.

Берсальєр звернув у вулицю, що провадила до моря. Вулиця була спадиста, берсальєр зіходив униз, разом з ним спускалося і гудіння дзвону, а на видноколі, за терасами на взбережжі, показалося море. Понад терасами, виграваючи в сонячному блиску, велід за якоюсь старою голубкою-баламуткою кружляла зграйка голубів — самців та самиць — і берсальєр уголос заспівав те, про що перше мугикав, заспівав про «любу лихо-дійку», про «гарібальдійку»:

Ти — зірка в небі,
Наша, солдатська...

Мілан, 1950 р.

МОЯ ВІЙНА

Переклав Іван Дзюб

Мені сім: чому ж я ще не ходив до школи? Либонь, дідусь і дядьки, аби втішатися мною вдома, переконали батька вчити мене *приватно*. Батько мій залізничник, змушений поневірятися на полустанках десь у Калабрії, в Сіцилії чи бозна-де, погодився, щоб яких шість-сім місяців на рік я побайдикував у «крамарів» — так обзивав він наших горіційських родичів щоразу, коли отримував від них листа. В Горіції минула найкраща пора мого дитинства, легка, наче осяйне верхів'я хмари, що своїм похмурым грозовим сподом гнітять мене, як життя при батькові. Будинок родичів у Горіції стояв неподалік од парку, перед вікнами пробігала вулиця, що її я вже ніколи не побачу; у тому раю мене оточували, як на картині «Сон св. Іакова», дорогі й милі моєму серцю люди: двоюрідні брати й сестри, дядько Ернесто, дядько Одоардо, тітка Бенедетта, Люся і всемогутній та всевидючий дідусь. Тепер усе перемінилося, вже й я не пам'ятаю назв зниклих вулиць, не пригадую, що і як воно було; дехто вмер, а з тих, що позоставалися, не всіх я любив.

Війна захопила мене там зненацька. Не можу сказати певно, точилась чи ні весною 1915 року епістолярна кампанія між батьком, який будь-що хотів мене забрати, і «крамарями», котрі прагнули затримати мене якомога довше. Але таємничі листи почали прибувати вже у лютому, відтак ішли в березні й квітні, а останнім часом посипалися телеграми. Між дідом і дядьками знялася запальна суперечка. Щоправда, сперечалися вони впівголоса. Я розумів — у тих листах ішлося тільки про мене, але навіть не пробував поцікавитися,

що ж там пишеться. Навіщо мені допитуватися, коли дідусь і дядьки — на них я здавався в усьому — так ревниво приховують від мене таємницю. Якимось о половині травня, коли всі посідали обідати біля стола і Люся насипала ополоником суп із кучерявої капусти (цією стравою, пригадую, пригощали нас тільки в п'ятницю), пристигає терміновий лист. Діда одразу взяла лють. Та як листа розліпили і прочитали, всім стало мовби не в собі.

— Кепська справа,— почав дядько Одоардо.— Звідси нічого не видно, навіть не знати, до чого воно йдеться. В Італії, певне, більше відають, що діється у світі.

— Та він перебільшує,— пробуркотів дід.

— Може, децо й перебільшує,— вів далі дядько.— Але ж послухайте: пише, що там мобілізація, а таке вже годі вигадати. Зрештою, хоч і газети нічого не пишуть, але повсюди,— чи то в кав'ярнях, чи то на майданах,— люди якісь знервовані, стривожені... Тобі ж відомо — оце віднедавна до Мілана й Удіни без готівки нема чого і потикатися, якщо маєш на меті якусь комерцію...

Назавтра в парку Франкович та інші мої друзі в забавах принесли мені незвичайну новину.

— Ти знаєш,— промовив русявоголовий, веснянкуватий хлопчина, не пам'ятаю навіть, як його звали,— що і в нас буде війна?..

Буде війна. Слова ці забриніли в голові, по всьому тілу розлилася бурхливим потоком радість. Добре пригадую, що я відчував протягом хвилини-двох. Я забув, що ще малий, що мені сім років, що ношу синенькі штанці, мою гордість, запнуті чорним фартушком (якого приниження він мені завдавав!), коли мені було дозволено гратися. Войовничий дух розпирив мене, як жалку кропиву, як клуби диму під час гарматного пострілу. У нас буде війна. Буде війна, буде дим, во-

гонь, смерть; бойовища, про які вже цілий рік йшла мова і котрі були там, у далеких неприступних для нас краях — Бельгії і Франції, будуть тут... Казковість цих назв — Франція, Бельгія — почала оповивати все навколо мене: і дерева, і пісок, і червоні рибки у басейні, і трамваї, і замок, що, вивишаючись над дахом Корсо, стояв на зарослому травною пагорбі; ота казковість, здавалося, стріляла «бух-бух!» з усіх вікон, як з панцерника.

Назавтра, щойно прогриміла звично гармата, звітивши обідню пору, як я шалено майнув до вікна. Мені було невтямки, що можна стріляти, аби тільки подати людям гасло обідати. Гарматний постріл мав би означати війну, тим-то я позирав на замок у сонячному промінні, очікуючи нових смертельних і нещадних вибухів. «Війна, війна, тітко!» — верещав я щополудня, тупаючи ногами в кухні, звідки було видно дахи сусідніх будівель.

Якось по обіді Франкович признався мені, що його родина, шукаючи безпечного притулку, надумала податися до Швейцарії. Всі мої товариші тільки й гомоніли, що про від'їзд: один казав, що Горіцію буде зі світу згладжено, а мешканців допроваджено до Відня, де їх триматимуть у «широкому, як рівнина» паркові; русявий, наслуховавшись батька, торочив, що треба вертатися до Італії і боротися за батьківщину; ще інший, син електрика, додавав, що слід вчасно втікати, бо австрійці мають намір *інтернувати* нас до Галичини, за гори, де ми і сконаємо з голоду; та більшість, зрештою, була певна, що коли вибухне війна, італійці захоплять місто. Усі ці чутки (вдома теж тільки про війну й була мова) я переказував дідусеві й дядькам. Вони слухали мене поважно, без тої особливої посмішки, з якою дорослі звичайно сприймають дитячі слова, а я торохтів, щасливий, що тепер я майже такий, як вони.

Але вдома війну трактували якось дивно. Я ніяк не розумів, чому вони бояться, чому від того щоденного гарматного пострілу, що бадьорив мене, їхні лица блідли... Дядьки потерпали, що їх покличуть до війська; дядько Одоардо казав:

— Краще я перейду кордон і одягну італійську уніформу, ніж ото гинути десь у Росії.

Вони погиркалися з дідом, який, мовляв, заради своїх сяких-таких розрахунків може звести нанівець усю родину. Тітка Бенедетта благала сидіти тихо, але будь-що прагнула поїздом добутися до Флоренції і там, у «Маргеріти, перечекати лиху годину».

Лише дідусь був спокійний.

— Ось побачите — нічого не станеться. Зрештою, як щось і заколотиться, гм, то австрійці відступлять у гори і тут буде Італія. Бо наша місцевість не годиться на вогневі позиції...

А тим часом вояків у місті все більшало; щоденно прибував один полк, солдати маршували під пронизливу музику духового оркестру по Корсо і зникали в казармах. Згодом вони навіть церкви окупували. А позад нашого будинку, на плацику, що тепер називається майдан Баттісті, в приміщенні гімнастичного товариства стала хорватська сотня. З вікна кухні я стежив, як вояки ходять по дворику; їх було там повно і вдень, і вночі, тож я мимоволі подумав, що будинок їх не вміщає. На вулиці траплялися самі офіцери; вони гатили кулаками по столі у кав'ярні й запрошували хвойд випити з ними чарочку; потім вони реготали, а шльондри разом з ними. Один офіцер запізнався з нами і часто навідувався в гості; він садовив мене на коліна і, насупивши брови, погрожував:

— Ось побачиш, малий італійцю, тільки-но оголосять війну, заберу тебе в полон.

Я гадав, що він жартує, і похвалявся втекти, забити

його і взяти прапор. Та ось одного дня у вітальні я почув його мугикання:

Ой під мостом, під мостом Ріальто
Ми повісим трибарвне знамено,
О, Трієсте, ти в серці у мене...

Я не вперше чув цю пісню. Мої товариші теж трохи її знали, а двоюрідна сестра співала її всю. І щоразу мені на очі бозна-чому наvertsалися сьози. Ця пісня діткнула моє серце, як і пісня про закоханих «Бенне не піде до війська, я його заступлю». А слова «ми повісим трибарвне знамено» зроджували в голові сумніви, питання, яких я не годен був розв'язати.

Настав день двадцять четвертого травня. Що було напередодні, майже нічого не пригадую; пам'ятаю тільки, що була негода, панувала мертва тиша, і порушив її тільки обідній гуркіт гарматного пострілу. Вранці двадцять четвертого травня, ще досвіт сонця почувся гомін солдатських голосів з будинку гімнастичного товариства. Дядькові Одоарду закортіло піти поглянути, що ж там таке сталося; скоро він вернувся до нас, геть блідий, і одразу напосівся на діда. Годі було второпати, що ж таки його спіткало. Тітка Бенедетта з Люсею виглядали з вікна; внизу зібрався гурт жінок, вони про щось збуджено розмовляли; хоч тітка і гукала, і кликала, але жодна з жінок на неї не зважала. Нарешті дядько Одоардо, звинувачуючи діда в тому, що той підвів нас усіх на згубу, сказав:

— Війна почалася. Тепер ти вдоволений? О боже, боже!!! А, то ти ще не задоволений? Ти свого добудеш, коли мене і Ернеста покличуть до війська і пошлють до Польщі! Австріяк!

Всі кинулись до вікон. Не знаю, що вони сподівалися побачити. Я теж став собі на стілець і пропхався до вікна. Вулиця захрясла людьми, було видно, як сідали на машини солдати, а городяни, здебільшого

жінки, вдивлялися вслід тим, що відїжджали. Ні оплесків, ні квітів.

— Та куди їх чорт поніс?! — вигукнув дід, наче до себе самого.

— До Градіски, до Браццано,— відповіло кілька голосів з сусідських вікон.

— Італійці, напевне, перейшли кордон сьогодні вночі.

Дядьки захвилювалися.

— А хіба ж я вам не казав? — докинув дідусь.— Не мине і двох днів, ручуся, і тут буде Італія.

— А чому ж у долині триває бій? — спитав дядько Одоардо.

— Правда, що б'ються,— підтвердив якийсь добродій з третього поверху,— десь о четвертій, ще поночі, я сам бачив спалахи в окопах.

Ми звернули свої погляди вздовж ріки, що звивалася рівниною. День яснився, хоча годі було вгадати, як далі буде: чи дощ, чи погода; віяло прохолодою. Звідси Вертоїба, звідти Лючініко, а отам Сан Лоренцо ді Мосса — і всюди зловісно диміло; але то туман висів.

— От де б'ються,— промовив раптом дідусь і показав у напрямку Кормонса.

Тітка піднесла до очей бінокля, коли це пальнула гармата з Кастелло — вперше о незвичайній порі після Наполеонівських часів. Постріл розлігся зловороже й моторошно, та так, що аж затремтіли всі шибки нашого четвертого поверху.

Коли ми — дівтора і тітка Бенедетта — вибралися надвір, вулиця Корсо була перелюднена як ніколи; дїтлахи, такі як ми, і жінки з господарськими торбами під пахвою юрмилися на пішоходах, очікуючи надприродного знамення, комети. На крамницях, за розпорядженням влади, було вивішено чорно-жовті прапори,

на рогах будинків поналіплювано звернень трьома мовами — німецькою, італійською і словенською,— люди зупинялися перед ними і мовчки читали. День удався чудовий: у затінку — прохолода, на осонні — спека, як під час канікул. Листя на деревах парку гомоніло пташиними голосами. У парку людей було менше; лише дівчата походжали юрбою, взявшись попід руки, і тинялися учні лицею. Вони сміялися, жартували і купували ласощі у мандрівних торговців, котрі за своїм звичаєм розклали крам під вікнами Люблянського банку. Поблизу басейну, я побачив, гралися мої приятелі. Здавалося, що сьогодні вони вільні, жодна служниця не чекала на них, бо батьки, видно, повимирали. Я позаздрив їм, але не зважувався гукнути до них, коли тітка волокла мене, затиснувши мою руку в сталевому кулаці.

На торговиці прилавки були завалені вщерть небуденним товаром, візки з городиною розвантажувано прямо на пішоходи, візки з картоплею, капустою, ріпою, садовиною, з величезними ящиками черешні першого врожаю, часто ще білявої, ба навіть зеленої. Напевне, селяни обібрали поля, городи, обірвали сади і за одним разом хочуть усе продати, аби тільки збути з рук це добро запівдарма. На рибному ринку натовп був святково піднесений.

— Сардини, сардини!... — вигукували рибаси, — остання риба з Градо, хто її сьогодні не покуштує, ніколи її вже не їстиме! Горіційці, перед вами остання риба!

Величезні купи риби на мармурових лавах навівали думку, що, мабуть, море все сплюндровано.

Якийсь автомобіль, спускаючись з П'яцца Гранде, майнув за високою гратчастою огорожею. На повороті загула сурма, і людський потік ринув з дворів на вулицю. Що сталося? Юрба розступилася, наче зарості

трощі. Автомобіль сковзнув по Корсо, з його віконця висунулася в білій рукавичці рука і поспускала завіси на віконцях. Пригадую — натовп шептав якесь ім'я, а я подумав, що то «хазяїн війни».

Вертаючись додому, ми перейшли П'яцца Гранде. Брама до казарми була навстіж відчинена, а у дворі кишіло людьми. Декотрі перехожі, переважно жінки, ждали на паперті церкви Сан-Іньяціо, перед губернаторським будинком або попід хатинами, що приліпилися біля підніжжя пагорба Кастелло. Верхівці в чорному, опустивши вістря списів додолу, оберігали вільне місце в центрі майдану. Згодом загули барабани і з казарменої брами шерегами по чотири, здебільшого простоволосі, з клуночком під пахвою, почали виходити чоловіки, що юрмилися у дворі. При боці на мотузочку в кожного висіла, висвічуючи на сонці, бляшана тарілка, ноги ступали втомлено, черевики були припорошені, наче люди щойно вернулися з далекого маршу.

— Це полонені? — спитала мене Емільєтта.

Двоюрідний брат Борис поблажливо всміхнувся.

— Полонені?

Я розгубився в сумнівах. Але пізніше, вернувшись додому, довідався, що то були городяни і селяни, покликані до війська.

До війська вербували щодня. Ставили кордон з обох боків Корсо і всіх, хто був на пішоходах, затримували. В казармі нашвидку їх оглядали лікарі, звільняли тільки старих і хворих. Решту під барабанні дрібушки, навіть не давши попрощатися з жінками, відпровожувано до залізничної станції. А звідти, перебравшись через гори і перетнувши Австрію, завербовані доплентувалися до польського кордону і перетворювалися на справжніх солдатів з похідною торбою за плечима і з гвинтівкою.

Так розповідав дядько Одоардо. Та і йому — чи те-

пер, чи в четвер — теж «простелиться туди доріженька». Зараз він уже не напосідався на діда, а без упину побивався і скиглив, обнімав усіх нас — ми з жалю аж плакали. Дід, поплескуючи по плечу, радив йому сховатися на горище чи в льох. Бо ж досить перечекати кілька день, як сюди, мовляв, прийдуть італійці. Таким робом вдавалося повертати родинному життю його передвоєнну атмосферу.

Щодня по обіді (у моїй пам'яті це одне величезне пообіддя) ми згаювали час, виглядаючи в вікна. З другого і третього поверхів виставали голови інших мешканців, людські голоси літали вверх — вниз, відлунюючи між мурами. Це неправда, що бої почалися вночі двадцять четвертого травня. Власне, і тепер ніхто не воює. «Наші» посуваються, не натикаючись на ворожі окопи, і це їх трохи бентежить. Бо не знати, де їх чекають австрійці. Дідусь божився, що вони окопалися в горах, а в місті перебува маленька залога про людське око, аби ввести в оману городян. Було б слушно податися покинутою рівниною зі співами назустріч італійцям; мовляв, нема жодного озброєного духа, який стеріг би кордон.

Одного разу до людських вух, що були нашорошені в напрямку Фріулі, долинув якийсь металевий брязкіт. Моя пам'ять не така гостра, щоб зберегти той згук. Пригадую, мені здалося, мовби десь далеко зіткнулися бронзова і срібна хмарки.

— Та це ж дзвони, — вигукнула тітка Бенедетта.

Помалу-малу згук наближався, завмирав у просторі, а відтак знову ще загрозливіше бринів. Начебто назустріч нам у повітрі плив собор...

Тільки-но долинало нове дзеленчання, як хтось з дядьків викрикував:

— Це з Вілланова!

— Це з Кормонса!

А дідусь навіть розрізнив бамкання дзвонів Кап-риви.

— Наступ, наступ,— гукали всі, вихиляючись з вікон. Може, вони сподівалися почути дзвони Мосси, Лючініко, бо потім, напевно, озвуться і дзвони наших церков Сан-Іняціо, Сант-Андреа, Сан-П'єтро, Капуцинів, Семінарії... Але згодом хвиля передзвону звернула на південь понад річкою Ізонцо...

— Не зважуються фореувати річки,— промовив дідусь.

— Хтозна, може, сьогодні вночі...

Ніхто не бажав відступати від вікна, і, поки не спочило, всі жадібно вдивлялися широко розплющеними очима на рівнину. Година випала погожа, але поза горами щось перекочувалося. Ми були переконані, що з небесних глибин на землю спадає жаклива громовиця. Аж раптом здалося, начеб земля задвигтіла і запалася під нашими ногами.

— Це гармати! — вигукнув дід.— Але чому так близько?

— Де, де? — загукав я.— Я хочу бачити гармату!

Мене винесли на терасу. Перед нами, понад дахами, затряслися схили Саботіно й Подгори. Ще раз загримотіло, і все небо залилося блиском.

— Ти бачиш людський рій? — прошепотів дядько Одоардо.

— Вони там очікували,— зітхнув дідусь.

— Горіція зостане австрійською, австрійською,— додав дядько Ернесто.— Принаймні якийсь час, бо коли вони прийдуть, то тут все буде знищено дощенту, а вогонь і нас прожене звідсіль.

Потім всі зійшли вниз сходами; хтось ніс мене на руках, ніхто не мовив ні слова, і та лиховісна мовчанка нагнала мені страху на цілий вечір.

Вночі я не спав, а прислухався, як над моєю головою

то розступалася, то стулялася гора Саботіно і Подгора. І я холов. Це, либонь, ті страховиська, думав я, що гори перевертають, зазирають тепер у вікно і гупають віконницями. Я озвав Бориса й Емільєтту. Вони також не спали, бо негайно і жваво одгукнулися. Тоді ми полягали на одному ліжку і, обнявшись, гомоніли аж до ранку про той бій між драконами, що стався перед нашими очима.

Спогади про цілорічну облогу, від того дня аж до серпня 1916 року, подробилися на скалки, а увесь цей час здається одною добою. Мені видається, буцім увесь цей день, себто рік, я спросоння прислухаюся до переливів громовиці й міцно заплющую очі, аби не бачити спалаху блискавиці. Куди поділися дядьки, не знаю. Може, одного інтернували в табір, а другий дав драпака і десь переховується, все чекаючи на прихід італійців. Але я радісінько собі гадав, що вони просто мають якесь діло.

З четвертого поверху, де від кожного вибуху, далекого чи близького, деренчали шибки,— ми переселилися до кухні бару, що належав тітчиній родичці. Двері бару, хоч і виходили на бульвар Верді поряд з кіно-театром, завжди були замкнуті; бозна-чому, мабуть, з обачності, родичка торгувала з вікна. Спала вона у ванькирі разом зі служницею Міркою, родом з Кана-ле, що мала славу легковажної особи, бо щодня скроплювала волосся одеколоном.

Кухня була темна й волога. Пригадую, дідусь без утаву жалівся на кухню і все повторював «волога-волога» з таким виглядом, як і тоді, коли йому подавали пересолений суп. Ті скарги тягарем мені лягали на серце, наче дідусь мав от-от умерти. Мені здавалося, буцім якийсь звір «вологий-і-пересолений» видобувається з-під бруку; спочатку він малесенький, як ящірка, потім бігає по даху — то опускається, то лізе догори,—

а відтак раптом стає таким здоровенним, що здатний проковтнути нас усіх разом.

Комірчина називалася кухнею тільки тому, що там був величезний коминок,— взимку біля нього вечорами збиралися пияки погуляти в карти. А зрештою, була то звичайнісінька комора, склад, захаращений порожніми скриньками і пляшками з-під рому і зельтерської води. Нам, дітям, вона правила за штаб-квартиру, де ми втішались radoцями, принесеними нам війною.

Хіба я забуду цю велику склеписту кімнату, що пахла і стайнею, і джунглями, а відлунювала тупотом кінських копит, криком піратів, верещанням мавп і папуг? Застромивши в чуба півняче перо, я і двоюрідний брат Борис оголошували один одному війну. Емільєтта була нашою здобиччю, за неї ми воювали. Ми її викрадали, знаходячи в діжі, що правила за сховище. Звали ми її королевою Далекого Заходу і Матто Гроссо, двох королівств, де Борис полював з арканом, а я залягав у засідці, аби пострілом з вінчестера вбити куцохвостого тигра з орлиним дзьобом.

А ночами, тремтячи з холоду на каналі в червону і жовту смужку, я насолоджувався своєю власною радістю: спинався на стоси лантухів з кавою й обстрілював звідтіль Борисів табір. За Бориса й Емільєтту я на мить забував. Кухня, справжня війна, мене захоплювала, і я, заворожений безладно розкиданими матрасами, обрусами, таємничими написами на скриньках, піднімався вгору, аж до вершечка смоківниці, котра у весняному чи може осінньому світлі то скидала, то одягала свої перські шати. Мою уяву розбуркував спустошений сусідній кінотеатр своїми рекламними щитами; блиск кавового апарата, різкий дух бразильської кави стрясав мною, як здушене ридання. Якось за обідом з дідусевих уст злетіло слово «холера». Те слово вернуло в пустелю, скроплену моїми

сльозами над зруйнованим Вавилоном, страх перед біблійною катастрофою, що про неї я дізнався перед роком. Вмерла Мірка, померла тітка та її родичка. Одягнуті в чорне, ми стали вільні під владною рукою геть-чисто отупілого діда. Ми могли, коли була охота, вештатися спустілим містом, обліпленим лиховісними об'явами, завішеним чорними стрічками жалоби на дверях. Ті чорні стрічки на дверях, пригадую, плюскотіли в повітрі, як стьожки на матроських безкозирках. Дід посилав нас аж під муніципальну браму у чергу по цукор, хліб і по тютюн до його люльки. Солдати часто нас проганяли, але інколи й жаліли. Я відчував, що божа кара щодня, щогодини все нижче і нижче спускається на нас; я бачив, як вогненні янгольські мечі блиснули в небі над Корсо. Але господь змилосердиться над нами, його обранцями, маленькими Тобіа, гадав я, ми повиростаємо і пізніше відбудуємо Соломонів храм.

Уночі, лежачи в кухні, я прислухався до перегуків канонади. Величезні дерев'яні мечі стрясали дахи, гримотіли по ґратчастих залізних дверях.

— Що ж це таке ота канонада? — питав я сам себе.

І мені ввижалося, що після пострілу вилітає в повітря вороний кінь без голови, як і раніше в Сіракузах, коли він з'являвся на вулиці, скоро вибивало дванадцятую ніч, і мчав, мчав учвал бруківкою, осідланий височенням привидам. Коні, сині коні, коні-важковози, тупотіли копитами, троцили черепицю, літали вгору і вниз, прошивали сон свистячим іржанням сирени. Нічна пільма від самих хмар до найглибших колодязів кишіла тими кіньми. А вранці, встромивши руки в кишені, я йшов по чашку молока і бачив на німотному звалищі димучі уламки, схожі на баняки і сковорідки,— так видавалося мені,— що їх полишив по гульбищах мандрівний люд.

У ту пору померла Люся, служниця, котра колись розказувала нам казку про Джузеппе у сніговій пустелі та легенду про гору Трікорно. Вона заслабла якось зненацька, коли надвечір готувала бозна з чого котлети. Скаржилася, що паморочиться голова і слабе зір. А нас розбирав сміх, бо вона витріщилася на нас. Потім лягла на мою канапу в червону і жовту смужку й почала блювати супом, що вже відгонив перегнилою сечею. Отож тепер, коли попадаю на майдан, де стоять вози, або на залізничну станцію, мене переслідує цей сморід. Йї несила було піти до вбиральні. Служниця соромилася нечисті і все скаржилася:

— Та що я такого зїла, чого мені так погано?

— Бодай ти запалась,— бурчав тепер безжалісно дід,— бігме, маєш холеру, тому тебе і взяло з обох кінців.

На цей вечір жодної свічки не лишилося, а електрики вже давненько не було. У нічній пітьмі ми чули хрипіння, котре то злітало вгору, то падало вниз, як колодязне цебро. Ми, дітлахи, знайшли сховище у глибині Далекого Заходу — на Борисовій канапі; хрипіння долітало до нас звідусіль, підступало все ближче й ближче, здавалося, ніби Люся переслідувала нас своєю смертю.

— Чуєш? — майже плачучи, вигукувала Емільєтта.— Зараз вона вже в Матто Гроссо.

— Тепер вона в Кімборадзо,— додав Борис.

— О, вона вже на вершині,— шепотів я.

Вдосвіта вона втихомирилася, лежала на канапі, відвернувши обличчя до стіни.

— Спить,— мовив Борис. І, щоб упевнитися, що спить, ми гукнули.

— Твердо спить!

— Як так спить? — квапливо спитав переляканий

дід. У самих трусах він підвіся з ліжка і взявся її термосити.

— Який тут сон,— пояснив він.— Хіба не видно, що вона вмерла?..

З дідового дозволу небіжчиця потрапила до наших рук. Ми її обмили, переодягли, вдоволено наслідуючи все, що робила колись вона сама, виконуючи такий же прикрий обов'язок. Ми обмили їй обличчя і руки. Емільєтта мала охоту навіть почистити їй зуби щіточкою і намазала її обличчя рожевим кремом. Борис виплів вінок з фігового листя. Нарешті ми виволокли небіжчицю надвір разом з канапою.

Холоднеча щипала руки, ніс, а ми, пам'ятаю, довгенько-таки співали псалмів, палили паперові смолоскипи, полохаючи котів, аж доки п'яний австрійський патруль погрозив нам арештом. Ми накивали п'ятами, і трупа більше не бачили.

Але тепер під своє беззастережне володіння ми перейняли бар, ванькир і кухню. Дід не мав тями, щоб якось зарадити вдома, і погоджувався на все, що ми тільки вигадували. Їжу тепер приготувляла Емільєтта: грінки, суп з фігів і люцерни. Я і Борис виходили на подвір'я й вулиці ловити кішок, бездоглядних кроликів і курчат. Аби застукати котів на пішоходах, нам доводилося вставати вдосвіта. Мороз хапав за руки, північний вітер посвистував у вухах. Ударом каменяки ми притлумлювали свою здобич — якогось останнього півня, в замкнутому курнику, що, радий забачити живих людей, зустрічав нас урочистим співом.

На цю пору припадає наше велике відкриття. Належить воно Борисові. Він був подався на північ, у квартали навколо пагорба Кастелло, як раптом з П'яцца Гранде я почув його поклик «О-го-го!». Я кинувся вздовж берега, потерпаючи, що, може, його спіткало нещастя за річкою. Але здивав я його на східцях

крамниці (здається, крамниці меблів Бернта); він сидів, чекав на мене, а в його очах ховалася якась таємниця.

— Знаєш що? — прошепотів він.— Тут є гармати,— і показав пальцем понад дахами Сан-Іньяціо.

Ми гайнули туди, як ягуари.

На П'яццетті, під каштанами стояли два кавових апарати, два паротяги, два пароплави. Невже це гармати?

— Бачиш? Звідси вони стріляють на італійців.

Ми погладили заспані лафети, нам так кортіло їх розібрати, поглянути, як вони злагоджені. Потім здалека загучало, повітря задвигтіло, замерехтіло сонячне світло, і в листя дерев, блискаючи, шугонуло щось незграбне, схоже на мавпу чи каструлю.

Знову настав травень, війна тривала уже рік. Це було видно по птахам, по деревах, по хмарах, що знову віттям розіслалося по небу... Діти теж помічають прихід пам'ятних дат і мають чим їх уславити. Ми заговорили про рік війни, зачудовані з того, що так довго не ходили до школи. На згадку про довгий час дозвілля нас поймав смуток, бо такі канікули мали б уже скінчитися. Але незабаром надійшло літо, і палючі днини у спустошеному, гірш за безлюдний степ, місті впевнили нас у тому, що наше привілля триває і протриває принаймні до осені, до винобрання, до пори дощової, поки досягнуть каштани, як говориться в шкільній читанці.

Дід коротав дозвілля у дворику, під смоківницею, все торочачи про свою садибу Ославію.

— Всюди насаджу смоківниць,— казав,— і буде чудовий смоківничий гай... Ніде інде я не бачив таких смоківничих гаїв, як колись у Сіцілії. Я хочу мати свою Сіцілію. От побачите, дітки, яку Сіцілію спорядить вам дідусь!

Про дядьків, що десь пропали безвісти або загинули, у дідовій мові не було ні згаду, ні спогаду.

Так начебто він не мав інших дочок, спадала йому на пам'ять тільки моя мама, що за його словами була королевою Сіцилії. Жив дід сам-один, власними руками створив собі кумедний і чудернацький комфорт: зі старих скринь спорудив навколо ліжка фортчку, взимку надягав на голову хутрянний ковпак, напинав на плечі килими, заслони, вішав над собою, де тільки сидів,— біля стола, при коминкові — парасолі. Взимі розпалював у коминку. Кидав туди волосінь з матраців, зрубані у дворі кущі й бозна-де знайдений кокс. Ів наші харчі і не виявляв охоти вийти надвір. Обличчя його так помохнатіло, що нам було лячно підійти до нього близько. Справжнє собі страховисько, Робінзон Крузо. Емільєтта, аби не зостатися з ним наодинці, прагнула прилучитися до нас під час наскоків до міста.

— Але ж це небезпечно,— остерігав Борис.— Марко стріляє і не дивиться...

— Ні, ні! Марко знає, що я італійка,— рюмсала Емільєтта.

«Марко» — це італійська гармата, котра з нагорба Сан-Марко обкидала місто лінивим громовим гуготом, схожим на гримотіння повільного поїзда, що в'їжджає на залізний міст. І ми реготали.

— Яка дурепа!

Та брали її з собою, бо тоді наші мандрі ставали ще привабливіші: вона радісно вигукувала, ганялася за кониками-стрибунцями, рвала золотоголові асфоделі, що проростали в розколинах бруківки. Я потай закохався в неї; тож, коли наш патруль ділився надвоє задля важливої справи, я завжди прагнув, щоб вона була зі мною. Я з радістю відчував, як її тремтлива долоня, мов те звірятко, торкається моєї руки.

Одного разу ми зіп'ялися аж на пагорб Кастелло. Марно ми тинялися безлюдним містом. Ніде ні духу, на вулицях, як у лісі або у полі. Невдовзі над покрівлями будинків на П'яцца Гранде замріла зелень пагорба. Там було повно світла, а, мабуть, і метеликів. Якась радість нас вабила туди.

Я відчув, що буду щасливий, коли повештаюсь між травою, маками й кущами ожини... Ми здерлися схилом нагору і опинилися в спокійному потоці призахідного сонця. Тут не було жодного солдата. Здавалось, що війна скінчилася, а ми перебуваємо в дідовій маєтності Ославії. З далеких гір сповзали фіолетові хмарки.

— Як це можна навчити хмари повзти по землі? — вигукнула Емільєтта.

— Це бойові хмари,— пояснив Борис, але не міг сказати, чи справді вони беруть участь у битві.

Жмути сонячного проміння вигасали на полях, широкі тіні сходили з небес і невидимим листом опадали на рівнину. Вікна замка на пагорбі ще відсвічували сонячним блиском. Згодом з долини зринули протяжні звуки, наче сурмили мисливські ріжки.

— Що ж це таке? — спитала Емільєтта.

— Це Роландо кличе своїх лицарів на поміч,— кортіло мені відповісти. Але я знав добре, що це таке.

— Тривога, тривога! — заволав Борис, стрибаючи в траві, наче козенятко. То була тривога, завжди очікувана з острахом, попередження за прямий напад на місто. Що два-три місяці італійці пробували захопити Горіцію, тоді звуки ріжків з міської ратуші попереджали, що всім городянам треба бігти до сховку.

Для нас звуки ріжків були все одно, що вигуки «ура!».

— Закладаюсь — що цього разу наші переможуть,— мовив я і задоволено відчув, як гупає моє серце, той

годинник у грудях, що його биття відлунує у зап'ястку. На дзвіницях заметушилося гайвороння. Гуркіт моря, морський прибії котився з заходу.

— Я боюсь,— прошепотіла Емільєтта.

— Треба звідси тікати,— порадив Борис.— Бо якщо почнеться, то тут усе буде знищено.

Бігцем, як звикле під час забавок, удаючи з себе лошат, вовчиків і півників, усміхнені, ми спустилися з пагорба. На вулицях Растелло і Монаке інколи відчинялися двері будинків, вибігали люди і, звернувши погляд до вікон, вигукували осторогу. Сутеніло. Шум моря гучнішав і наближався все ближче. Повітряний прибії. Вулицею Митною скванно проходили люди з ліхтариками. Видно, вийшли з церкви. У небі занявкали величезні коти, а одна тварина з іскристими очима майнула попри нас.

— Діти, обережно! — гукнула нам якась жінка.

— Це шрапнель,— промовив Борис.

Емільєтта обернулася:

— А шрапнель має дзьоба?

Хур-р-ррр... Знову і знову ці тварюки. Здалося, ніби дорога вдарилась об пагорб і той обвалився.

— Хутко, хутко!

Якою кумедною виглядала ратуша, занурившись у гору лантухів. Емільєтта вперше уздріла таке видовище і зареготала. Чим наповнені ці лантухи? Цукром, бавовною? Було б цікаво туди влізти й гратися в ковбоїв. Потім натовп затяг нас сходами до льоху, переповненого тіннями і вогниками.

— Ми у підземеллі,— пояснив Борис.

Емільєтта злякалася.

— У підземеллі? Але ж я не хочу бути в підземеллі...— і мало не заплакала.

— Цить, дурна! — сказав Борис.— Треба. Наступають італійці і, щоб захопити місто, стріляють.

— Тут, у підземеллі, так гарно,— додав я.— На Далекому Заході усі мають підземні кімнати, там вони переховуються, коли нападають червоношкірі.

Однак мене дивувало, що тут такий великий льох, справжні катакомби — без кінця-краю. Якщо не боятися, а все йти та йти, ними можна дістатися Америки і Далекого Заходу. За скільки днів? А як обійти океан? А може, під землею немає океанів. І найдивніше, що все це викопали дорослі, такі самі, як мій батько. От так штука!

— Я не хочу бути в темряві,— рюмсала Емільєтта.

— Ти розумієш, що треба, чи ні? — роздратовано промовив Борис.— Якщо кулі помітять світло, то тебе вб'ють. Хочеш, щоб тебе вбили?

Емільєтту це, здавалось, переконало. Ми всі троє взяли за руки і присіли коло гурту людей зі свічкою. А люди гомоніли про дивовижні речі. Хтось розказував, як у їхню кімнату влучила гарматна куля і на смерть забила їхню бабусю, коли вона строчила швейною машинкою. Нам дивно було, що можна отак умерти, орудуючи цією чарівною машинкою. Інші оповідали про вибух пулі в театральній кав'ярні. Ми витріщилися. Відомо, що завсідники кав'ярні веселилися при замкнених дверях і заслонених віконницях. Як же тоді куля, нехай навіть і шрапнель, увірвалася досередини? По тому якийсь добродій в окулярах звернув розмову на нову атаку, і всі стверджували, що цього разу італійці переможуть. Треба перемогти негайно, принаймні за день, якщо хочуть застати Горіцію не зруйнованою доценту.

Шум знадвору дужчав. Гримотіли куті залізом двері, з дзенькотом падали додолу дзвони, бряжчали виламані одним ударом спускні надверні ґрати. Здавалось, надворі б'ються велетні. Може, італійці вже прибули?

- Час так повільно минає,— бурчав хтось.
- Повільно, повільно,— притакував інший.
- Хоч би грамофон був,— сказала якась пані.

Грамофон, грамофон. Слово переходило з уст в уста, і незабаром знявся уже крик. Грамофон знайшовся.

— Хай живе граф Дандіні,— гукнув хтось по-німецькому.

То були лише німецькі платівки з пісеньками і віденськими танцями. Музика грала протягом годин, але ніхто не вставав до танцю. Хрипка музика ледве заглушувала ураган вибухів. Під цю музику ми заснули, щасливі з пригоди.

Сон був міцний, але короткий, як у поїзді. Щоразу, коли пізніше я подорожував вночі, то згадував цей сон. Я прокинувся, здивований, що Емільєтта поклала голову на мої задерев'янілі ноги. Був, мабуть, світанок. Крізь двері просмикувалось сонячне проміння. Грамофон мовчав. У кожного в руках був протигаз.

— Проти отруйних газів,— сказано.

— І ми теж хочемо протигазів,— вигукнув Борис. Певна річ, ми теж хотіли їх мати. Вдома потім буде з чим гратися. От би мати справжні протигаз!

— Дай і мені протигаз,— мовила Емільєтта, підводячись раптом з землі. Якийсь добродій засміявся і жбурнув їй свій. Ми були вдоволені, що вже маємо одного. Спробували добути ще.

— Вони ні до чого,— мовив цей добродій.

— А якщо напустять газу? — спитав інший.

— О, все одно вони ні до чого.

Прийшли солдати і принесли у залізних відрах каву.

— Вам, діти,— підохочував нас сержант.

Нам ніде було його налити, тож ми підставили складені докупи долоні. Кава відгонила магnezією.

— Здається, все скінчилося. Може, підемо та й подивимось, га? — запропонував Борис.

Дрібною ступою ми перейшли через підсіння, переповнене людьми на ношах.

— Хворі,— подумав я. Солдати в сірому сиділи довгими рядами на землі. Командир шалено сперечався з кількома офіцерами. Звідкись долинало телефонне дзеленчання. Ніхто на нас не зважав, і ми вийшли до підворіття. Повітря було тепле і прозоре; небо тонкою плівкою висіло над головою; десь далеко гуготів ураган; мовчазні боліди, як планети, линули до гір; різкоголосі сирени пролітали над містом... Під'їхав верхівець.

— Що сталося? Що сталося?

Сурмачі у дворі засурмили. Люди, галасуючи, вибігли надвір.

— Італійці перейшли міст.

— Вони вже у місті.

— Хай живе...

Дехто забігав.

— Сховайся у підворіття.

— Гляди, не попади під кулю.

Знову заспівали сурми — півні війни,— і рота заспанних солдатів з піднятим прапором посунула вулицею Митною.

Що сталось потім, не знаю. Пригадую, що листя вздовж алеї і в парку виблискувало, а полудневе сонце сліпило очі. Італійські солдати були кумедні, одягнуті в зелене. Писали по стінах, як дітлахи. Я був радий, що вони прибули, бо тоді надворі було чути гамір і спів. Крім того, мені здавалося, що всі вони генерали. Кожен мав галуни й медалі. Гучним голосом

командували, а, може, тільки прикидалися, провадячи якусь гру.

Але я добре пам'ятаю наш від'їзд з Горіції, подорож, Флоренцію, пригадую, як закінчилася назавжди воєнна пора мого дитинства. Якось пополудні несподівано приїхав батько. Я його зненавидів, тільки-но побачив його коло театральної кав'ярні чисто випадково. Цей зарощений, з сірими очима чоловік схопив мене на руки, поцілував, а мені здалося, ніби він хоче мене відшмарувати за мої пустоці й збитки.

— От бачиш, я тебе спіймав,— сказав він.

Дід упізнав його одразу і почав розповідати про всі наші злигодні. Дід розпитував, чи наш батько не стрічав серед італійців дядька Одоардо. Але батько нічого не знав. Потім зайшла мова про від'їзд. Дід з двома дітьми, Борисом і Емільєттою, поїде до Флоренції, до тітки Маргеріти, а батько відвезе мене до Сіцилії. Тут батько згадав за маму, братів і сестер, індійські фіґи, за песика, якого звали Трієст.

Того ж таки вечора разом з іншими горійцями, що верталися до Італії, ми вирушили в дорогу на вантажнику. Над білісіньким шляхом вздовж ріки висів місяць, ніде не було чути жодного пострілу. Лише здалека долинали скорчання цикад. Іноді десь віддалік од дороги бриніла пісня, а на шляху траплялися байдужі до нас солдати на марші. Ми минали спопелілі села, переїжджали через висохлі річища і нарешті прибули до заспаного міста, де гамірливий натовп ніяк не зважувався лягати спати. Я здогадався, що це Удіна, бо горіційці у автомобілі не один раз повторювали цю назву. «Удіна, Удіна». Місячний відблиск на бруківці навіював думку, що це місто, як Венеція, у лагуні. І я промовив до Емільєтти:

— Ось зараз побачимо гондоли.

Батько дорікнув мені за невігластво:

— Хіба тобі не сором таке казати? Доведеться попотіти над книжечками, ти ж бо вже не маленький, сину мій?

Я відчув, що канікули мої скінчилися. Закінчилася війна, згас місяць, і я ладен був умерти, стати одною з тих таємничих істот, що лежали усміхнені горілиць на пішоходах Горіції. І куди вони підуть, коли встануть?

Потім ми подорожували у темному перелюдненому вагоні, перетинаючи осяяні місячним світлом поля. Притулившись до віконця, я стежив, як дим відкидає свою тінь на ясну рівнину, і прислухався до подиху паровоза...

У Порденоні я заснув. Прокинувся я невдовзі в іншому поїзді. Розвиднялося. Рожева станційка мигнула перед очима. Небо теж було блідо-рожеве, а земля вкрита травою... Незабаром передо мною появилася велика станція з піддашшям, що я її кілька років тому бачив, і я збагнув, як далеко тепер звідси Горіція.

Всі люди, що проходили мимо віконця, розмовляли якоюсь іншою мовою. На мене казали «дитина», а не «хлопчисько». Це було жахливо. А, мабуть, буде ще жахливіше. Я бачив людей гладких, ситих, рум'яновидих, з валізами й пакетами. Вони ходили перевальцем, плювали на землю, відхаркуючись. Отоді я з жахом збагнув, що у них не було війни. І я їду між них. Що далі просунеться поїзд, то все глибше я ввійду в їхнє середовище. Все далі від гармат, все далі від війни. Проїшов мимо чоловік у білому, штовхаючи візок з чимось блискучим.

— Гаряче, гаряче! — гукав він.

Що гаряче?

Батько прикликав чоловіка і попрохав з вікна подати кілька скляночок цього гарячого питва. Одна скля-

ночка припала і мені. Я вже рік такого не пив. То було молоко. Я згадав ненависне мені довоєнне дитинство, тиху кухню, спокійні ранки і відчув огиду до всього. І тепер щоранку я сидітиму перед чашкою теплого молока, кришитиму туди хліб... і потім бігтиму до школи. Великі канікули таки скінчилися.

За тими думками-гадками я незчувся, як ми опинилися на полі, назустріч нам бігли ряди дерев, хатини, куці, потічки, осідлані кладками. Потім поїзд увійшов у гори, траплялися водоспади, і мені здалося, що ми в країні з казки «Джузеппе в сніговій пустелі»,— її нам часто оповідала Люся.

І я пригадав свою канапу в червону й жовту смужку, де Люся хрипотіла останню ніч. Тепер Люсі вже нема на світі. Простягшись на канапі, вона пливе у місячному сяйві над Удіною. У неї ще війна...

З батькових і дідових уст годинами не сходила Флоренція, аж нарешті хтось сказав, що скоро туди прибудемо.

— Час прощатися, дітки,— промовив дід.— Чого похнюпилися? Прощайтеся, а наступного літа присяй-бо, будете разом у моїй садибі Ославії. Отак...

Ми поцілувалися. Поїзд став. Дід, Борис і Емільєтта зійшли з вагона і прощтовхувалися крізь юрбу, а я дивився їм услід, аж поки вони зникли. А перед тим Емільєтта помахала мені рукою. І той помах руки стрепенув мною так, наче тільки тепер я помітив, що я zostався один, а вона мене покидає. Але я не розхвилювався, бо мене вже причарував вокзал. Я ще ніколи не бачив такої штудерної станції з великою дзвіницею над покрівлею. І тільки-но поїзд зрушив з місця і почав поволі віддалятися від тої дзвіниці, як я забувся. По той бік віконця заклучаний світ прощався

з Емільєттою, війною, Борисом, Горіцією, дідусем та італійськими солдатами в зеленому. Я пригадав четвертий поверх з деренчливими шибками, авто з «хазяїном війни», дві гармати під віттям каштанів, Роландів ріжок і фіолетові хмарки. Очі мої підпливли сльозами, і я, нічого не кажучи (мені несила було й слова промовити), прожогом кинувся до туалету і зачинив за собою двері.

СІЦІЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ

*Переклали Олег Микитенко
та Йосип Поволоцький*

ЧАСТИНА ПЕРША

Нееже я еуріс на Сіцілії?

I

Цю зиму я прожив у якійсь нестямі, мов непритомний. Не скажу чому, та й не збираюся про це розводитися, скажу тільки, що нічого доблесного чи радісного тут не було. Я втрачав тяму, дивлячись на пропащий рід людський. І так було довгий час, і я ходив понурившись. Бачив заклики крикливих газет — і хнюпив голову, зустрічав кого з приятелів — і не міг здобутися на слово, стояв похнюплений. Навіть до дочки чи дружини, що виглядали мене, — навіть до них я не озивався, і я тільки хнюпив голову. Майже без упину йшли дощі, минали дні, місяці, я ходив у подертих черевиках, вода хлюпотіла у тих черевиках, але інших я не мав; дощ, газетні повідомлення про вбивства, вода в подертих черевиках, німі приятелі, життя в собі, як лихий сон, і ніякої надії на краще.

Це жахливо: тривога без надії. Вірити, що рід людський пропащий, і не мати сили чимось зарадити — це все одно що пропадати разом з ним. Я тривоживсь як непритомний, кров моя була спокійна, я непокоївся, хоч нічого не прагнув. Мені було байдуже, що на мене чекає моя дитина; піти до неї гуляти чи сидіти й перегортати словника, сидіти вдома чи податися до друзів. Я все непокоївся. Мені здавалося, ніби на своєму віку не мав я жодного щасливого дня, ніколи не мав чого сказати, ствердити, заперечити чи запропону-

вати людям, дати їм чи взяти від них; начебто всі роки мого життя я їв хліб, пив вино чи каву, спав з дівчиною, мав дітей, бився з кимось, несвідомий усього цього; ніби я й не виріс на Сіцилії, серед кактусів і сірчаних гір. Стривожений, у якійсь нестямі, думаючи за пронацій рід людський, я хнюпив голову, і нічого не говорив друзям, і вода хлюпотіла мені в черевиках.

Серед кактусів і сірки. Макбет

II

Саме тоді я отримав листа від батька. Впізнавши його руку, я довго не розкривав конверта, вдячний батькові за увагу, і пригадалося мені, що й я колись був малим і мав дитинство. Розірвав я конверт і прочитав листа. Батько писав:

«Дорогий сину,

ти знаєш, і всі ви знаєте, що я завжди був добрий батько для вас і добрий чоловік для вашої мами і взагалі добра людина, але зі мною сталася одна річ, я поїхав, але ви не думайте погано про мене, я такий, як і раніше, і надалі залишуся таким самим для вас і для вашої матері, хоча постараюся також бути добрим чоловіком і для моєї, так би мовити, нової дружини, з якою я поїхав. Діти мої, я звертаюся до вас без усякого сорому, як мужчина до мужчин, і не прошу мені вибачити. Я ніколи не чинив людям зла. Ні вам — ви поїхали з дому раніше за мене, ні мамі вашій — моє товариство її тільки дратувало. Зі мною чи без мене, вона однаково співатиме й веселитиметься, як пташка. А я зовсім не жалкую, що обрав у житті новий шлях. Про гроші не турбуйтеся. Ваша мама не буде поневірятися: вона отримуватиме всю мою пенсію колишнього залізничника. А я житиму приватними уро-

ками, і цим здійснию мою давню мрію — її завжди заважала здійснити ваша мама. Але вас прохаю про одне: навідайтеся до мами, вона живе самотою. Ти, Сільвестро, мав п'ятнадцять літ, коли залишив нас, і відтоді тебе більше не бачили. Так чому ж тобі восьмого грудня, замість посилати мамі листівочку, не сісти на потяг і не поїхати поздоровити її з днем народження особисто?

Цілую тебе разом із твоєю дорогою дружиною й дітьми.

Люблячий тебе батько *Константіно*.

Я побачив, що лист прийшов з Венеції, і зрозумів, що батько написав такі самі листи всім п'ятьом своїм синам, розкиданим по світу. В цьому було щось незвичайне. Я перечитав листа і раптом упізнав батька, його обличчя, голос, голубі очі, і знов відчув себе хлопцем, і знову плескав йому, поки він читав «Макбета» в залі для чекання маленької станційки на лінії Сан-Катальдо — Ракальмуто. І я зразу уявив своє дитинство, Сіцілію, її гори. Та в моїй пам'яті був тільки батько в червоному костюмі Макбета, я відчував себе хлопцем і плескав йому; потім знову його голос, голубі очі — батько читає на сцені, що зветься Венецією, і знову я плескав йому. Тільки на хвилину це постало в моїй уяві і щезло. І знову мене поїняла тривожна безнадія, начебто в мене ніколи не було дитинства, п'ятнадцяти років, Сіцілії, кактусів, сірки, «Макбета» і гір. Наступні п'ятнадцять літ минули за тридцять земель від Сіцілії й дитинства, і мені вже близько тридцяти, і здавалось, ніби на моєму віку нічого не було: ні перших п'ятнадцяти, ні других, ніби увесь час я ніколи не їв хліба, не вибивався в люди, не мав уподобань і почуттів, не жив, а ходив якимсь спустошеним,

думаючи за пропачий рід людський і без надії тривожачись.

Я вже не хотів дивитися в очі дружині і, гортаючи щоденника, єдину свою книжку, що її я міг тепер читати, починав відчувати в собі стогін, подібний до сумного співу кози. Щоранку я йшов на роботу в друкарню і сім годин денно працював на лінотипі, коло розпашілого свинцю, під дашком, що захищав мені очі. І все мені співала коза і ворушились у мені пацюки, пацюки, яких я не міг як слід пригадати.

У горах

То були пацюки, чорні, незграбні, триста шістдесят п'ять і триста шістдесят п'ять — чорні пацюки моїх днів, одначе тільки моїх днів на Сіцилії, у горах, і я відчував, як вони ворущаються в мені, пацюки і пацюки аж п'ятнадцять разів по триста шістдесят п'ять, і волинка співала мені, і нагонила на мене страшенну журу, неначе в мені знову ожило дитинство. Я перечитав батькового листа і поглянув на календар: було шосте грудня; до восьмого я міг би ще написати матері вітальну листівку, та я не позбувся б відчуття, що його неможливо передати словами, — не міг би забути, що моя мати вдома сама-самісінька...

Я написав вітальну листівку, поклав її до кишені. Була саме субота, день платні. Прямуючи на станцію, щоб укинути листівку, я проходив перед залом для чекання, заллятою світлом, надворі лив дощ, в черевиках мені хлопотіла вода. Я піднявся освітленими сходами до зали чекання, бо мені було байдуже, чи йти під дощем додому, чи піднятися цими сходами, отож я піднявся сходами і побачив два оголошення. Одне газетне, гриміло про нові вбивства, друге рекламне — *Відвідайте Сіцилію!* — з грудня по червень за півціни

двісті п'ятдесят лір до Сіракуз, туди й назад, третім класом.

Якусь мить я вагався, немов опинивсь на роздоріжжі — повернутися додому, мов непритомному, в якійсь нестямі від цих страшених убивств, у тривожній безнадії, чи повернутися на Сіцилію, у гори, до скарги моєї внутрішньої волинки, до чогось, що не могло б бути похмурою тривоною і глухою безнадією. Мені було байдуже, який шлях обрати, все одно рід людський пропащий, і я знав, що потяг на південь рушає о сьомій, за десять хвилин.

Мені пронизливо бриніла коза, і було байдуже — їхати чи не їхати, і я попросив квитка за двісті п'ятдесят лір, а від півмісячної платні в кишені залишилась ледве сотня лір. Тоді я вступив до вокзалу серед світла, паровозів і крику носіїв і почав свою довгу нічну мандрівку, бо мені було однаково — їхати потягом, сидіти коло столу, гортаючи словника, чи лежати в постелі з моєю маленькою дружиною.

Амантеа, Маратеа, Джойя Тауро

III

Опівночі я вже був у Флоренції і пересів там на інший потяг; о шостій ранку, знову пересівши, я опинився в Римі, а опівдні прибув до Неаполя, де вже дощ не йшов, і послав звідти телеграфом п'ятдесят лір дружині. Я їй написав: «Повернуся в четвер».

Коли поїзд вирушив на Калабрію, знову задощило, спустилася ніч, і я згадав, як ще дитиною разів десять тікав з дому, з Сіцилії, як їздив уздовж і вперек цим краєм диму, тунелів і непередаваних свистків потягів, що зупинялися під горою поблизу моря, краєм античних назв — Амантеа, Маратеа, Джойя Тауро.

І раптом наче не стало в мені пацюків, а були пахощі, аромат, небо і коза бриніла уже солодко, а не жалібно. Я засинав, прокидався і знову засинав, знову прокидався, аж нарешті опинився на сіцилійському пороні.

Море було чорне, зимове. Стоячи на палубі, я бачив перед собою плоскогір'я і знову почував себе хлопчиком, що біжить дощистого ранку назустріч вітру і поглинає очима море й береги з прибережними руїнами, міста, села, збиті до купи біля підніжжя гори. Було зимно, і мені пригадалось, як хлопчиськом хапав я дрижаки, стоячи на високій палубі і ковтаючи вітер під час плавби через море.

Тепер повернутися не було де. Порон геть заповнили низенькі сіцилійці з третього класу, голодні й тихі від холоду; вони стояли без пальт, руки в кишенях і коміри піджаків підняті. У Віллі Сан-Джованні я купив собі трохи хліба й сиру і їв з суворим виглядом на палубі хліб, смачно заїдаючи сиром, бо відчув давні пахощі гір, навіть пахощі козячих стад, полиневого диму в цьому сирі. Маленькі сіцилійці, втягнувши плечі од вітру і тримаючи руки в кишенях, дивились, як я їм хліб з сиром; у них були смагляві, кілька день не голені, але ніжні обличчя — робітники, збирачі помаранчів, залізничники з робочих бригад у сірих кашкетах з червоною облямівкою. Я їв і посміхався, а вони дивилися на мене без посмішки.

— Це не такий сир, як у нас,— сказав я.

Ніхто не відповів. Усі дивилися на мене: тілісті жінки, вони сиділи на великих клунках з одежею, і чоловіки, маленькі, обсмалені вітром, ті стояли з руками в кишенях.

Я знову промовив:

— Це не такий сир, як у нас...

Мене раптом охопив якийсь захват, цей сир, я від-

чував його в роті разом із хлібом і вітром, терпкий, віддавна знаний смак з зернятками перцю, мов з несподіваними зернятками вогню у шматку.

— Це не такий сир, як у нас,— сказав я втретє.

Тоді один із сіцилійців, найменший і найтихіший, з найтемнішим обвітренням обличчям, запитав:

— А ви хіба сіцилієць?

— Чом би й ні? — відповів я.

Він знизав плечима і нічого не сказав. Разом з ним була дівчина, на вигляд — зовсім дитина. Вона сиділа на своїх торбах, підібгавши під себе ноги. Чоловік нахилився до неї, вийняв з кишені здорову червону руку і погладив дівчину по голові, заодно поправивши їй хустку, щоб не було холодно. З цього руху я відчув, що то була його дружина, а не дочка. Ми вже наблизилися до Мессіни. На березі вже не бовваніли руїни, а виднілися кам'яниці, білі трамваї і низка вагонів на залізничній колії. Ранок був похмурий, але дощ уже не накрапав, на палубі все було вимито дощем і вітром.

Давні пахоці моїх гір

З моря долітали гудки пароплавів, а з берега — потягів, і все це в чистому після дощу повітрі злилося в один звук. Дощ ущух, і по той бік поронного димаря ми побачили посеред морської зими в напрямку Вілли Сан-Джованні високу вежу пливучого маяка.

— Це не такий сир, як у нас...— знову промовив я.

Усі сіцилійці, що сиділи на палубі, повернулися в бік міста. Навіть жінки на своїх клунках повернули голови, щоб поглянути на місто, але ніхто не кинувся до трапу. Ще був час. До висідання лишалося хвилини п'ятнадцять.

— Це не такий сир, як у нас,— сказав я і скінчив їсти.

Сіцілієць з дружиною-дівчинкою ще раз нахилився, навіть опустився навколішки, до кошика, що стояв у нього в ногах, і почав там поратися. Жінка зорила за ним. Кошик був запнутий шматоною полотна, пришитою, мабуть, по краях дратвою. Він дуже обережно відірвав з одного боку полотно, заліз туди рукою і витяг помаранчу. Вона була не велика, не гарна, не надто яскрава, а звичайна помаранча, і мовчки, не підіймаючись з колін, він простягнув її жінці-дитині. Дружина його подивилася на мене, і я побачив її очі, під хусткою, а потім бачив, як вона похитала головою. Здавалось, маленький сіцілієць якийсь беспорядний, він сидів далі навпочіпки — одна рука в кишені, в другій — помаранча. Потім підвівся і стояв так на вітрі, що бив його мокрим дашком кашкета по носі, і з помаранчею в руці, обпаленій холодом, так і стояв без пальта цей маленький чоловік, такий беспорядний, а просто під нами в ранковій дощовій імлі пропливали море і місто.

— Мессіна, — жалібно промовила якась жінка, і це слово пролунало якось безглуздо, ніби та скарга, а я дивився на маленького сіцілійця з дружиною-дівчинкою, який беспорядно обдирав помаранчу і беспорядно їв її із злістю й пересердям, без усякої охоти, не жуючи, а ковтаючи шматки, немов проклинаючи їх; мокрі від соку пальці мерзли, він стояв, нахилившись проти вітру, і відволожений дашок кашкета бив його по носі.

— Сіцілієць ніколи не їсть зранку, — зненацька промовив він і зразу ж додав. — Ви, мабуть, американець?

Він говорив розпачливо, але м'яко, бо завжди був м'який, навіть у своєму розпачі від того, що доводиться обдирати і їсти помаранчу. Останні три слова він вимовив збуджено, якимось напруженим голосом, немов йому було конче потрібно задля душевного спокою, щоб я виявився американцем.

— Так, американець,— відповів я, бачивши це все.—
Ось уже п'ятнадцять років.

IV

Накрапало. На набережній морського вокзалу стояв потяг, я мав на нього пересісти. Натовп сіцилійців висипав з порону, одні з людей, піднявши коміри піджаків, з руками в кишенях, перейшли під дощем майдан; інші, з кошиками, нерухомо стовбичили, як недавно на борту, на критій платформі. Поїзд треба було формувати з вагонів, що перетнули море пороном. Маневри тривали довго. Я знову опинився коло маленького сіцилійця з дружиною-дівчинкою, котра сиділа на мішку в нього під ногами.

Дружина-дівчинка

Цього разу, побачивши мене, він посміхнувся, та все ж був засмучений, руки в кишенях, на холоді, на вітрі, він посміхнувся з-під свого дашка, що закривав йому півобличчя.

— У мене брати в Америці,— промовив він,— дядько і двоє братів.

— Он як? — сказав я.— Де ж вони живуть, у Нью-Йорку чи в Аргентині?

— Не знаю,— відповів сіцилієць.— Може, в Нью-Йорку, а може і в Аргентині. Я ж кажу — в Америці.— Так він відповів і додав: — А ви звідки?

— Я? Я народився в Сіракузах.

— Та ні, де ви живете в Америці?

— У... у Нью-Йорку,— відповів я.

Якийсь час ми смалили мовчки. Я мовчав через брехню і тільки дивився на нього, а він — позирив на

мене очима, схованими під дашком. Потім спитав мало не тенорком:

— Там, у Нью-Йорку... добре?

— Не забагатієш,— відповів я.

— Хіба це важливо? Можна добре жити і без багатства. Що не кажіть, там краще...

— Хто й зна,— сказав я.— Там теж є безробітні.

— Хіба це важливо — безробітні? — мовив він.— Не це важливо. Я ж не безробітний...— Він показав на низеньких сіцілійців, що стояли навколо.— Ми всі маємо роботу. В садах... Усі працюємо...— Замовк, потім стиха запитав:— Ви повернулися через безробіття?

— Ні,— кажу,— я приїхав на кілька день.

— Он воно як...— сказав він.— Ви їсте зранку...— Сіцілієць ніколи не їсть вранці. В Америці всі їдять зранку?

Мені хотілося сказати, що й я звичайно не їм уранці, що знаю багатьох людей, котрі їдять лише раз на добу, і що в усьому світі люди живуть так само, однак не зміг погано відгукнутися про Америку, де ніколи не був і котра була, власне, не справжньою Америкою, а його мрією про царство небесне на землі. Я не міг так відповісти, бо це було б несправедливо.

— Думаю, всі,— відповідаю,— тільки хто як...

— А опівдні? Опівдні всі їдять в Америці?

— Думаю, й опівдні всі, тільки хто як...

— А ввечері? Чи всі вечеряють в Америці?

— Думаю, всі. Добре чи погано, але вечеряють.

— А що їдять — хліб? — питає він далі.— Хліб і сир? Чи хліб і городину? А може, хліб з м'ясом?

У голосі в нього чулася надія, і я не міг відповісти йому «ні».

— Авжеж,— кажу йому.— Хліб і що-небудь до хліба.

І маленький сіцілієць мовчки замислився з якоюсь крихтою надії, потім поглянув собі під ноги, на жінку, схожу на дівчинку, яка сиділа нерухома й невесела, зіщулившись на своєму клунку, і став якийсь безпорадний і безпорадно, як і тоді, на пороні, присів біля кошика, розв'язав шворку, витяг звідти помаранчу і безпорадно подав її, все ще стоячи на колінах, дружині, а як та знову відмовилась, ображено почав обдирати помаранчу для себе і ковтати шматки, наче ковтав прокльони.

— У нас їдять салату,— сказав я.

— В Америці? — перепитав сіцілієць.

— Та ні, тут, у нас.

— Тут, у нас? — питає ще раз він,— салату з олією?

— Авжеж, з олією,— кажу я.— І з часником, і з сіллю.

— З хлібом?

— Авжеж, що з хлібом,— кажу я.— Я їв п'ятнадцять років тому, ще хлопчиськом.

— А, ви їли? — питає сіцілієць.— Вам тоді теж добре жилося?

— Так собі,— відповів я. І додав: — А ви їли помаранчеву салату?

— Не раз,— каже сіцілієць.— Тільки не завжди буває олія.

— Що ж,— відповідаю я.— Не завжди врожай: олія може подорожчати.

— І не завжди є хліб,— провадить далі маленький сіцілієць.— Як не продаси помаранчів, то не буде й хліба. І тоді треба їсти помаранчі. Ось так, бачите?..

І він розпачливо їв свою помаранчу, обливаючи соком пальці на холоді, дивлячись собі під ноги на дружину, котра не схотіла помаранчі.

— Одначе помаранчі родять добре,— сказав я.— А ви не продасте мені кілька?

Маленький сіцілієць кинув жувати і витер руки об піджак.

— Правда? — гукнув він. Потім нахилився над кошиком, просунув руку під полотно і витяг чотири, п'ять, шість помаранчів.

— Але чому це так? — запитав я.— Хіба так важко продати помаранчі?

Ніхто не хоче помаранчів

— Дуже важко,— відповів він,— їх ніхто не купує. Потяг, нарешті, готовий, всі вагони, що перетнули море, причеплено.

— За кордоном не хочуть наших помаранчів. Неначе в них отрута,— вів далі маленький сіцілієць.— А хазяїн платить нам помаранчами. І ми не знаємо, що з ними робити. Ніхто не хоче їх купувати. Ми пішки йдемо до Мессіни, а там їх також ніхто не бере. Тоді ми прямуємо в Реджіо або Віллу Сан-Джованні, але там їх теж не беруть. Ніхто не купує помаранчів...

Пролунала дудка начальника поїзда, загудів паровоз.

— Ніхто не купує. Іздим туди й сюди, платимо за проїзд і за багаж, а хліба не їмо. І ніхто не хоче брати помаранчів, ніхто їх не купує...

Поїзд рушив, і я скочив на приступку вагона.

— Прощайте! Будьте здорові!

— Ніхто їх не бере. Ніхто не купує. Прокляті помаранчі!

V

Як тільки я сів на дерев'яну лаву в вагоні, до мене донеслися з коридора двоє голосів — розмовляли про

мене і сіцілійця. Здається, нічого особливого не стало вартого уваги — хіба що маленький сіцілієць кричав мені навздогін, бо поїзд уже рушив, про ці прокляті помаранчі. Оце й усе. Але двоє голосів обговорювали вже подію.

— Що він хотів, той тип?

— Здається, він обурювався...

— Він розповідав одному...

— Здається, він звертався до всіх...

— Ти скажи ще так: він помирав голодом...

— Якби я був там, то, можливо, й арештував би його...

Розмовляли голосно, розтягуючи слова, сіцілійською говіркою.

Я визирнув у коридор і побачив біля вікна двох здорованів у пальтах і кашкетах: один був усатий, а другий без вусів, обидва чимось нагадували сіцілійських візників — кремезні, дужі, з міцними потилицями і спинами, одначе за їхньою грубістю і незграбністю ховалась якась несміливість.

«Два баритони», — промовив я про себе.

З Вусами і Без Вусів

Справді, в одного з них, у того, що без вусів, був співучий розкотистий баритон.

— Ти б тільки вчинив як належить, — сказав він.

У другого голос був хрипкий, прокурений, але приємний.

— Атож, — відповів він.

Я знову втягнув голову в своє купе, але наслухав і далі, уявляючи собі з голосів їхні обличчя — одного з вусами, а другого без вусів.

— Таких типів треба б арештовувати, — промовив Без Вусів.

— Звісно,— каже З Вусами,— інколи не знаєш, що може статися.

— Голодний завжди небезпечний,— відповідає Без Вусів.

— Він здатний на все,— каже З Вусами.

— Вкрасти...— каже Без Вусів.

— Ще й як! — З Вусами.

— Вихопити на людину ножа,— Без Вусів.

— Авжеж,— відповідає З Вусами.

— І піти навіть на політичний злочин...— зауважує Без Вусів.

Вони дивляться один на одного, посміхаються, а я бачу обличчя одного, а другого — тільки спину; і так вони провадять розмову далі, З Вусами і Без Вусів, а надто розп'якують про злочини політичні. Здавалося, їм бракує поваги й розуміння, вони оскаржують усе людство, начебто людство і народжене тільки для злочинів.

— Вони з певних класів, певних верств...— каже З Вусами.

А Без Вусів зауважує:

— Серед них є і неписьменні, і, навпаки, добре освічені...

З Вусами:

— Є багаті і є бідні...

Без Вусів:

— Ніякої різниці...

З Вусами:

— Крамарі...

Без Вусів:

— Адвокати.

З Вусами:

— Мій лодінський ковбасник...

Без Вусів:

— А в Болонї один адвокат...

Знову подивились один на одного, посміхнулися, і я знову побачив одного в обличчя, а другого в спину; слухав їхню розмову під стук потяга, дорогою між помаранчевими гаями і морем, слухав про лодінського ковбасника і болоньїнського адвоката.

— Як бачиш,— каже З Вусами,— у них немає ніякої поваги.

— У них немає розуміння,— додав Без Вусів.

А З Вусами й собі:

— У Лоді мій перукар...

Без Вусів:

— Власник будинку, де я живу в Болоньї...

І знову розводилися про лодінського перукаря та власника будинку з Болоньї, і З Вусами сказав, що якось арештував свого перукаря і тримав його три дні, а Без Вусів розповів, що він утнув те саме із своїм болоньїнським різником. З їхнього тону я зрозумів, що вони були потішені, зворушені тією потіхою, навіть ладні були кинутися в обійми один одному собі на спільну потіху від того, що вміли так робити: арештувати і тримати під замком. І вони розповідали одне одному про всякі дрібні випадки, розповідали без обурення, скоріше із скаргою і кінець кінцем з якоюсь потіхою; потім почали чудуватися і питатися одне одного, чому люди дивляться на них скося.

— Бо ми сіцилійці,— промовив З Вусами.

— Так, бо ми сіцилійці,— сказав Без Вусів.

Обоє дійшли до висновку, що вони сіцилійці в Лоді, і сіцилійці в Болоньї, та раптом Без Вусів жалісно промовив, що в своєму краї, на Сіцилії, ще гірше.

— Так, у нас ще гірше,— сказав З Вусами.

Без Вусів:

— У Шаці я...

З Вусами:

— А в Муссумелі я...

Далі з'ясовано, чому і в Шаці, і в Муссумелі може бути гірше. Без Вусів сказав, що його мати ніколи не розповідала людям, де він працює, бо їй соромно, і завжди казала, що він служить у Катасто.

— «Катастський службовець!» — каже.

— Це залежить від переконання,— промовив З Вусами.

— Я знаю... Давні забобони,— відповідає Без Вусів.

І вони говорили, що на острові неможливо жити.

Потяг із гуркотом йшов серед помаранчевих гаїв і моря, і Без Вусів казав: «Які помаранчі!» — а З Вусами: «Яке море!» — і обидва говорили, як добре на їхній батьківщині, в Шаці й Муссумелі, але знову казали, що там їм жити неможливо.

— Я навіть не знаю, чому повертаюсь туди...— сказав З Вусами.

— А хіба я знаю? — промовив Без Вусів.— У мене дружина з Болоньї, діти теж у Болоньї народилися... І все ж таки...

З Вусами каже:

— Щороку, як тільки дістаю відпустку, я збираюсь і їду...

Без Вусів:

— Неодмінно, і... саме на різдво.

З Вусами:

— Якраз цього року, у грудні. Для того, щоб...

Без Вусів:

— Щоб прополоскати кишки...

З Вусами:

— Промити погану кров...

Цю мить двері купе грюкнули, точніше, їх прибав чоловік, що сидів напроти мене.

Голоси затихли, заглушені грюкотом дверей, стуком коліс. Потяг мчав далі серед помаранчевих гаїв,

під горами, над морем. Поблискував і меркнув сніг на далеких верхів'ях, небо було ясне, виметене вітром, уже без дощу, хоч і без сонця. Я пізнав шлях і зрозумів, що ми на півдорозі від Мессіни до Катанії. Я не чув більше двох голосів з коридора і занепокоєно поглядав навколо себе на інших пасажирів.

Чуєте, як тхне?

VI

— Чуєте, як тхне? — спитав чоловік, що сидів напроти мене.

Був то здоровий сіцилієць, років під п'ятдесят, ломбардець чи норманець, очевидно, з Нікозії, теж типу візника, як і ті, що в коридорі, але голос він мав щирий, високий і дзвінкий, очі голубі, і я подумав, що мій батько скидався на нього, як був молодий, стрункий і ставний у чорно-червоному вбранні Макбета. Він, мабуть, родом з Нікозії чи Айдоне, бо вживав сливе ломбардійської говірки, з ломбардійським «у», мабуть, із отих ломбардійських країв коло Валь Демоне: Нікозії чи Айдоне.

— Чуєте, як тхне? — сказав він.

У нього була шпакувата борідка, голубі очі, думне чоло. Він сидів у холодному купе третього класу без піджака, тип візника через це, мабуть, і самотній, а не з якоїсь іншої причини, зі зморшкуватим носом над ріденькими вусиками і бородою, але косматий, як первісна людина, без піджака, в темній дрібнокартатій сорочці, у великій камізелці каштанового кольору, з шістьма кишнями.

— Тхне? Звідки тхне? — запитав я.

— Як! Не чуєте? — здивувався він.

— Не чую,— відповідаю я.— Не розумію, про який сморід ви говорите.

— О! — вимовив він.— Не розуміє, про який сморід кажу.

І повернувся до інших, що сиділи в купе. Їх було троє.

Один — молодий, у картузі з блаженського краму, замотаний шарфом, жовтий з лиця,— сухорлявий, хворобливий; сидів він у кутку біля вікна навскоси від мене.

Другий — теж молодий, але кремезний, повнокровний, з кучерявим чорним чубом і чорним карком, гордянин, очевидячки, катанієць. Він сидів на тому кінці моєї лави, напроти хворого.

Третій був дрібний дідок, без усякого заросту на обличчі, смаглявий, з шкірою, покритою квадратними лусочками, мов у черепахи, неймовірно дрібний і висохлий, просто сухий листок. Він зайшов у Роккалумері і сидів на самому краєчку лави (не знаю тільки, як можна було так сидіти) між великим ломбардцем і хворим, впираючись у бильце, що його хотів підняти і не зміг.

Звертаючись до нього і до інших, великий ломбардець мовив:

— Не розуміє, про який сморід кажу...

Голос дідка пролунав, як сміх, як свист, непривітно, зимно:

— І...

Дідок засміявся. Однак він уже сміявся очима з тої миті, як сів у потяг, своїми живими, гострими сміхотливими очима дивився він просто себе, на мене, на лавку, на катанійця, і сміявся потішено.

— Дивина! Не розуміє, про який сморід кажу,— промовив великий ломбардець.

Усі весело поглянули на мене, навіть хворий, з сумною і мовчазною веселістю.

— Ах! — мовив я теж весело.— Я справді не розумію... Не чую ніякого смороду.

Тут озвався катанієць.

Він обернувся, повнокровний, кучерявий, з дебелими стегнами й руками, взутий у величезні черевики, і сказав:

— Пан каже про сморід, чутий з коридора.

— З коридора чути сморід? — спитав я.

— Як? Неймовірно! — гукнув Великий Ломбардець.— Невже ви не чуєте його?

Втрутився катанієць:

— Пан каже про сморід від цих двох...

— Цих двох? — знову перепитав я.— Що біля вікна? Від них сморід? Який?..

І знову почувся якийсь мертвий звук з уст дідка, і я побачив, що рот його був, як шпарка в карнавці. Побачив хворого, незворушного у своїй мовчазній веселості, закутаного у жовтий шарф; і побачив Великого Ломбардця, майже розлютованого, але з веселим вогнем у очах, що нагадували голубі очі мого батька.

Тоді я зрозумів, про який сморід ішлося, і засміявся.

— А, сморід,— сказав я.— Сморід!

Всі були задоволені, веселі, втихомирені, а в коридорі стояли двоє, що повертались до себе на батьківщину.

— Дивно,— сказав я.— Немає в світі місця, де ненавиділи б дужче, як на Сіцилії... Може, тому в Італії до цього ремесла і беруться тільки сіцилійці...

— Сіцилійці? — гукнув Великий Ломбардець.

— Авжеж! Уже п'ятнадцять літ я блукаю по Італії. Жив у Флоренції, в Болоньї, в Туріні, зараз живу в Мілані — і скрізь бачу тільки сіцилійця на цій посаді.

— Так казав і мій брат, а він об'їздив усю країну,— зауважив катанієць.

Великий Ломбардець мовив:

— Та воно й зрозуміло... Ми дуже сумний народ...

— Сумний? — перепитав я і подивився на дідка, в очах у того стрибали веселі іскорки.

— Дуже сумний,— повторив Великий Ломбардець.— Швидше похмурий. Завжди все бачимо чорним.

Я дивився на обличчя дідка і нічого не казав, а Великий Ломбардець провадив далі:

— Завжди маємо надію на щось краще, і завжди даремно. Завжди зажурені. Завжди прибиті... і в душі ладні накласти на себе руки.

— Правда,— сказав поважно катанієць.

І почав розглядати носачи своїх величезних черевиків. А я, не зводячи погляду з дідового обличчя, сказав:

— Може, воно й правда... Але при чому тут те, що люди беруться до такого ремесла?

І Великий Ломбардець мовив:

— Очевидячки, є такі міркування. Не знаю, які саме, але, очевидячки, вони є. Що робить людина, коли її зрадили? Коли кидається по всіх шляхах і ніде не знаходить віради? Тоді робить вона найогидніше. Мабуть, і тут це саме. Думаю — зрозуміло, що майже всі вони виявляються сіцилійцями.

Великий Ломбардець

VII

Потому Великий Ломбардець розповів про себе. Він хворів на нирки і їхав з Мессіни, де побував у відомого лікаря. Тепер він повертався додому, в Леонфор-

те, сам теж родом з Леонфорте, вірніше з Валь Демоне поміж Енною й Нікозісію, там у нього земля й троє вродливих дочок — він так і казав — у мене троє гарних дітей жіночої статі, і має ще коняку — він порає нею свою ділянку; і коли кінь був ще високий і баский, він здався собі королем, і не думав, що все буде так, як сталося, а коли їздив верхи, то теж здався собі королем, і хотів вчитися. Так і казав Великий Ломбардець, що хотів вчитися й почувати у душі щось нове, за це віддав би він усе, що мав, навіть коня й землю, щоб почуватися більше в злагоді з людьми, ніж той, так він і сказав, ніж той, кому нема за що кинути докір.

— І не тому, що в мене душа нечиста. Аж ніяк! І щоб святий я був, теж ні... Але мені не здається, щоб я почувався в злагоді з людьми.

Він хотів би мати свіже сумління, так і сказав — свіже, що вимагало б від нього іншої повинності, не буденщини, а іншої, нової повинності щодо людей, бо тягти лямку буденщини — хіба ж то втіха, і виходить так, наче й не зробив нічого, залишаєшся незадоволений собою, розчарований.

— Думаю, людина дозріла для іншого, — сказав він. — Не тільки для того, щоб не красти, не вбивати та ще бути добрим громадянином... Думаю, вона дозріла для іншого, для вищої, нової повинності. Це сталося, мабуть, тому, що в нас немає цієї іншої повинності, іншого якогось діла. Треба, щоб для нашої свідомості було таке діло, що давало б їй новий напрямок.

Він замовк, і тоді озвався катанієць.

— Це так, пане, — сказав він і подивився на свої черевики, повнокровний, здоровий нівроку, але з сумом невдоволеної дужої тварини, коня чи вола, і знову промовив. — Це так, пане! — з упевненістю людини,

котрій назвали її хворобу. Він більше нічого не сказав, не розповів про себе і лише запитав:

— Ви вчитель?

— Я вчитель? — здивувався Великий Ломбардець.

Дідок заворушився і промовив своє:

— І...— схоже на шелест сухого листочка, без сили в голосі, здавалось, що це бринить на вітрі суха билина.— І... і...— промовив він,— і...

Двічі. І очі в нього гострі, з ледь помітною усмішкою, лице зашкарубле і похмуре, як висохлий панцир черепахи.

Нова повинність

— І...— вимовив дідок своїм вузьким ротом, схожим на шпарку карнавки.

— Нема чого реготати,— повертається до нього Великий Ломбардець.— Нема чого реготати.

І він знову починає розповідати про себе, спершу про поїздку до Мессіни, про свою землю під Леонфорте, про трьох дочок, одна вродливіша за другу, так він і сказав, одна вродливіша за другу, про свого коня, колись баского й високого, і про себе — як він не почувався в злагоді з людьми і вірив, що треба прагнути нової свідомості, виконувати нову повинність, щоб почуватися в злагоді з людьми, і все говорив тільки для маленького дідка, який дивився на нього, підсміювався і тягнув «І...» — такий сухий свистячий звук, зовсім без сили в голосі.

— Але чому ви,— запитав Великий Ломбардець,— чому ви сидите так незручно? Це ж можна підняти,— і він підняв дерев'яне бильце, об яке спирався дідок, що сидів на кінчику лави.

— Це ж можна підняти,— сказав Великий Ломбардець.

Дідок покрутився на своєму місці, поглянув на підняте бильце, знову вимовив своє «І...», однак лишився сидіти в незручній позі, спираючись зморшкуватими руками на сучкуватий ціпок такої ж довжини, як і він сам; ціпок був яблуневий, а на кінці його вирізано зміїну голову.

Коли він повернувся і глянув на бильце нижньої лави, я побачив там щось зелене — помаранчева гілочка з трьома листками причепилася до бильця, дідок перехопив мій погляд, знову промовив «І...», й узяв помаранчеву гілочку собі в рот, схожий на шпарину карнавки, і сам дідок теж скидався на зміїну голову.

— Я думаю, що саме це,— сказав Великий Ломбардець, звертаючись тепер до всіх.— Ми вже не дістаємо втіхи, виконуючи свою повинність, свої повинності... Ми виконуємо їх байдуже. І не виконувати їх нам також байдуже. Я так думаю, що все через це. Бо повинності наші древні, надто древні, і вони зробилися занадто прості і вже нічого не важать для свідомості...

— А правда, що ви не вчитель? — сказав катанісець.

Він був повнокровний, здоровий, як віл, але і такий, як віл, похмурий, і все дивився собі на черевики.

— Я вчитель? — перепитав Великий Ломбардець.— Хіба в мене вчительський вигляд? Ну, я грамотний, книгу можу прочитати, як захочу, але я зовсім не вчитель. Я із Сілезіані, хлонче, але я зовсім не вчитель...

Так ми прибули на останню станцію перед Катанією, пішли вже околиці великого міста з чорного каменю, і тут зійшов сухий, як листочок, дід, що весь час вимовляв «І...»; потім ми прибули до Катанії, і вулиці з чорного каменю купалися в сонці, під нами пробігали вулиці й будинки, чорне каміння під поїз-

дом, і от ми прибули на катанійський вокзал, зійшли катанієць і Великий Ломбардець, а я стояв біля вікна і бачив, як зійшли також З Вусами та Без Вусів.

Зійшли майже всі пасажери, а я продовжував свою мандрівку в порожніх вагонах, заллятих сонцем, і міркував, чому й собі не зійшов на тій станції.

У кожному разі в мене був квиток до Сіракуз, і я продовжував свою мандрівку в порожньому вагоні під яскравим сонцем, перетинаючи пустельну рівнину. З коридора я зайшов у купе і здивовано побачив там жовтолицього хоровитого юнака — він сидів на своєму місці, замотаний у шарф, у кашкетуку з смугастого краму, і мовчки дивився на мене. Так я і їхав, і їхав, радий бачити перед собою молодика, перетинаючи рівнину, залиту сонцем, аж поки рівнина знову зазеленіла і ми досягли Лентіні з її пологістими зеленими схилами, з помаранчами і малярією.

Отже, я залишився сам-один. На всьому шляху до Сіракуз поля відділялись від моря смужечкою скель. Коли я звів очі, то побачив у коридорі Без Вусів — він стояв і дивився на мене.

Скеляста рівнина

VIII

Він посміхнувся до мене. Стояв у коридорі спиною до сонця, скелястої рівнини й моря. Нас було тільки двоє — я й він — у всьому вагоні, а може, й у всьому поїзді, що перетинав пустельну рівнину.

Він посміхався мені, як людина, що палить сигари; потім Без Вусів — у широкому пальті кольору баклажана і у такій же кепці — зайшов у купе і сів.

— Ви дозволите? — запитав він, як уже сів.

— О, звичайно, — відповів я.

Він втішився, що міг сидіти з мого дозволу, втішився не тому, що знайшов місце (весь вагон був вільний), а тому, що міг бути там, де вже сидить інша людина — я.

— Здається, я бачив, як ви виходили в Катанії,— зауважив я.

— А, ви бачили мене? — спитав він, задоволений.— Я проводжав приятеля на кальтанісетський поїзд, і сам сів у останню хвилину.

— Он як! — сказав я.

— Я сів в останній вагон.

— Он як! — сказав я.

— Я ледве встиг.

— Он як!

— Я спершу перейшов у другий з кінця вагон, але звідти було далеко до моїх речей,— сказав він ще.

— Он як! — сказав я.

— А в Лентіні я перейшов сюди,— сказав він.

А я усе повторював:

— Он як! Он як!

Без Вусів більше нічого не сказав і якусь мить помовчав, задоволений тим, що все пояснив. Потім зітхнув, посміхнувся й промовив:

— Я хвилюювся за свої речі!

— Авжеж, ніхто ніколи не знає, що може трапитись...

— Що ви кажете? Так, ніколи не знаєш... Особливо, коли навкруги сновигають такі непевні типи.

— Атож, з такими типами...— відповів я.

— Хоча б той, що зійшов у Лентіні,— сказав він.— Ви ж бачили його?

— Кого? Оцього з шарфом?

— Еге ж. Цього з шарфом... Хіба він не схожий на злочинця?

Я нічого не відповів, а він зітхнув, озирнувся навколо, прочитав усі написи на емальованих табличках у купе, поглянув на пустельну місцевість за вікном — непривітні, голі горби край моря, а потім посміхнувся й промовив:

— Я службовець з Катасто!

— А! — сказав я.— Справді? Що ж ви робите тут? Ідете додому в відпустку?

— Так,— відповів він.— Іду в відпустку. До себе на батьківщину, в Шакку.

— До Шакки? І здалеку? — запитав я.

— З Болоньї,— відповідає він.— Я сам працюю службовцем. Моя дружина родом з Болоньї. І діти також народилися в Болоньї.

Він був задоволений. А я запитав:

— Ви їдете до Шакки цією дорогою?

— Еге ж, цією: Сіракузи, Спаккафорно, Модіка, Джелізі, Доннафугата...

— Вітторія... Фальконара,— перебиваю я,— Ліката.

— Так, так! — вигукує він.— Джірдженті...

— Агрідженто,— перебиваю я знову.— Та хіба вам не краще через Кальтанісетту?

— Краще. Я заощадив би вісім лір. Але тут дорога іде понад морем...

— Вам подобається море? — питаю я.

— Не знаю,— відповів він.— Очевидно, подобається. В кожному разі, ця лінія мені подобається...

Він зітхнув, посміхнувся, потім підвівся і каже:

— Ви дозволите?

Він вийшов у сусіднє купе і повернувся звідти з кошачком,— у таких діти носять сніданок, але в нього був із фібри, поставив його на коліна, на свої короткі ноги, відкрив його, дістав хліб і посміхнувся.

— Хліб,— промовив він,— гай-гай!

Потім дістав омлет і знову посміхнувся:

— Яєчня!

Я й собі посміхнувся. А він складаним ножиком розрізав яєчню навпіл і запропонував мені шматок.

— Спасибі, не хочу,— сказав я, відводячи його руку з частуванням.

— Як! — спохмурнів він.— Не хочете взяти?

— Я не голодний,— відповів я.

А він на те:

— Не голодні? В дорозі всі голодні.

А я:

— Принаймні поки що не голодний. Їстиму в Сіракузах.

А він:

— От і добре. Починайте зараз, а в Сіракузах продовжите.

А я:

— Дарма. Я переб'ю собі апетит.

А він усе більше хмурився і наполягав.

— О! Я службовець з Катасто! — знову повторив він.— Не ображайте мене. Пригощайтесь.

Я вже не відмовлявся і почав їсти разом з ним холодну яєчню, він був потішений, я теж був радий, що його потішив, і сидів, жуючи яєчню та смальцюючи руки, як і він. Так ми проминули Августу, а після міста — гору, на ній приліпились безлюдні будиночки понад самим морем, і між літаками вгорі та пароплавами внизу, посеред горбів, під сонцем наближались до Сіракуз вздовж моря, голою рівниною.

— Ви поїсте в Сіракузах ще більш усмак,— сказав Без Вусів.— І додав: — Ви там зупинитесь?

— Я зупинюся там,— відповів я.

— Живете там?

— Ні,— відповідаю,— я не живу там.

— Значить, нікого не маєте в Сіракузах? — питає він.

— Не маю,— відповідаю.

— О, тоді ви їдете туди в справах...

— Ні,— кажу я,— ні.

Він розгублено глянув на мене, жуючи яєчно і дивлячись, як я їм яєчно, а я сказав:

— У вас гарний баритон.

Без Вусів нараз почервонів.

— О! — сказав він.

— Чому ви зніяковіли? Хіба ви цього не знали?

— О, я це знаю,— промовив він, червоний і задоволений.

— Звичайно, ви не могли цього не знати,— кажу я.— Шкода тільки, що ви служите в Катасто, а не співаєте!

— Атож! Мені б дуже хотілося співати... У *Фальстафі* або *Ріголетто*... На всіх сценах Європи.

— І навіть на вулицях — байдуже! Правда? — питаю я.— Це краще, ніж бути службовцем.

— О, можливо...— відповідає він.

Станція мого життя

Він замовк, трохи занепокоєний, і стояв так мовчки, а за спиною з'явилися прибережні скелі і Сіракузький собор.

— Ось Сіракузи,— сказав я.

Він позирнув на мене і посміхнувся.

— Отже, ви приїхали,— відповів він.

Ми попрощалися. Потяг підійшов до перону.

— Мабуть, я можу одразу пересісти на свій потяг,— промовив Без Вусів.

А я зійшов у Сіракузах — місті, де я народився і

звідки п'ятнадцять літ тому поїхав,— на станції мого життя.

Знімаючи свої валізи, так званий службовець із Касто, він же Без Вусів, попрощався зі мною ще раз.

— До побачення,— промовив він.— А що ви робитимете в Сіракузах?

Я був уже далеченько, щоб не відповідати йому, і я не відповів йому, а попрямував до виходу і більш не бачив його.

Я опинився у Сіракузах.

Але що я робитиму в Сіракузах? Навіщо приїхав до Сіракуз? Чому взяв квитка саме до Сіракуз, а не куди-інде? Мабуть, мені було байдуже, куди брати квиток. І, звичайно ж, мені було байдужісінько, куди я приїхав,— чи до Сіракуз, чи в якесь інше місце. Я був у Сіцилії. Я відвідав Сіцилію. І я міг також сісти в потяг і повернутися додому.

Я познайомився із чоловіком з апельсинами, з Вусами й Без Вусів, з Великим Ломбардцем і катанійцем, з дрібним дідком, чий голос нагадував шелест сухого листочка, і з молодим маляриком, закутаним у шарф, і от мені здалось, що не так-то вже й байдуже мені, де бути — в Сіракузах чи десь-інде.

— Дурню,— сказав я сам собі.— Чому б тобі не провідати матір? З тими ж грошима, за той же час, та ще й у горах...

Я тримав у руках вітальну листівку ще не відправлену матері, і думав, що сьогодні — восьме число.

— Оце так,— промайнуло в голові.— Бідна старенька! Якщо я не віднесу їй листівки сам, то вона її не дістане вчасно...

І я пішов на залізничну станцію, щоб дізнатись, чи вистачить у мене грошей поїхати далі в гори, до мами.

IX

О третій годині під грудневим сонцем, понад морем, що гомінко зроджувалося, потяг з зеленими вагончиками сховався у тунель, потім виринув звідти і в'їхав у кактусовий гай. Це була друга сіцилійська вітка із Сіракуз у гори, на Сортіно, Палаццоло, Монте Лавро, Віцціні, Граммікеле.

Потяглися станційки, дерев'яні будки з сонцем на червоних кашкетах начальників станцій, розступилися, стислися гаї кактусів, високих, як шибениці. Навколо було небесне каміння і знову кактуси. По дорозі не зустрічалося жодної живої душі, хіба що хлопчики понад колією збирали плоди з колючих кактусів або черепашок на камені кактусів. Хлопчики щось кричали навздогін потягу.

Свистів вітер між прогалинами гаїв, я відчував на зупинках, як він дзвепів, ніби на морі. Потім маяли крайчики червоних прапорців, ми прибували, вирушали знову. Серед кактусів мелькали будиночки. Поїзд зупинявся під прогонами мостів, і з-під мосту з'являлась ціла купа дахів, потім він переїжджав тунель і попадав знову між скелі й кактуси. І знову жодної душі, крім якоїсь дитини, що махала рукою або щось гукала. Вона гукала, потяг минав її, а вгорі сяяло сонце над її криком, на червоних прапорцях і червоних кашкетах начальників станцій. І раптом червоні кашкети, і червоні прапорці, і дитячий крик тікали вже без сонця, і під кактусами ставало темно, блискало світло. Он сірий осел шукав броду через струмок, і промайнули ще тунелі; і видно було довгі гірські

пасма, а на зупинці, уже в долині вогники: чотири, п'ять — мабуть, села.

Потім ми почули шум потоку, якийсь голос промовив: «Уже Віцціні».

Шум потоку докотився до поїзда і замовк. Ми зупинилися. Потім усі зійшли серед темної ночі і не побачили нічого, крім скель і неба.

Це була Віцціні, я персбув там ніч у кімнаті заїзду, де нахтіло солодкими ріжками.

Кинути листа за мою адресою не було де, я вже дві ночі не спав і намерзся, і мені було байдуже, кинув я чи не кинув листа, байдуже, де мені спати, і я заснув — глибоко, наче під землею, під тими пахоцями ріжків.

Вранці я прокинувся, все ще серед ріжків, з тими пахоцями в мені, освітлений сонячними променями, які пробивалися крізь вікно, і в якийсь напівдрімоті вирушив з поштою у дорогу понад гірським потоком з Віцціні у гори. За три години ми піднялися на три яруси, хтось сказав «сніг», і ми приїхали.

З тими пахоцями в мені

X

«Ти бач, я вже в матері»,— подумав я, коли поштовий ридван рушив між скелями шляшком, що вився далі в гори.

Назву села написано на мурі, як на поштовій листівці, що її я щороку посилав матері. Я побачив серед стареньких домків круті сходи угору і латки снігу на дахах і згадав своє дитинство. Мені здалося, ніби все це не байдуже для мене, і я був радий, що приїхав сюди, й не залишився в Сіракузах, і не сів на потяг до Горішньої Італії; і що моя мандрівка ще не скін-

чилася. От що було найважливіше: я не скінчив своєї мандрівки, можливо, я тільки починав її, в усякому разі так здавалося мені, коли я дивився на довгі, витесані в скелях сходи, на будинки, приліплені по схилах, і на дахи в глибоких долинах, на дим, що піднімається над деякими дахами, і клапті снігу, соломки, на ватаги босих сіцілійських хлоп'ят на шкоринці льоду, під сонцем навколо чавунного фонтана.

«Ти бач, я в матері»,— подумав я знову, і мені здалося несподіванкою, що я раптом потрапив до одного з місць, збережених моєю пам'яттю, та ще й місце казкових, і я подумав, що почав мандрівку в четвертому вимірі. Здавалось, ніби нічого не сталося і все було тільки якимсь сном, душевним спочинком між Сіракузами і тією миттю, як я приїхав сюди, і що перебування тут — це лише наслідок моєї волі, руху моєї думки, а не тіла, так само, як і сьогоднішній ранок, як холод гір і насолода від того, що я приїхав сюди. Я не жалкував, що не приїхав звечора, в день іменин моєї матері, бо навряд чи зміг би все це відчутти іще сильніше восьмого числа, а не дев'ятого або будь-якого дня у четвертому вимірі. Я знав, що мати живе у верхніх кварталах, згадав, що піднімався цими сходами ще в дитинстві, коли приходив у гості до баби й діда, і пішов...

Мандрівка в четвертому вимірі

Перед деякими будиночками лежали в'язки хмизу. Піднімаючись сходами, я обминав крайки снігу в ранковому сонці й холоді і, нарешті, опівдні дістався засніженого узвишшя над горами й долами. Дорослих я ніде не зустрічав, тільки босоногі діти з виразками на обморожених ногах гасали вулицями. Я обминув будинки довкола великої церкви Божої матері, що уяв-

лялася мені раніше античною. Ішов з поздоровною листівкою в руках, бо там було написано назву вулиці і номер будинку, де жила мати. Я міг сміливо йти прямо, як поштар з листівкою в руках, і за давньою пам'яттю. Мені траплялись крамнички з мішками і барилами, я заходив туди й розпитував, і таким чином добився до пані Кончеціоне Ферравто, моєї матері, шукаючи її, як поштар, з листівкою в руках та ім'ям Кончеціоне Ферравто, на вустах. Домок стояв крайній на вулиці, він височів над невеличким садом з маленькими сходами. Я піднявся до сонця, оглянув ще раз адресу на листівці і попав до матері, пізнав поріг, і мені зробилося вже не байдуже, де бути, бо я потрапив на вершину моєї мандрівки в четвертому вимірі.

Я попхнув двері і зайшов до хати. З другої кімнати долинув голос: «Хто там?» Я впізнав цей голос, що його я п'ятнадцять літ не згадував, той самий голос, яким він був перед п'ятнадцятьма роками: високий, чистий голос, і я згадав, як озивалася моя мати, ще за мого дитинства, з другої кімнати.

— Пані Кончеціоне! — кажу я.

Моя мати

XI

З'явилася висока простоволоса жінка, і я відразу впізнав матір — високу з чорними очима, світло-каштановими косами, з різко окресленим носом і таким самим підборіддям. На плечах мала червону теплу хустку.

Я посміхаюсь і кажу:

— Вітаю і бажаю всього найкращого!

— О, Сільвестро,— одказує моя мати, і підступає до мене.

Я цілую її, як син, у щоку, вона цілує мене в щоку і мовить:

— Яким вітром занесло тебе в ці краї?

— Як ти впізнала мене? — відповідаю я.

Мати розсміялася:

— Але ж я тебе про це питаю.

Я чую дух смаженого оселедця. Мати каже:

— Ходімо на кухню... У мене риба на вогні.

Ми вступаємо до сусідньої кімнати, де сонце відбивається від чорної залізної спинки ліжка, а звідти до кухоньки, де освітлено сонцем кожну річ. На долівці на дерев'яній підставці запалено мідяну жарівницю. На ній шкварчить, паруючи, оселедець, і мати нахилється, щоб перевернути рибу.

— Відчуваєш, яка добра? — питає вона.

— Так,— відповідаю я і вдихаю пахощі оселедця, мені вже не байдуже; мені любо, і я пізнаю пахощі дитинства.

— Мабуть, нема нічого кращого,— кажу я, а потім питаю: — Ми це їли, коли я був малий?

— Аякже,— мовить мати.— Оселедці взимку і стручковий перець уліті. Ми завжди так харчувалися. Хіба ти не пам'ятаєш?

— І боби з равликами,— кажу я, пригадуючи.

— Так,— мовить мати,— ти дуже любив боби з равликами.

— Ах,— кажу я.— Мені вони подобалися?

А мати:

— Ти завжди хотів їх на друге. І сочевицю, варену з цибулькою і сухими помідорами і салом...

— І гілочкою розмарину? — питаю я.

А мати:

— Так... і гілочкою розмарину.

А я:

— І, крім того, я хотів завжди ще й другу страву?

А мати:

— Ще б пак! Ти був як Ісав... Ладен був продати своє первородство за сочевицю... Мені здається, ніби я і зараз бачу, як ти повертаєшся з школи десь о третій, четвертій з поїздом...

— Так,— кажу я,— у товарному вагоні... Спочатку я сам, а потім з Феліче, а потім з Феліче і Ліборіо...

— Всі як горобці,— каже мати.— Чубаті, і пискри чорні, руки завжди чорні... І зразу питаєте: сьогодні сочевиця, мамо?

— Це коли ми жили у цих сторожках понад колією,— кажу я.— Вставали з поїзда на зупинці в Сан-Катальдо, або ж Серрадифалько, або Аквавівва, на одній із цих станцій, і йшли пішки один-два кілометри, щоб потрапити додому.

А мати:

— Інколи й три кілометри... Проходив потяг, а я знала, що ви йдете понад колією і ставила підігрівати сочевицю і смажити оселедці, потім чую — ви кричите: «Земля, земля!»

— Земля? Як це — земля? — питаю я.

— Саме «земля»! Це з якоїсь вашої гри,— каже мати.— Коли ми жили в Ракальмуто, наша сторожка стояла на підйомі, і потяг мусив стишуватися. Ви навчилися стрибати на ходу біля самої хати, а я страшенно боялася, що ви можете потрапити під колеса і чекала вас з дубцем...

— І ти була нас? — кажу я.

А мати:

— Ще б пак! Невже забув? Яюсь я трохи не поперебивала вам ноги тим дубцем. А ще залишала вас інколи без обіду...

Вона встала, з оселедцем у руці, тримаючи його за хвіст і оглядаючи з усіх боків. І я побачив в запаху оселедця її лице майже таким, яким воно було багато

років тому, я пригадував, як виглядала вона тоді, але думав і про її вік, який робив її старшою, ніж вона була справді. Це вона, моя мати! Я згадав її такою, якою вона була п'ятнадцять і двадцять років тому, коли чекала нас після скоків з товарного поїзда, молода й грізна, з дубцем у руці. Спогад був далекий, але обидва материні обличчя — тоді і тепер — були реальні. Вона дивилась на оселедця, крутила з боку на бік просмажену, але неспідгорілу рибу. І оселедець був такий самий, яким він зберігся в моїй пам'яті. Все в моєму житті було більш, ніж один раз: сонце, холод, мідяна жарівниця посеред кімнати і той куточок землі, де я опинився зараз, і кожна річ навколо була реальною двічі. Може, через те, що мені не байдужі і цей куточок, і мандрівка, і все те, що я відчував двічі у житті, навіть плавба через Мессінську протоку, і помаранчі на пороні, і Великий Ломбардець у потягу, і З Вусами та Без Вусів, і зелена малярія, і Сіракузи, і взагалі уся Сіцилія,— усе було реальним двічі у моїй мандрівці, в четвертому вимірі.

Спогади у спогадах

XII

Моя мати порізала оселедця, поклала на тарілку, полила олією, і ми разом сіли до столу. Сіли, я кажу, в кухні, а сонце виднілося у вікні, за спиною моєї матері, з такими світло-каштановими косами, закутаної в червону хустку. Стіл стояв просто стіни, і ми з матір'ю сиділи одне проти одного, і жарівниця стояла внизу, а оселедець на столі, і оселедець майже плавав в олії. Моя мати кинула мені серветку, простягнула тарілочку й виделку і витягла з шафки півхлібини.

— Нічого, що я не постелила скатертини? — запитала мати.

— О, пусте!

А вона:

— Не можу прати щодня, я вже стара...

У дитинстві ми завжди їли без скатерті, крім неділі і свят, і мати завжди казала, я це пам'ятаю, що не може прати щодня. Я взявся їсти оселедця і хліб, потім запитав:

— Супу нема, як і завжди?

Мати глянула на мене:

— А звідки я знала, що ти прийдеш?

І я глянув на неї і запитав:

— Я кажу про тебе. Невже ти ніколи не вариш супу для себе?

— Ти питаєш про мене? — відповіла мати. — Я майже ніколи в житті не їла супу. Варила для вас і вашого батька, а сама їла оселедець взимку, смажений перець — влітку, побільше олії, побільше хліба...

— Завжди те саме? — питаю я.

— Завжди, а чом би й ні? — відповідає моя мати. — Ну, правда, з маслинами, а інколи — з м'ясом чи сосисками, коли ми держали свиню...

— Хіба ми держали свиней? — запитав я.

— Невже забув? — каже моя мати. — У нас була свиня, коли ми жили у сторожці, держали її в кактусах, а потім закололи...

Тут я пригадав сторожку, колію, кактуси і рохкання свині. Добре було там, промайнула думка. Навколо — поле, його ніхто не обробляв, без селян, там було вільно гасати досхочу, тільки блукало кілька овечок та поверталися тим полем уночі, коли ми вже спали, робітники з сірчаних копалень. Мабуть, було тоді добре, подумав я і спитав:

— Ми мали й курей, правда?

Мати сказала, що, звичайно, мали, і не одну-дві, а я запитав:

— А ми робили гірчицю?

А мати:

— Не тільки гірчицю... Помідори сушили на сонці... І кактусові плоди.

— Добре було,— промовив я і подумав у цю мить про помідори, що сушилися на сонці опівдні, жаркими літніми днями, коли в полі — жодної живої душі. Поле було сухе, кольору сірки, і я пригадав безконечне сюрчання коників вдень і потім раптову тишу вночі, і знову подумав, що було добре.

— Добре було,— кажу.— Ми ще мали металеві сітки на вікнах...

— Місця у нас малярійні,— відповіла моя мати.

«Ця страшна малярія»

— Ох, ця страшна малярія,— сказав я.

А мати:

— Справді, страшна!..

— І ці коники...— Я згадав хмари коників, що їх бачив у дитинстві крізь сітки на вікнах і веранді, про самотнє сонце і сказав:— Я думав, що були і коники, була і малярія...

— А-а,— засміялася моя мати,— ти не забув їх, бо багато ловив.

— Ловив коників? — сказав я.— Я ж їх захищав, бо вірив, що малярія — не від них. Хіба я їх ловив?

— Ого, ще й як! — сказала мати.— По двадцять, тридцять щоразу.

А я:

— Можу собі уявити, як я їх ловив...— І запитав; — А що я робив з ними?

А мати знову поеміхнулась:

— Мені здається — ти їх їв.

— Їв їх? — гукнув я.

— Еге ж,— відповіла мати.— І ти, і твої брати.

Моя мати сміялась, а я ніяково мовчав.

— Хіба це можливо? — запитав я.

А мати сказала:

— Мабуть, ви були голодні.

А я:

— Були голодні?

А мати:

— Може, й були.

— Але ж дома у нас було добре! — заперечив я.

Мати подивилася на мене.

— Добре,— сказала вона.— Твій батько отримував гроші наприкінці місяця, і тоді перші десять днів було добре, нам заздрили і селяни, і робітники з сірчаних копалень... А коли минали ці десять днів, у нас було так само, як і в них... Ми їли равликів...

— Равликів? — питаю я.

— Так... І ще дикий цикорій,— мовила мати.

Равлики і дикий цикорій

Я сказав:

— Селяни їли равликів?

А моя мати:

— Авжеж, всі бідняки тільки й їли, що равликів.

А ми теж були бідняки останні двадцять день кожного місяця.

А я:

— І ми їли равликів двадцять день?

А моя мати:

— Равликів і дикий цикорій.

Я подумав про це, посміхнувся, і потім промовив:

— Уявляю, як вони смакували після тих десяти днів.

А мати:

— Чудесно!.. Їх можна готувати, як тільки хочеш.

А я:

— Як це — як тільки хочеш?

— Ну, можна було їх просто зварити, а можна і з часником або помідором. Або обкачати в борошні і підсмажити...

А я:

— Обкачати в борошні й підсмажити? І з черепашками?

А мати:

— Звісно... Їх треба було висмоктувати з черепашки. Ти що, забув?

А я:

— Пригадую, пригадую... По-моєму, найсмачніше й було смоктати черепашку.

А мати:

— Ми цілі години сиділи й смоктали.

А моя мати

XIII

Дві чи три хвилини ми мовчки їмо оселедця, потім мати озивається знову і починає пояснювати мені, як можна готувати равлика. Вона хоче навчити мою дружину, каже мені. Та я кажу матері, що моя дружина равликів не готує. Тоді мати цікавиться, що ж готує моя дружина, і я розповідаю, що вона звичайно варить.

— Що ж вона варить? — питає мати.

— М'ясо, — кажу.

— М'ясо? Яке м'ясо? — дивується моя мати.

— Яловичину, — кажу.

Мати дивиться на мене з досадою. Вона питає, як

вона пахне. Я пояснюю їй, що вона не має якогось особливого запаху і що варять її з юшкою.

— А м'ясо? — допитується мати.

Я кажу, що справді м'ясо не їдять окремо після юшки. Пояснюю, що треба туди кидати: моркву, селеру, маслаки. Пояснюю докладно, щоб мати зрозуміла, що в Північній Італії, у місті, куди краще, ніж у Сіцилії, принаймні тепер, і що їдять там, як і личить християнам.

Однак мати дивиться на мене все ще з досадою.

— О! — гукає вона нарешті.— Щодня їдять м'ясо?

А я кажу:

— Звісно! Хіба що крім неділі. Принаймні, якщо мають роботу і заробляють.

Мати вражена.

— Щодня! І їм не надокучає? — каже.

— А тобі не надокучає оселедець? — кажу я.

— Але ж оселедець має запах,— каже мати і береться розповідати, скільки оселедців переїла вона за свій вік, і додає, що любить оселедці так само, як її батько, мій дід.

— Я так міркую: оселедці мають щось корисне для мозку,— каже вона.— А ще дають гарний колір обличчю...

І почала доводити, які ж то корисні оселедці для людського організму, а під кінець заявила, що, мабуть, мій дід був великою людиною саме завдяки оселедцям.

— А хіба дід був великою людиною? — сказав я.

І невизразно згадав, що десь із самого малства зостав я з якоюсь тінню коло себе, певно, це була тінь величі мого діда.

— А хіба дід був великою людиною?

— Ще б пак! Ти не знав цього? — сказала мати.

Я відповів, що знаю, але цікаво, що саме зробив він велике, а мати заявила, що дід був великий у всьому.

Він мав високих і вродливих дочок, і то самих дочок; заявила, що він хоч і не був муляром, збудував власноручно дім, де мати живе й нині...

— Він був великою людиною,— сказала мати,— міг працювати по вісімнадцять годин на добу і був великим соціалістом, і великим мисливцем, і великим їздцем у процесії святого Джузеппе.

— Він їздив верхи під час процесії святого Джузеппе? — кажу я.

— Ого! Ще й як! Він був великим їздцем, найспритнішим у всій окрузі, і навіть найкращим у П'яцца Армеріна,— каже моя мати.— Як же ти хочеш, щоб дід не брав участі в процесії?

А я кажу:

— Так він же був соціалістом...

А мати:

— Так, соціалістом... Читати й писати, правда, не тямив, та на політиці розумівся добре і був соціалістом...

«То була кавалькада»

А я:

— Як же дід міг гарцювати в кавалькаді на честь святого Джузеппе, коли він був соціалістом? Соціалісти не вірять у святого Джузеппе.

— Ой і дурний же ти! — каже моя мати.— Твій дід не був таким соціалістом, як усі інші. Він був великою людиною! Міг вірити у святого Джузеппе і бути соціалістом. У нього вистачало глузду на тисячу всяких справ. Він був соціалістом, бо умівся на політиці... І в святого Джузеппе теж міг вірити. Він ніколи не казав нічого лихого про святого Джузеппе.

— Але священики, мабуть, вважали, що він проти святого Джузеппе? — кажу я.

А моя мати:

— А що йому священники?

А я:

— Таж процесія була справою священників.

— Ти неук! — гукнула мати.— Процесія була з коней і з людей на конях, то була кавалькада.

Вона підвелась і підступила до вікна, і я зрозумів, що треба йти за нею.

— Поглянь! — сказала вона.

З вікна видно було спадисті дахи, а ген далі долини, гірський потік, гаї під зимовим сонцем і навпроти — скелясту вершину, поплямовану снігом.

— Поглянь! — сказала вона.

І я побачив дахи і димарі без диму, гірський потік, і ріжкові гаї, плями снігу ще виразніше, тобто двічі реально, а мати казала:

— Святковий похід вирушав он звідти, навпроти, і в напрямку цього телеграфного стовпа... Там на горі є церковка, її не видно звідси, її освітлювали і знадвору і зсередини, і вона сяяла, наче зірка. Похід вирушав од церкви з ліхтарями й дзвіночками і спускався з гори. Звісно, завжди вночі. Коли я бачила ліхтарі, я знала, що перед веде батько, великий вершник. Всі чекали унизу, на майдані або на мосту, а похід вступав у гай, і вже не видно було ліхтарів, а чулись одні дзвоники. Так тривало досить довго, потім процесія з'являлася на мості з дзвониками і ліхтарями, а попереду гарцював батько і почувався наче король...

— Здається, що згадав,— сказав я, і справді, мені ніби привиділось щось подібне до дзвіночків на кінській збруї та велика зірка на горі, серед ночі, але моя мати сказала:

— Пень! Ти мав лише три роки, коли один раз побачив діда.

Я знову оглянув цю Сіцилію, що була за вікном, потім мою матір, закутану у червону хустку з ніг до

голови, і побачив, що на ногах у неї чоловічі черевики — старі шкарбуни мого батька, коли він ще служив колійним сторожем, високі, міцні, підбиті цвяшками, бо він, пригадую, завжди їх скидав, ідучи додому. Пам'ятаю, мати взувала їх, щоб бути вищою, щоб почувати себе хоч трохи чоловіком, ребром чоловіка...

«Я мала нещастя сподобатись йому»

XIV

Ми повернулись до столу, а що я мовчки дивився на матір, вона сказала:

— Чого ти на мене дивишся?

— А хіба на тебе не можна дивитись? — відповів я.

— Ет! — мовила мати. — Дивись, як маєш охоту, але краще доїдай.

Я відрізав собі ще шмат хліба, білого й черствого, погано випеченого, і сказав:

— Так чого це батько під старість зважився піти до іншої жінки?

Мати наче здивувалась і навіть образилась і, здавалося, вирішила спрестувати кожне моє слово.

— Звідкіля ти це знаєш? — голосно запитала вона.

— Але ж він сам писав про це, — сказав я.

— Ох, негідник! — гукнула мати. — Написав тобі, що зустрів іншу жінку, покинув мене й пішов до неї?

Я відповів, що так зрозумів листа, а мати все вигукувала:

— О, який негідник!

А я сказав:

— Чому негідник? Хіба це неправда?

А мати:

— Ти б хотів, щоб була правда? Хіба ти забув, який він негідник?

— Негідник?!

— Авжеж! — гукає мати.— Бив мене, а тоді плакав і просив вибачення...

— Овва! — вихопилось у мене.— Видно, ти йому не подобалась?

— Не подобалась? — гукала мати.— Неначе я не вмiла себе захистити і не казала йому про це!.. Може, саме це йому й не подобалось!..

Я сміюсь і згадую їх обох: батька, стрункого, як хлопчика, з блакитними очима, і матір — повну, міцну, в здорових черевиках. Коли батько з мамою сварились, вони робилися дикими і билися, перекидали стільці, били шибки, грюкали кулаками по столу, а ми сміялися і плескали в долоні.

Я засміявся, а моя мати казала далі:

— Ти розумієш тепер, яким він був боягузом? Коли в мене були пологи, він плакав. Мені боліло, та я не плакала, а він плакав. Я хотіла б бачити на його місці мого батька!

— Мені здається, він просто не міг бачити, як ти страждаєш,— сказав я.

— Не міг бачити! Чому не міг?! Адже я не помирала! Краще б він допоміг мені, замість рюмсати...

А я:

— А що б він міг зробити?

А мати:

— Як це — що б він міг зробити? Хіба ти нічого не робиш, коли твоя жінка родить?

А я:

— Ну, тримаю її...

— Бач, все ж таки щось робиш,— каже моя мати,— а він навіть не держав мене. Ми були самі в цій самотині, і треба було стільки поратися, наготувати літєло, а він умів тільки сльози лити... Або біг до найближчої залізничної будки, щоб покликати звідти

жінок... Це йому подобалось, щоб у хаті в нього були чужі жінки... Та вони ніколи не приходили зразу, а я потребувала помочі, кричала йому допомогти мені, тримати мене або змусити мене ходити, а він рюмсав... Відвертався!..

— От бачиш! — гукнув я. — Відвертався?

Мати позирнула на мене здивовано.

— Так, відвертався... — потім додала: — Певно, ви бачили більше, ніж він: ви виходили...

Я перебив:

— Ми бачили більше, ніж він?

А мати:

— Так, так, ви все хотіли бачити! Ви виходили із своєї кімнати у сіни і стовбичили там, де стояв батько, але він не зводив очей, а ви їх витріщали. Дивилися, як він плаче і поривається ходити по кімнаті, хапаючись за меблі. Тоді я кричала йому «йди геть», і він хоч це умів робити... Хотіла б я побачити на його місці мого батька!

— Твого батька? — сказав я.

— Атож! — гукнула мати. — Він був великою людиною, великим їздцем і селянином, який міг сапати вісімнадцять годин на добу, був сміливим і робив усе, що треба, коли родила моя мати... Хотіла б я бачити його на місці твого батька... Я товчу твоєму батьку випроводити вас геть, а він хоч би що, не розуміє, очей не зводить і боїться глянути. Я називала його боягузом, просила допомогти мені, щоб він тримав мене, бо мені страшенно боліло, а він знаєш що відповів мені? Він сказав: «Почекай трохи, вони зараз придуть...»

— Хто мав прийти? — сказав я.

А мати:

— Він казав про жінок, по яких послав. Та не завжди жінки приходили вчасно. Одного разу я відчула,

що голова дитини вже визирнула, це був третій з вас, я кидалась на ліжкові і кричала йому: «Мерщій, що там?»

«У мене добрий окомір»

— А ми стояли там і дивилися? — сказав я.

А мати:

— Звісно. Він вас не випроводив. Ви були зовсім маленькі, ти і Феліче, більш нікого. Ти мав два з половиною роки, а Феліче був на рік абоощо більший. А та дитина була третьою... Він бачить, що голова вже визирнула...

— А ми стояли там і дивилися?

А мати:

— Авжеж. Навіть дитинка вже була там, і дивилася, бо голова визирнула і очки відкриті. Гарніюній був хлопчик. А я все кричала твоєму батькові, щоб він швидше витяг його. І ти знаєш, що зробив батько? Зняв руки до неба і почав кликати бога, як і тоді, коли читав свої трагедії...

— О!..— сказав я.

А мати:

— Ага, так він і учинив... Дитинка вирячилася на мене, личко посиніло, гарніюній був хлопчик, і я не хотіла, щоб він задушився...

— І, мабуть, у цю мить хтось прийшов? — промовив я.

А мати:

— Де там! Була друга ночі і ніхто не міг прийти. Тоді я вхопила пляшку з водою, що стояла на комоді, так я розгнівалася, і пожбурила її у голову твоєму батькові...

— Влучила? — сказав я.

А мати:

— До лиха, у мене добрий окомір! Я влучила у тво-

го батька, і він тоді зрозумів, що треба мені допомагати. І він допоміг мені і витяг дитину живу й здорову, став неначе зовсім іншим чоловіком. Але звісно, це була більше моя заслуга, бо я виштовхувала дитину, а не його, бо він тільки тягнув її. Обличчя в нього все вкрилося кров'ю і потом.

— Бачиш, значить він не був боягузом? — кажу я. Йому не бракувало мужності. І він мав іще щось велике в собі, а це й примушувало його іти геть, коли з'являлася кров.

— Щось велике? — гукнула мати і поглянула в порожню тепер тарілку.— Що він міг мати велике? Він не був такою людиною, як мій батько!

Потім вона встала й попрямувала в темну кімнату, за кухнею, а може, на горище, і було дивно, як легко ступала вона у своїх здоровенних шкарбунах.

А моя мати

XV

— Куди ти? — гукнув я навздогін.

Мені відповів якийсь приглушений голос, наче з-під шару куряви:

— Візьму диню!

А я був певний, що там містилась мертва комірчина з низенькою стелею, горище.

Я чекав, на тарілках вже не було оселедця, і не чулося його запаху на кухні. Повернулася мати, тримаючи в руках довгасту диню.

— Бачиш, яка гарна? — сказала мати.— Це зимова диня.— Вона посміхалася і здалась мені — вона сама і пам'ять про неї — двічі реальною, з динею в руках, як колись, дуже давно, у дитинстві, в залізничній буді.

— Є й зимові дині,— сказав я.

А мати:

— Авжеж, ми тримаємо їх у соломі, в курнику. А зараз вони у мене тут, на горіщі. Там їх щось із десяток...

— Ти тримаєш їх у курнику? — сказав я. — Для нас завжди була тасмниця, де ви їх тримали! І нам ніколи не щастило про це дізнатись. Ми думали, що ти ховаєш їх десь у себе. І щонеділі дістаєш по дині. Йшла, як зараз, кудись і поверталась з динею. Це все було таким тасмничим...

А моя мати:

— Уявляю, як ви їх усюди шукали!..

А я:

— Звичайно! Аби дині були в курникові, ми б їх неодмінно знайшли.

А моя мати:

— Саме там вони й лежали. У ямі. А зверху солома.

— Ага, он воно що! — кажу я. — А ми думали, що ти ховаєш їх десь у себе...

Мати всміхнулась:

— Тим-то й називали мене «Мама-диня»?

А я:

— Хіба ми називали тебе «Мама-диня»?

А мати:

— Чи, може, «Диняча мама»... Не пам'ятаєш?

— Ага, «Диня-мама», — вигукнув я.

Мати поклала диню на стіл, і вона повільно покотилась у мій бік, обернувшись раз, другий, товста шкуринка була зеленкувата, а на ній — золота інкрустація. Я нахилився і нюхав диню.

— Це вона! — сказав я.

І відчув глибокий аромат не тільки самої дині; відчув старі пахощі; наче вино зимової самоти в горах, на безлюдній дорозі, і в їдальні з низькою стелею чи в залізничній буді.

Я озирнувся навколо.

— Тут нічого не лишилось від наших меблів? — сказав я.

А моя мати:

— Нічого. Лишився тільки череп'яний посуд і ще трохи з кухонного начиння... І ковдри, білизна. А меблі ми продали, як перебралися сюди...

— А як це ви наважились сюди перебраться? — сказав я.

А моя мати:

— Це я так вирішила. Бо це отчий дім, і мені не треба платити за нього. Мій батько будував його неділями... А куди б тобі хотілось, щоб ми переїхали?

А я:

— Не знаю... Однак це так далеко від залізниці. Як ти можеш жити, навіть не бачачи залізниці?

А мати:

— Нащо мені залізниця?

А я:

— Я кажу... Ну, от навіть не чути, як проходять потяги...

А моя мати:

— Нащо мені, щоб потяги проходили тут?

А я:

— Думаю, для тебе важливо. Вийшла б і стала біля переїзду з прапорцем... до потяга..

— Що ж, і вийшла б, якщо не послала б когось із вас, — сказала мати.

А я гукнув:

— А! Хіба ви послали когось із нас?

Та мене не цікавило, що вона відповість. Я міг би пригадати потяг по-своєму — щось на зразок діалога, немов ми вели розмову з ним, — і тут якраз я й відчув, що намагаюсь викликати в уяві речі, що їх мені говорила мати, немов думаючи про світ у такий спосіб, що я відкрив у наших бесідах з нею.

Я сказав:

— Те місце було поблизу станції. Здається, Серрадіфалько... Нам не видно було самої станції, але ми чули, як гримлять вагони, зіштовхуючись під час маневрів...

Мені пригадалась зима, велика самота у голому полі, без дерев, без листя, і зимова земля, вона пахла як диня, і цей шум потягів.

— Я любив слухати цей шум,— сказав я.

— Ріж диню! — гукнула мати.

Я розрізав тверду шкуринку і загородив ножа в диню. Тим часом мати принесла вино й келишки. Вино було убоге, але ж на столі лежала покраяна диня, і ми пили її зимові пахощі.

Земля, як диня

XVI

Потім я сказав:

— Ну, так що ж далі?

— Далі? — спитала моя мати.

— Так, далі,— кажу я.— Що сталося з батьком далі? Здається, мати образилась.

— Навіщо балакати про нього? — пробурмотіла вона.— Мені все одно, чи з ним, чи без нього. І якщо йому байдуже, бути зі мною чи ні, то й для мене так само.

— Правда, що він пішов до іншої? — сказав я.

А мати:

— Пішов? Так, він пішов... Я вигнала його. Це мій дім.

А я:

— О пані! Він надокучив вам, і ви його вигнали?

А моя мати:

— Атож. Я терпіла його довгі роки, а потім стало занадто, я не могла більше терпіти, як він у його віці закохується в інших жінок...

— Він завжди був закоханий? — кажу я.

А мати:

— Батько ніколи не був байдужий до жінок. Він завжди потребував інших жінок у хаті і любив бути півнем поміж них... Ти знаєш, що він писав вірші. Він писав їх для жінок...

Він був великим чоловіком

— В цьому нема нічого поганого, — кажу я.

А моя мати:

— Нічого поганого? А ці жінки дивилися на мене згори, бо знали, що він називає їх у своїх віршах королевами, хіба це добре?

— Він називав їх королевами? — кажу я.

А мати:

— Називав! І навіть королевами королів! Брудних жінок колійних обхідників, домогосподарок, жінок начальників станцій... Королевами королів!

А я:

— Але ж звідки вони могли знати, що у віршах йдеться про них?

А моя мати:

— Звідки? Якщо жінка бачить, як з нею поводяться, а на святі підіймають келих за найвродливішу і дивляться на неї, а потім читають вірші з простягнутою до неї рукою, хіба цього мало, щоб знати, що йдеться саме про неї?

Я засміявся:

— Ох, ці свята! Ці збіговиська!

— Він був великим шалапутом,— сказала мати.— Не міг жити без гулянки... І кожні шість-сім днів щось вигадував. Збирав залізничників з усієї дільниці з їх жінками й дочками і танцював з ними. А були часи, коли й щодня збиралися у нас чи в інших... Танцювали, грали в карти, читали вірші. І він завжди серед гурту, і очі в нього світяться...

Я пригадав батька і його блискучі блакитні очі, серед мого дитинства й Сіцилії, в самотині гір, згадав також матір, насправді не таку вже й нещасливу, господиню дому, вона обносила вино навколо столу і сяяла, сміялась, вона зовсім не була нещасною, маючи такого веселого чоловіка.

— У цьому він був великий,— провадила далі мати.— Ніколи не втомлювався витанцьовувати і ніколи не пропускав танцю. Годі було платівці скінчитися, він біг міняти її, повертався, запрошував даму і танцював. Умів вести кадрили і закінчував дотепом кожну фігуру... І умів ще грати на фісгармонії й на козі. Він найкраще грав на козі в усій нашій гірській околиці і мав добрячий голос, що лунав по цілій долині. О, він був великою людиною, як стародавній воїн... Він почував себе королем на своєму коні. І коли процесія проходила мостом з ліхтарями і дзвониками, він почував себе королем на чолі походу, а ми гукали: хай живе... Хай живе батько, гукали.

— Та про кого ж ти розповідаєш? — кажу я.

— Розповідаю про мого батька, а твого діда,— каже мати.— А ти думав, про кого я розповідаю?

А я:

— Про діда? Хіба він грав на патефоні?

А мати:

— Ні, ні... Це був твій батько. Він грав на патефоні і міняв платівки. Бігав і увесь час міняв платівки і танцював увесь час. Він був великий танцюрист, та-

кий гречний... І коли запрошував мене і я танцювала з ним, то мені здавалося, що я знову стала дівчиськом...

— Ти почувала себе дівчинкою з батьком? — кажу я.

А мати:

— Та ні ж! Я кажу з батьком — твоїм дідом... Він був високий і дужий, гордий, з світлою, сивуватою борідкою.

А я:

— Так це дід танцював?

А мати:

— І твій батько теж танцював. Під патефон з усіма жінками, яких кликав у хату... Занадто багато танцював. Йому кортіло танцювати щовечора. І коли я не хотіла йти надто далеко на якесь збіговисько до чужої колійної будки, він дивився на мене так, наче я відбирала у нього рік життя. Та нані завжди з охотою йшли на свято, куди він ішов...

— Хто він? — сказав я. — Батько чи дід?

А моя мати:

— Дід, звичайно, дід...

«Батько чи дід?»

XVII

Мати все балакала й балакала трохи про діда, трохи про батька чи про якихось інших знайомих чоловіків, в усякому разі — про мужчину, і я подумав, що мова йде про людину, схожу на Великого Ломбардця.

Я нічого не пам'ятав про діда, у пам'яті лишилася тільки його рука, якою він тримав мене, дитину трьох чи п'яти років, коли носив вулицями і сходами цього міста на землі.

Я міг би подумати, що він був людина-типу Великого Ломбардця в поїзді — волосатий, зі шпакуватою

борідкою, який говорив у поїзді про свого коня і про своїх дочок, і про інші, вищі повинності.

— Мені здається, що це міг би бути Великий Ломбардець,— сказав я.

Ми впоралися з динею, мати встала з-за столу і почала збирати посуд.

— Хто це такий — Великий Ломбардець? — запитала вона.

Я знизав плечима, не знаючи, що відповісти.

— Це один чоловік.

— Чоловік? — перепитала мати.

А я:

— Чоловік високий, статурний... Мій дід був високий?

А мати:

— Високий. А хіба високих чоловіків називають Великими Ломбардцями?

А я:

— Ні, звичайно. Це не через зріст...

А мати:

— Чому ж тоді він міг бути Великим Ломбардцем?

А я:

— Бо міг! Адже дід мав блакитні очі? Він був білявий?

А мати:

— Це такі Великі Ломбардці? Біляві, з блакитними очима? І Великим Ломбардцем легко стати?

— Хто й зна,— кажу.— Може, легко, а може, й ні...

Мати стояла нерухомо коло столу, схрестивши руки під старими грудьми, і позирала на мене трохи скоса з-під червоної хустки.

— Неважко мати блакитні очі і білявий чуб,— промовила вона.

— Правда,— відказую.— Та Великий Ломбардець може й не бути білявим.

Я подумав про батька з блакитними очима, він не мав білявого чуба, однак теж був ніби Великим Ломбардцем у *Макбеті* і в усіх своїх трагедіях, що їх читав при столі залізничникам і колійним обхідникам, і сказав:

— Він може мати лише блакитні очі.

— А ще? — запитала мати.

Я замислився, який насправді був Великий Ломбардець — чоловік із поїзда, котрий говорив про вищу повинність, і мені здалось у тузі по ньому, що він не мав блакитних очей, а був тільки волосатим чоловіком.

— Добре, — кажу я. — Великий Ломбардець — це той великий волохань. А дід був волосатий?

— Волосатий? — питає мати. — Ні, не був... Він мав бороду, сиву й русяву... Але на маківці йому бракувало волосся... Він, мабуть, не був Великим Ломбардцем!

— Ба ні! — кажу я. — Він усе одно був Великим Ломбардцем!

А моя мати:

— Як він міг бути ним, коли ти кажеш, що Великий Ломбардець — великий волохань? Дід не мав багато волосся...

А я:

— Що те волосся? Я певний, що дід був Великим Ломбардцем... Він мав би народитися десь у Ломбардії.

— Що значить — десь у Ломбардії? — гукнула мати.

А я:

— Це значить, в якомусь містечку в Ломбардії, ну, на взір Нікозії. Ти знаєш Нікозію?

А мати:

— Я чула про неї. — Це там, де печуть хліб з горами зверху. Та мій батько родом зовсім не з Нікозії...

— Є багато ломбардських містечок, — сказав я. — Сперлінга, Тройна... Уся Валь Демоне ломбардська.

Моя мати:

— Але ж він не був із Валь Демоне. Він не був Великим Ломбардцем.

А я:

— Ломбардські містечка є і поза Валь Демоне. От Айдоне не у Валь Демоне, а все ж таки це ломбардське містечко.

А мати:

— Айдоне — ломбардське містечко? Колись у мене було айдонське горнятко. Але він не був із Айдоне.

— А звідкіля ж він був? Чи не з Валле Армеріні... Десь із тих країв. Бо у Валле Армеріні теж є ломбардські містечка.

— Він був із П'яцци,— сказала мати.— Він народився в П'яцці, а згодом перебрався сюди. Є така місцина в Ломбардії П'яцца Армеріна?

На якусь мить я замовк і замислився, а тоді відповів:

— Ні, не думаю, щоб П'яцца була у ломбардському краю.

— От бачиш, він не був Великим Ломбардцем! — переможно сказала мати.

— А я, навпаки, впевнений, що він був ним! — вигукнув я.— Він не міг не бути ним!

А мати:

— Але ж якщо він не був із ломбардського краю!

А я:

— Місцевість не має значення. Навіть, аби дід народився в Китаї, я певний, що він був би Великим Ломбардцем...

Тоді мати засміялась.

— Ти впертий,— промовила вона.— Чому, власне, тобі так забажалося, щоб дід був Великим Ломбардцем?

Тоді я засміявся й собі і сказав:

— Ти розповідаєш завжди про нього так, що він має

ним бути. Дід, певне, думав про іншу повинність.— Я промовив це поважно, тужачи по Великому Ломбардцеві, з яким познайомився в поїзді, і по багатьох людях, схожих на нього, по своєму батькові у *Макбеті* і по дідові, по тій людині у моїй уяві, як він.

— Він, певне, думав про іншу повинність,— сказав я.

— Іншу повинність? — сказала мати.

А я:

— Хіба дід не казав, що наші сьгоднішні повинності надто застаріли? Що вони — гнилі, мертві, і що їх нелюбо виконувати?

Мати була здивована:

— Не знаю! Не думаю,— каже.

А я:

— Не казав, що ми хочемо інших повинностей? Нових повинностей, не тільки тих, що вже є? Не казав так?

— Не знаю,— мовить мати.— Не знаю. Я не чула, щоб він казав...

Мені здалося, що мені знову стало байдуже, де я,— в гостях у матері, чи їду в дорозі, що мені збайдужіло життя, я почував тільки тугу по Великому Ломбардцеві. І я спитав:

— А чи був дід задоволений собою? Задоволений собою і всім світом?

Мати глянула на мене трохи спантеличено і хотіла щось сказати. Але поміркувала мовчки і каже:

— А чом би й ні?

Потім знову глянула на мене, але я нічого не відповів. Вона глянула на мене ще і ще раз, а потім, мовчки поміркувавши, сказала: — Ні, в глибині душі не був.

— Як не був? — кажу я.

А мати:

— Ні, світом не був...

— А собою був? — кажу я. — Світом не був задоволений, а собою був?

А мати:

— Так, думаю, що собою був.

— І не думав про інші повинності? — кажу. — Був задоволений собою?

А мати:

— Чому-то він не міг бути задоволеним, як почувався королем на коні під час процесії?.. У нього були ми, три гарні дочки! Чому він мав бути незадоволеним собою?

А я:

— Гаразд. Цього ти можеш не знати, був він задоволений собою чи ні...

Жінка-королева

XVIII

Потім моя мати заходилася мити посуд. Круна в кухні не було, і мати мила його у череп'яній мисці з літеплом. Пораючись, вона раптом почала насвистувати...

— Допоможеш? — сказала вона, коли витягла з літепла першу тарілку.

Я встав і взявся допомагати їй. Вона почистила тарілку золою, передала мені і показала на цебро з холодною водою, щоб я прополоскав тарілку, а потім витер. Те ж саме я робив і з іншими тарілками, потім ставив їх, а вона насвистувала, наспівувала, і я дивився на неї...

Мати наспівувала, кажу, стиха старовинні мелодії без слів, то майже мугикаючи, то висвистуючи трелі: так жартувала жінка зі своїми десь п'ятдесятьма літами, зі своїм обличчям, не старим ще, не змарнілим

од часу, навіть ще молодим, із світлим каштановим волоссям, з червоною хусткою на плечах, взута у батькові черевики. Я подивився на материні руки,— здорові, натружені, зморшкуваті, зовсім не такі, як її нижне обличчя, вони були схожі на руки чоловіка, який рубає дерева чи обробляє землю, але обличчям чимось скидається на одаліску.

«Це наші жінки!» — подумав я про жінок взагалі, а не тільки сіцилійських. Це жінки без ніжності уночі і, можливо, через це інколи нещасливі, ревниві й дикі, вони не мають ніжних і чистих рук одалісок, чистих і ніжних, як їхнє серце й обличчя, і не можуть зв'язати своїх чоловіків з ногами і руками. Я подумав про батька, і себе, і про всіх чоловіків, про нашу потребу відчувати ніжні руки на нас, і трохи зрозумів, що нас хвилює в жінках; зрозумів, як ми ладні кинути їх, наших жінок з твердими і мозолястими, майже чоловічими руками, грубими вночі, як ми потрапляли у рабство і називали королевою жінку, яка була одаліскою, торкаючись нас, чий доторк був нам приємний. Саме так, подумав я, кохали багаті люди, офіцери, аристократи, титулована верхівка, князі й королі у казках,— думаючи про жінку з білими, випещеними руками. Ми знали про існування таких жінок, знали, які вони, бачили їх, недоступних, на конях, бачили їхні герби, їхніх євнухів.

Руки ніжні на нас

І було так, подумав я, як любили на святах або на вечірках їх чоловіки; труби, герби, забавки, і під час таких свят ми відводили погляди від наших жінок і дівчат, шукаючи інших (я, мій батько, кожний чоловік), шукаючи щось нове в інших жінках, ніколи й гадки не маючи, що ми саме шукаємо доторку ніжних

рук. Так я міркував і вирішив, що ми були негідниками: я дивився на материні спотворені руки, думав про її спотворені ноги в старих чоловічих черевиках і про те, що на це не слід зважати, начебто все це — частини іншої натури в ній — непристойної.

А мати все співала, як пташка, мугикала, щось висвистувала, раптом виводячи трелі, і тоді байдуже було, що в неї такі руки й ноги, аби тільки вона співала, була птицею, матір'ю-птицею в польоті і на яйцях, світлом, що є світло.

— Що ж,— кажу я,— тепер я уявляю собі, як ти збавляєш час сама.

— А як? — питає мати.

— Ось так,— кажу,— співаючи пісні.

Мати знизала плечима і вдала, начебто це її зовсім не обходить.

А я додав:

— Хіба тобі не однаково — бути самій чи ні?

Тоді вона глянула на мене трохи здивовано, як завжди, коли бувала спантеличена, зморщила чоло і промовила:

— Коли ти думаєш, що мені болять відсутність твого батька, то помиляєшся... Адже ти це маєш на гадці?

— Чому? — кажу я.— Хіба його присутність була тобі неприємна? Мабуть, і посуд допомагав мити...

А мати:

— Однак це не значить, що я почуваюся самотньою без нього...

А я:

— Він же був уважним чоловіком!

А моя мати:

— А нащо мені вдома уважний чоловік! В тому-то й моє нещастя, що він був уважним чоловіком.

А я:

— Хочеш, щоб я краще розтлумачив?

А мати:

— Бачиш, твій дід не був уважним. Не називав жінок королевами, не писав для них віршів...

— Видно, вони йому не подобались,— кажу я.

А мати:

— Не подобались?! Він захоплювався ними вдсятеро більше, ніж твій батько! Але йому не треба було називати їх королевами. Коли йому хто-небудь подобався, він ходив з нею в долину. У нас багато тут жінок, які ще й досі пам'ятають про нього...

— А ти нарікаєш на батька,— кажу я.— З твоєю вдачею, по-моєму, для тебе було б гірше, якби ти була дружиною, приміром, діда...

— Гірше!...— скрикнула мати.— Чому гірше?!

Може, негідники...

— Звичайно,— кажу я.— Дідусь ходив з ними у долину, а батько — писав їм вірші. Я думаю, що з долиною тобі було б важче примиритися, ніж з віршами...

А мати:

— А от і ні! Все лихо було у віршах. Я була б задоволена, аби він ходив з ними в долину...

А я:

— Як? Аби й батько ходив з ними в долину, а потім писав вірші?

А мати:

— Авжеж... і називав би їх королевами, навіть трактував би їх, як королів. Він був уважним чоловіком. І коли яка жінка мала гарне ім'я, наприклад, Манон, то він наче спадав з розуму, і це було смішно у його віці.

— А кого звали Манон? — спитав я.

А мати:

— Це була циркова гарцівниця. Через неї я й вигнала батька. Бо її звали Манон... Однак він називав її завжди королевою. Уважний чоловік!

Я мовчав, а мати, здавалося, чекала моєї відповіді. Я сказав:

— Так, він був уважним чоловіком...

А мати:

— В цьому й було все лихо! Я була б задоволена, коли б він водив її з собою в долину. Та він інколи приходив додому і казав мені: «Серденько, якби ти була дівчиною, ти б теж мала ім'я Манон!»

— Хіба це погано? — сказав я.

А мати:

— Лихо в тому, що він їх називав королевами, а не повіями. І говорив їм бозна-що. В цьому й було все лихо. І я не могла на них дивитися звисока.

— А! — сказав я.— Ти не могла дивитися на них звисока? І подумав: «Так жартують жінки».

А моя мати каже:

— Він давав зрозуміти цим жінкам, що вони — бозна-хто, от вони й дивилися на мене, неначе справді були бозна-хто... Вони приходили до нас у хату, ці жінки залізничників, селянки, нахабні, спокійні, вони очей не спускали, дивилися на мене, наче принцеси. А я не могла дивитися на них звисока!

«Так жартують жінки»,— думав я.

А мати каже:

— Оце й було погано! Він давав зрозуміти, що вони — кращі за мене. От вони й дивилися на мене, немов були кращими... Бо він називав їх королевами! Він не давав їм зрозуміти, що вони повії... А я не могла дивитися на них звисока.

Так говорила моя мати, а я думав: «Так жартують жінки» — і про себе майже сміявся. Я знав, які є ми, чоловіки, може, й негідники, от і мій батько або ж я

сам, та ми справедливі навіть по тому, як минає наше захоплення жінками, і ми даємо жінкам зрозуміти, ким були вони для нас; і нишком я майже сміявся.

XIX

Мати взяла віника й почала замітати, вона була з своєю щедрістю матері й жінки, а я про себе майже сміявся, думаючи, що для інших чоловіків вона також могла бути однією з тих, кого вона називала повіями, і королевою, дарма що в неї грубі руки, могла бути потайною королевою-бджолою, матір'ю радості. «Чом би й ні?» — міркував я.

Занадто багато щедрості мала вона в собі як мати, щоб бути лише забутою та вбогою дружиною чоловіка, який так захоплювався іншими, чужими жінками. Занадто багато старого меду мала моя мати в собі, коли поралась у цій кухоньці, така висока білявокоса, з червоною хусткою на плечах. Занадто старий мед мала вона в собі...

Її старий мед

Вона не могла бути бідолохою.

І, майже сміючись про себе, я сказав:

— Ти смішна жінка! Ти б хотіла, щоб вони почували себе повіями?

— І хотіла б,— мовила мати,— бо я волю сміятися з усього цього.

— Ти смішна жінка,— сказав я.— Невже б ти сміялася з цього?

А моя мати:

— Атож! А що мені, і сміялася б... Та він не поводився з ними, як з повіями.

А я:

— А чому б вони мали ними бути? У них були чоловіки, як і в тебе, і діти, як у тебе...

А мати:

— Нехай так, але хто силував їх поводитися, як повії?

А я:

— Хіба ж те, що вони робили, неподобство? Хіба вони не мали з ним те, що мала ти? Чи це було щось інше?

— Щось інше? — вигукнула мати і на хвилину припинила підмітати. — Як це — щось інше? Звісно, те ж саме. А що ж інше!

— Отже? — кажу я. — Вони мали чоловіків, як і ти. Вони мали й діти, як ти. І нічого вони не робили бруднішого, ніж ти з ним... Чому ж батько мав трактувати їх, як повій?

А мати:

— Але ж він не був їхнім чоловіком, він був чоловіком моїм...

— А яка різниця? — кажу я. Про себе я сміявся. Я бачив, як вона зніяковіла, стоячи посеред кухні, з вінком у руці, навіть мести перестала, а я про себе сміявся. — Не розумію твоїх доводів, — сказав я.

І, сміючись про себе, зважився на вихватку.

— Не розумію твоїх доводів, — сказав я знову. — Хіба ти чинила брудно, коли була з іншими чоловіками?

Мати не почервоніла. Очі їй загорілися, вуста стиснулись, і сама вона підбралася, стала вища, розворушена у своєму старому меду, але вона не почервоніла.

А я, сміючись про себе, промовив:

— Чомусь я думаю, що ти також могла бути в долині...

Я був задоволений, що розворушив її старий мед, і сміявся про себе і був красномовний,

— Не завжди ж сиділа ти на кухні! — казав я.—
Мабуть, теж ходила з кимось у долину!

— О! — вимовила моя мати. Була наче з каменя посеред кухні, збуджена у своєму старому меду, але не почервоніла, не засоромилась.— О! — сказала вона, дивлячись на мене згори вниз.

Вона була більше, ніж моєю матір'ю, вимовляючи ці слова, була матір'ю-птицею, матір'ю-бджолою, та її старий мед був надто старий, і він утишувався в ній, розтікався, підступний; і я був передовсім син двадцятидев'ятилітній, майже тридцятилітній, напівчужий для неї, з п'ятнадцяти років, і моя мати, підмітаючи, далі сказала:

— Що ж, нехай я заслужила на це запитання, якщо була з іншими чоловіками раз чи двічі!..

А я подумав, сміючись про себе: «Ох ти ж, стара крутійко!» І сказав:

— Звісно, ти його заслужила.— Потім запитав:— Багато разів? З багатьма чоловіками?

— О! — гукнула моя мати.— Ти думаєш, що я тягнула воза за пих, за чоловіків?

А я:

— Та ні! Я хотів лише знати, була ти з одним чоловіком, чи з двома...

А моя мати:

— З одним! З одним! Бо іншого разу то була помилка, і я на неї не зважаю.

— Помилка? — кажу я.— Яка помилка?

А мати:

— Ну, було діло з одним кумом, коли поїхали до Мессіни. Після землетрусу... Тоді все переплуталось, а я була взагалі занадто молодою і не хочу більше про це говорити.

— Стривай! — кажу я.— А з тим другим?

А мати:

— А з другим було випадково.

— Він теж був нашим кумом? — сказав я.

А мати:

— Ні, ти його не знав...

— Я його не знав? — гукнув я.

А мати:

— А що тут дивного? Ти ж не знаєш, як усе це було.

А я:

— Розумію, він узяв тебе силою!

А моя мати:

— Силою?!

Я засміявся про себе з тону, яким моя мати вимовила це слово, а потім поглянув на неї ніби з іншого кута землі, а не з її кухні й Сіцилії, і запитав:

— Де це було? Коли ми вже жили у колійній буді?

XX

— Це було в Аквавіві,— сказала мати.

Я слухав тепер її з іншого кута землі і думав, що Аквавіві міститься занадто далеко у просторі, самотина в пащі якоїсь гори. І все ж я сказав:

— Ми вже були всі великими в Аквавіві. Це було по війні.

— То й що з цього?! — каже мати.— Я мала просити у вас дозволу, як ви вже були великими?! Тобі стукнуло тоді одинадцять років. Ви бігали до школи і гралися.

Так це було у тій самотині — Аквавіві, Сан-Катальдо, Серрадифалько? Ми, хлопці, їздили до школи товарним поїздом або гралися на порепаній від спеки землі, батько орудував заступом, мати прала чи поралася по господарству, кожний із своїм бісом під небом самотності. Там було широке поле, воно тягнуло-

ся вдалину, і моя мати казала, що тоді було страшне літо, що гірські потоки пересохли на сотню кілометрів довкола, і перед очима не було нічого, крім стерні,— з одного боку сходило сонце, а з другого заходило. В околі на двадцять-тридцять кілометрів не було жодного житла, і лише понад залізницею — будки колійних сторожів, прибиті до землі самотністю. Стояло страшне літо, тобто не було тіні на десятки кілометрів, а лише коники, вбиті сонцем, висушені сонцем равлики,— все тоді ставало сонцем. «То було жахливе літо»,— сказала мати.

Вона скінчила підмітати і ходила по кухні, розставляючи різне начиння, і не розказувала нічого, не відповідала на мої запитання.

Подорожній

— Це сталося вранці чи опівдні? — запитав я.

А вона:

— Здається, опівдні. Не було ні ос, ні комарів, не було нічого... Мабуть, опівдні...

— А що ти робила тоді? — запитав я.

А вона:

— Пекла хліб...

Було так: на десятки кілометрів розносився сморід гадюк, здохлих від спеки, а потім раптом біля самотнього будиночка — запах вийнятого з печі хліба.

— Я пекла хліб,— каже мати.

— А потім? — запитав я.

А моя мати:

— Я помилась. У нас надворі стояла ванна, поруч з криницею і, мабуть, це було опівдні, бо тінь падала якраз од ванни... І я завжди милася опівдні...

Отже, це було в полудень, навколо пахло вийнятим з печі хлібом, був колодязь, була вода, привезена

сюди в вагоні-цистерні, була жінка, що саме тоді милася. Та мати нічого не розповідала, а тільки відповідала на мої запитання, а я питав її:

— І тоді він...?

— Це був перехожий,— каже мати.

— Перехожий! — гукнув я.

— Він ішов пішки,— сказала мати.

А я:

— І він ішов цим краєм, де не було води, де не було живої душі на десятки кілометрів?

А мати:

— Так. І за плечима торбинка з переміною білизни. Був у солдатській одежі без зірочок і в старому косарському картузі. Він скинув черевики і ніс їх, зв'язавши разом, через плече...

— Ішов здаля? — сказав я.

А моя мати:

— Мабуть... Він розповів, що йшов через П'єтраперцію, Мадзаріно, Бутеру, Терранову і сотні інших місць. Мені здавалося, що він прийшов просто звідти, де скінчилась війна. І був одягнений як вояк, хоч і не мав зірочок.

— І весь час пішки? — питаю я.— Через Терранову, Бутеру, Мадзаріно, П'єтраперцію?

А мати:

— Пішки... Сорок годин не зустрічав ні села, ні живої душі.

— І не їв сорок годин? Не пив сорок годин? — питаю я.

Він мав ще інший голод

А мати:

— Більше... Останнє поселення, що його він проходив, був хутір, собаки не підпускали перехожих туди

й близько. Так він розповідав мені, поки не випив відро води.

Моя мати змовкла, наче не мала вже про що сказати, та я запитав:

— Він не хотів нічого, крім води?

— Хотів би іншого, якби міг,— сказала мати.— Він не просив, та я дала йому хлібину, витягла її з печі лише годину тому, помазала олією, посипала майораном, посолонила, а він нюхав повітря, вдихав запах хліба і благословляв бога!

Знову мати замовкла, перестала розповідати і тільки відповідала на мої запитання. Я питав щось, не пригадую, що саме, а мати казала, що цей чоловік дивився на неї, коли благословляв бога і їв хліб. Я знову запитав, не знаю що саме, а мати сказала, що зрозуміла, який був голодний цей чоловік і спраглий на інше, але не просив, благословляв бога і хотів іншого, аби міг тільки добитися цього. Я знову запитав про щось у матері, а мати відповіла, що хотіла, щоб цей чоловік угамував голод і спрагу в усьому, і хотіла бачити його спокійним, яким повинен бути, на її думку, християнин. І я подумав: «Благочестива грішниця!» І сказав:

— Ну, що ж, це теж було мимохідь?

— Ні,— сказала мати.— Цей чоловік приходив іще.

А я:

— Він приходив з тих самих країв, що і в перший раз? Він уже не був перехожим?

А моя мати:

— Це був справжній мандрівник. Він простував до Палермо і перейшов усю Сіцилію.

А я:

— До Палермо? І дійшов-таки до Палермо?

А моя мати:

— Хотів, але не дійшов. Дійшов тільки до Бівони, знайшов там роботу на сірчаних копальнях і зупинився там.

— В Бівоні? — кажу я. — Але ж Бівона далеко від Аквавіві...

А мати:

— Це треба йти через гору. Кілометрів з п'ятдесят... До Аквавіві не було жодного села ближче за п'ятдесят кілометрів.

— А от і були, — кажу я. — Кастельтерміні ближче, ніж за п'ятдесят. Чому ж він не зупинився в Кастельтерміні?

А мати:

— Хтозна, може там не було роботи. А може, він хотів попрямувати далі, в Палермо, прибув до Бівони і надумав інше.

— І він пішки проходив п'ятдесят кілометрів, щоб побачитися з тобою? — сказав я.

А моя мати:

— П'ятдесят туди і п'ятдесят назад. Він був мандрівником. На сьомий день після того полудня він прийшов знову...

— Приходив багато разів? — сказав я.

А мати:

— Всяко бувало. Приносив мені гостинці. Якось приніс мені свіжих стільників, і весь наш дім пропах медом...

— О! — вигукнув я і сказав: — І після цього більше ніколи не приходив?

— Е-е! — мовила мати і хотіла провадити далі, а потім глянула на мене і запитала: — Ти не цитаєш мене, чи був він Великим Ломбардцем?

— О! — вигукнув я. — Чому б то я питав?

— Думаю, що він був ним, — каже мати. — Мабуть, він думав про інші повинності. А якщо й не був Ве-

ликим Ломбардцем, то все одно думав про інші повинності.

Благочестива грішниця

— Думав про інші повинності? — гукнув я. — Він? Цей перехожий?

— Так, він, — каже моя мати. — Восени був страйк на сірчаних копальнях, і селяни теж бунтували, і проходили потяги з королівською гвардією...

Тепер мати розповідала сама і не треба було розпитувати її.

— Залізничники не страйкували, — казала вона. — І проходили потяги з королівською гвардією. Загинуло більше ста чоловік у Бівоні, не від рук гвардійців, а тих...

— І ти гадаєш, що й його вбито, — сказав я.

— Гадаю, так, — сказала мати. — Бо чому б йому не прийти ще раз?

— А... — сказав я. Подивився на матір, побачив, що робити в кухні більш нічого, що мати була спокійна, мовчки намилувала білизну, поклавши її на коліно, і знову подумав: «Благочестива грішниця!»

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Моя мати робить уколи

XXI

Пополудні знадвору почулося жалібне мекання, воно не стихало, а наливалося, стало музикою: то грала коза.

— Починається пора дев'ятиденних молитов,— мовила моя мати. Потім додала: — Мені треба йти на обхід.

Вона сіла на стілець, щоб перевзутися, скинула чоловічі шкарбуни і натягла на ноги високі жіночі черевики, що стояли під столом.

— На обхід? Який обхід? — запитав я.

— Ти підеш зі мною,— відповіла мати.

Вона підвелась у високих жіночих черевиках, і стала ще вища на зріст і якась хистка, і пройшла до кімнати перевдягтися для вулиці, і звідти балакала зі мною під спів волинки. Сказала, що береться робити уколи. Від батька годі було чогось чекати, казала мати, отже, вона взялася сама заробляти на прожиття і стала робити уколи.

Одягнена в чорне пальто, з великою торбинкою в руках, майже такою самою, як у акушерки, вона вивела мене на холодне сонце, і моя мандрівка по Сіцилії почалася знову.

XXII

Ми пройшли за будинок вниз вулицею і, минувши мури з городами, підійшли до якихось дверей і постукали. Двері відчинились.

Всередині було поночі, і я не бачив, хто відчиняв нам двері. Вікна не було; було тільки над дверима малесеньке віконечко з тьмяною шибкою, і я нічого не бачив, не бачив навіть своєї матері.

Проте я чув, як вона говорить.

— Зі мною син,— сказала вона. Потім запитала: — Як себе почуває ваш чоловік?

— Як завжди, Кончеціоне,— відповів жіночий голос.

Потім той самий голос вигукнув:

— Який у вас великий син!

З глибини почувся чоловічий голос:

— Я осьде, в ліжкові, Кончеціоне.— Голос лунав, як із підземелля: — Це ваш син, га?

— Це Сільвестро,— відповіла мати.

Усі три голоси лунали далеко від мене, і це були голоси невидимих створінь. Говорили вони і про мене.

— Ваш син виріс такий великий, як і ви,— чувся жіночий голос.

Вони бачили мене і були невидимі: вони були як привиди. І наче привид, робила уколи моя мати в темряві, балакаючи про ефір і шприц.

— Вам треба їсти,— казала вона.— Чим більше їстимете, тим швидше видужаєте. Що ви їли сьогодні?

— Я з'їв цибулину,— відповів чоловічий голос.

— Була то добра цибулина,— чується жіночий голос.— Я її спекла в попелі.

— Гаразд,— каже мати,— але йому треба дати ще яйце.

— У неділю я дам,— відповідає жіночий голос.

А моя мати каже:

— Гаразд.— Із темної глибини вона кричить мені: — Зараз ідемо, Сільвестро!

Я гладив рукою тепле козяче хутро поперед себе. Ступив кілька кроків уперед нерівною долівкою, мацаючи руками, налапав теплу шкуру і зупинився в холодній темряві, гріючи руки в живому хутрі.

— Зараз ідемо,— повторювала мати.

Та чоловічий голос із глибини затримав її на хвилину.

— Скільки треба ще робити уколів?

— Чим більше зробите, тим певніше видужаєте,— відповіла мати.

— У мене є ще на п'ять уколів.

Жіночий голос додає:

— Думаєте, від п'яти уколів він устане?

— Усе може бути,— відповіла мати.

Потім відчиняються двері, і я бачу мою матір із акушерською торбинкою в руці.

Сіцилія скелястих нір

Ми вийшли і поміж мурами городів спустилися до іншого житла, де чекали на матір. Ця вулиця йшла нижче першої. Перед нами були інші простори долини, гора, наїжачена снігом; по один бік були будиночки, що своїми городами тяглися до неба і далекої гори; по другий бік, на пишному, хоч і зубожілому сонці, були переходи, вибиті в скелі під халупами та городами над ними. Городики були мізерні; згори вони скидалися на миски з зеленню, розставлені поміж дахами; вулицями бродили лінивці на сонці кози; в холодному повітрі чулися звуки волинок і дзеленчання дзвоників на козах — це була маленька перелюднена Сіцилія, з глodom і черепицею, з норами в скелях, чорною землею, козами, музикою волинок, що лунала далеко над нами і ставала десь там, угорі, хмарою або снігом.

Я запитав у матері:

— Чим він слабує, цей чоловік?

— Як і інші,— відповіла мати.— Хто — трохи на малярію, хто — на сухоти.

XXIII

Хвилини за дві мати постукала ще в одні двері, і я знову опинився в темряві на вибитій долівці, що пахла занедбаною криницею.

— Зі мною син,— знову каже мати.

І знову я чую, але не бачу, як балакають про мене люди; серед голосів, що долинають до мене, чується кволий дитячий голосок.

— Ви маєте слоїки? — питає моя мати.

— Маємо,— відповідає чоловічий голос.

Інші голоси говорять разом:

— Запали світло, Терезо.

— Візьми соломи.

Чоловічий голос розмовляє з дитячим. Це був голос чоловіка, який тримав на руках однорічну або дворічну дитину. Моя мати говорить щось про уколи, а чоловік відповідає їй, чимось шарудить, відкриваючи скриньку, і знову озивається високий голосок дитини в нього на руках.

Потім у похмурій глибині криниці спалахує світло сірника, і в цю мить я бачу руки матері, чую, як вона запитує:

— Ну, то як? — Двічі або тричі запитує: — Ну, то як воно? — Запитує: — Як ідеться?

І чоловічий голос запитує ще дужче за неї:

— Кончеціоне каже, як тобі йдеться.

— Га? — чується тоді відповідь.

А моя мати питає:

— Що ви давали їй сьогодні їсти?

— Ми дамо їй сьогодні ввечері цикорій,— відповідає чоловічий голос.

Потім почулося запитання, скільки ще треба зробити уколів і, залишивши ці привиди, ми йдемо, а мати каже, що краще, коли хворіє жінка, ніж чоловік, бо коли хворіє жінка,— це нічого, а от коли занедужав чоловік, тоді спускайся на дно...

— Як спускайся на дно? — сказав я.

— Тоді не буде чого їсти ні зимою, ні літом,— сказала мати.

І провадила далі, мовляв, жінки ніколи не знають, що робити, коли ослабне чоловік; вони навіть не втямлять зібрати цикорію в долині, не кажучи вже про те, щоб назбирати равликів на вересовому пустищі; вони нічого не тямлять, хіба що спати з чоловіком.

XXIV

Музика кози чулася далеко, на вершині, у хмарах чи з-за снігу, а з глибини долини долинав гуркіт потоку.

Ми заходимо в морок, де когось роздирає кашель. Було темно й димно; однак невидимі голоси говорили спокійно, як і в інших житлах. Навіть голос моєї матері не змінився від диму.

— Зі мною син,— мовила вона.

Вона казала те ж саме, що й у інших місцях; розповідала про мене, потім говорила про слоїки та шприц; якоїсь миті сірник спалахнув у неї в руці. Коли світло згасло, вона запитала:

— Ну, як ідеться?

— Ет...— почулося у відповідь.

А мати питає:

— Що ви дали їй їсти?

— Зараз будемо їсти,— відповів хтось.

— Саме готуємо.

Чутно було багато голосів.

Потім ми знову вийшли, і тепер мати сказала все навпаки, ніж минулого разу. Вона сказала, що горе там, де слабує жінка, мати. Краще, коли хворіє чоловік, сказала. Скільки чоловіків взимку не працюють,

вони не здатні ні на що, а от коли заслабне жінка, тоді спускайся на дно... Бо жінка завжди може піти в долину збирати цикорій або шукати равликів на вересовому пустищі. Це ж на жінці, на матері тримається дім.

І знову ми увійшли в морок, і знову моя мати стала невидимою і говорила невидимою.

«Хто троху на сухоти, хто троху на малярію»

Мати казала про мене:

— Зі мною син!

Потім говорила про слоїки та шприц і робила уколи при полум'ї сірника, що освітлював на мить її руки. Потім запитувала, чи їв хворий, і у відповідь чулося, що хворий їстиме сьогодні увечері або завтра. Коли ми виходили, мати оберталась до мене і казала все навпаки, ніж раніше: коли заслабне чоловік, тоді спускайся на дно...

Ще нижче спускалися ми чорним ровом вулиці, тепер зовсім далекі від сонця, від дзелеичання дзвоників на козах і гуркоту потоку; тут було холодно, ми входили в темні халупи з запахом криниці, в морок і запах мороку або морок і дим, і мати говорила про мене вступне, казала про слоїки і шприц, розпитувала, чи їв хворий, і скрізь, коли вона виходила, ставалася запинка — занепокоєний голос хотів дізнатися, скільки ще треба зробити уколів, щоб видужати, і чи треба їх робити більше п'яти, семи чи десяти.

Таким робом мандрували ми маленькою перелюднею Сіцилією; поміж глодом, черевицею і шумом потоку там, надворі; з привидами всередині — у холоді й мороці; зі мною моя мати, це дивне створіння, яке неначе при світлі живе зі мною, а у темряві — з іншими, вона, здавалось, ніколи не ніяковіла, а я, нав-

наки, ніяковів щоразу, як заходив у чужий дім і виходив з нього.

Щоразу, виходячи, мати казала все навпаки, ніж раніше. То вона казала, що коли хворіє чоловік, тоді спускайся на дно. То казала, що коли хворіє жінка, от тоді спускайся на дно...

Крім того, вона казала:

— Хто на сухоти, хто трохи на малярію.

Якось вона сказала, що краще хворіти трохи на малярію, ніж трохи на сухоти. А потім сказала, що краще хворіти трохи на сухоти, ніж трохи на малярію. Сказала:

— Коли малярія, не треба їхати до Енни по ліки.

Мати розповідала, як важко добиратися до Енни, щоб дістати безкоштовно ліки від сухот, треба відбути довгу подорож, витратити тридцять дві ліри, та ще й ризикувати, що тебе покладуть у лікарню. Люди, розповідала вона, які хоч раз побували в Енні, більше ніколи не хотіли туди їхати.

— Навпаки, ліки проти малярії можна дістати в міській управі,— казала вона.

Але іншим разом вона казала:

— З сухотами треба дістатися Енни, і там матимеш усі необхідні ліки.

Скаржилася, що це просто біда — залежати від міської управи і діставати там безкоштовно ліки від малярії. Управа бідна, медикаментів має обмаль і ніколи не дає більше однієї коробочки. А хіба вилікуєшся від малярії коробочкою?

— А от у Енні, там проти сухот можна дістати ліків. Там дають безкоштовно й багато. Від уряду дають,— казала вона.

І мати щоразу казала все навпаки, ніж раніше.

XXV

Тепер ми зайшли у будинок зі світлом, недалеко шумливого потоку.

Це вже не був дім, вирубаний у скелі, це був дім мурований з каменю, він відступав від свого городу аж на край вулиці. По той бік його було вікно, і крізь те вікно проходило трохи світла.

— Добривечір, зі мною син,— мовила мати, заходячи.

Вона не зробилася невидимою, і я побачив людей, побачив у них всіх людей, котрих не міг побачити раніше. Побачив хворого у ліжку — чоловіка з заплющеними очима на зарослому обличчі; побачив п'ять чи шість жінок, схожих на черниць, вони сиділи біля ніг хворого, навколо відра, поставленого на долівку.

Як і скрізь, мати передусім говорила про мене.

— Зі мною син,— сказала вона.

Я бачив, як вона про мене говорила, бачив, як дивилися на мене господарі після її слів.

— У вас великий син! — сказала одна.

— У мене всі великі, а цей найбільший,— відповіла мати.

Жінка запитала:

— Звідкіля він приїхав?

Жінки і мати говорили про мене, і я бачив, що відро було повне чорних равликів, вони брали по одному равлику і смоктали їх. Були тут жінки молоді й літні, вбрані в чорне; висмоктавши слимаків, вони кидали черепашки назад у відро.

— Смачного вам,— сказала мати.

Вона почала говорити про слойки та шприц, про

ефір, розчинила свою торбинку, перевернула хворого, і зробила йому укол.

Я бачив, що хворий зостався лежати долілиць.

— Ну, як вам? — спитала мати.

Чоловік не відповів, і мати ще раз запитала:

— Ну, як вам?

— Марна праця, — відповіла одна стара жінка. — Він же балакає.

— Не балакає? — гукнула мати.

— Не балакає, — відповіла інша жінка.

П'ять жінок смоктали слимаків, сидячи в ногах у хворого, і найстаріша голосно промовила:

— Відповідай, Гаetano. Це Кончеціоне.

Він лається

Хворий через силу перевернувся на бік, але не відповів.

— Ну, ви бачили? Не хоче балакати, — звернулася до моєї матері найстаріша жінка.

Мати нахилилась до недужого, і я побачив, як вона поклала руку йому на плече.

— Що сталося, Гаetano? Чому ви не хочете відповідати?

Хворий повільно перевернувся на спину і показав своє обличчя, але знову не відповів. І навіть не розплющив очей.

— Марна праця, Кончеціоне, — мовила найстаріша жінка. — Не хоче балакати. З учорашнього дня не балакає.

— Він їв? — запитала мати.

Жінки показали на відро, і найстаріша відповіла:

— Авжеж, він їв.

Тоді слабкий раптом озвався: він вилаявся.

Я глянув на нього і побачив його розплющені очі.

Він утупився в мене, роздивлявся мене, а я розглядав його, і дивився йому в очі, і була мить, ніби ми опинилися самі, чоловік з чоловіком, і здавалось, ніби й хвороби вже не було. Я не побачив, якого кольору в нього очі, я тільки побачив у них весь рід людський.

— Звідки ти приїхав? — сказав він.

— Я син Кончеціоне, — промовив я.

Хворий заплющив очі, а моя мати сказала жінкам:

— Треба, щоб він повеселішав. — Потім мені: — Ходім, Сільвестро.

XXVI

Не так давно я тяжко хворів кілька місяців — і добре знав, що значить хворіти, яке це велике нещастя для трудящого роду людського, особливо коли дома злидні, а людина лежить двадцять або тридцять днів і щодня лишається одна-однісінька в ліжку посеред чотирьох стін — вона і ліжка, металеве кухонне начиння та дерево стільця, столу, шафи.

Тоді у світі перестає існувати все інше і ти дивишся на ці речі, на меблі, але не можеш із них нічого зробити, не можеш зварити бульйону з стільця чи шафи. А шафа ж така велика, що її можна було б їсти цілий місяць... Залишається тільки дивитись на ці предмети, ніби вони їстівні; і, мабуть, через це діти стають небезпечними і ламають речі, ламають...

Найменший цілий день смокче в роті шруб від стільця і репетує, коли мати намагається відлучати його. Вона — мати або жінка, або, зрештою, дівчина — переглядає книжки, щоразу бере одну й ту саму і сідає читати. Минають години, вона перегортає сторінки, читає. І тоді хворий питає:

— Що ж ти читаєш?

Жінка не знає, що читає, але це ж усе-таки якась книжка,— словник або стара граматика. А хворий тоді каже:

— Це ви що, культури набратися захотіли?

Людина серед квітів

І жінка відкладає книжку, але потім повертається, щоб позирнути на полицку книжок, хоч їх і не можна їсти, знову бере одну з них, і цього разу виходить на вулицю, і якийсь час її нема дома.

— Скільки ти продала книжок? — питає потім хворий.

Жінка відповідає, що вона продала одну і продала п'ятдесят, а хворий незадоволений, він ніяк не може зрозуміти становища і, лежачи день у день у постелі, має лише одне незмінне бажання. Він, очевидно, хоче чогось, що криється за цією книжкою, яка була його в дитинстві,— він чекає трохи супу і зрештою кричить на дружину за те, що вона купила хліба й сиру для себе і дітей.

— Шуліки,— каже він на дітей.

Діти в школі, щодня вони дістають по тарілці юшки. Це добрий почин — давати у школі по тарілці юшки дітям тих людей, котрі помирають з голоду. Але мені здається, що це ніби той алкоголь. Після цієї юшки діти повертаються додому такі голодні, що втрачають тяму, вони хочуть їсти будь-що, і, як ті дикі звірі, гризуть шруби від стільців і ладні б з'їсти батька з матір'ю. Якби одного дня хворий опинився дома сам, вони б зжерли його. На нічному столику, в узголів'ї хворого, лежать ліки. Діти повертаються з школи голодні, як звірі, зуби нагострені голодом, вони наближаються до хворого, ладні б з'їсти його,

скрадаються вовчою ступою. Та дома мати, і діти залишають хворого і накидаються на ліки.

— Шуліки,— каже хворий.

А тим часом слюсарі газопроводу відключають газ, електрики відрізають світло, і настають довгі вечори в темній кімнаті хворого. Тільки воду не перекрили, бо слюсарі водогону приходять раз на шість місяців. Отож, немає безпосередньої небезпеки, що її не стане, і її п'ють досхочу, воду п'ють більше, ніж потрібно, її кип'ятять або п'ють сиру.

Та є ще власниця будинку, вона приходить щодня і хоче бачити «пана хворого», хоче бачити його особисто і, коли заходить і бачить його, то каже:

— Що ж, пане хворий, воно-то розкішно не платити комірною і вилежуватися в постелі... Пришліть хоча б дружину помити мені посуд.

І дружина йде до хазяйки мити посуд, мити підлогу, прати білизну; все за рахунок несплаченого комірною; а хворий лишається лежати сам-один у кімнаті на довгі години, з незмінним бажанням, що шмагає його по обличчю, б'є, б'є, б'є його, ніби користаючись з його самотності.

Вертається дружина, і хворий питає, чи принесла вона що-небудь від хазяйки будинку.

— Я нічого не принесла,— каже дружина.

Вона ніколи нічого не приносить.

— То піди хоча б нарви трави, зілля!

— Де? — каже дружина.

Коли йти вулицею, можна прийти до парку; на луках є трава, на деревах є листя, є зелень, рви траву, обламуй гілки з ялини й сосни, потім іди в сади і рви квіти і повертайся з зеленню додому, заховавши на грудях листя та квіти. Усе це боляче вражає хворого, хоч він і лежить тепер серед квітів.

— Ось,— каже дружина.— Зілля!

XXVII

Мені це було відомо, і навіть більше, я міг зрозуміти горе хворого і всіх його близьких з трудячого роду людського. Та й хіба це невідомо кожній людині? Хіба не може цього зрозуміти кожна людина? Кожна людина хворіє один раз, посеред свого віку, і знає, який чужий цей біль, десь усередині, і яка недолуга вона з цим чужим; можна це зрозуміти, ставлячи себе на місце хворого...

Та, мабуть, не кожна людина є людиною; і не кожний людський рід є людським родом. Такий сумнів приходить у дощ, коли в тебе драні черевики, вода хлюпає в черевиках, і нема у тебе нікого в світі, нема нікого в серці, нема більше особистого життя, і ти знаєш, що нічого в житті не зроблено, і нема чого більше робити, нема навіть чого боятися, нема чого втрачати, і тоді бачиш одне і те — світову загладу. Хто сміється, а хто плаче. І обоє люди; навіть той, хто сміється, теж є хворий, хворий, та й сміється він через те, що другий плаче. Перший може вбивати, переслідувати, а другий в своїй безнадії бачить того, хто сміється у своїх газетах і газетних закликах, — він не йде з тим, хто сміється, а хіба що тільки плаче, в своєму неспокої, разом з іншими, хто плаче. І ось тут не всяка людина — людина. Один переслідує, іншого переслідують; людський рід не весь є людським родом, а тільки той, кого переслідують. Коли людину вбити, в ній стає більше людського. Отож і більше людського у хворого, в голодного, і більше належить до роду людського саме рід людський, що вмирає з голоду.

Я запитав у матері:

— А ти як думаєш?

— Про що? — сказала мати.

А я:

— Про всіх тих, кому ти робиш уколи.

А моя мати:

— Думаю, що вони, мабуть, не зможуть мені заплатити.

— Добре,— мовив я.— І все одно ти щодня ходиш до них, робиш їм уколи і сподіваєшся, що вони зможуть заплатити хоч децицію. Але що ти думаєш про них? Як ти думаєш, хто вони такі?

— Я не сподіваюсь,— сказала мати.— Я знаю, хто зможе мені заплатити і хто не зможе. Я не сподіваюсь.

— Але ти все одно йдеш до всіх,— сказав я.— А от що ти думаєш про них?

— Ет! — вигукнула мати.— Якщо я йду до одного, то можу піти й до іншого,— сказала вона.— Хіба це клопіт?

— Але що ти думаєш про них? Як ти думаєш, хто вони такі?

Мати спинилася посеред вулиці і скоса глянула на мене одним оком. Потім посміхнулася й сказала:

— Які дивні запитання ти ставиш! Що я про них повинна думати? Це бідні люди, той слабує трохи на сухоти, той трохи на малярію...

Я похитав головою. Я ставлю дивні запитання, моя мати відчуває це, проте не відповідає мені якось незвичайно. А я хочу почути якусь незвичайну відповідь. Питаю:

— Ти коли-небудь бачила китайця?

— Авжеж,— відповіла мати.— Двох чи трьох... Вони приходили продавати намисто.

— Гаразд,— кажу я.— Коли ти зустрічаєш китайця і бачиш, що на вулиці зимно, а в нього нема пальта,

що він у драному одязі, в дірявих черевиках, що ти думаєш про нього?

— Та нічого особливого,— відповіла мати.— Я бачу багатьох інших людей тут, у нас, що не мають теплих пальт, що носять драний одяг і діряві черевики...

— Гаразд — кажу я.— Але ж він китаєць, він не знає нашої мови і не може ні з ким побалакати, посміятися, він блукає серед нас зі своїми намистами, краватками, пасками, і в нього нема хліба, нема грошей, він ніколи нічого не продає, в нього нема надії. Що ти думаєш про нього, коли бачиш отакого бідного китайця без надії?

— Ет,— відповідає мати.— Я знаю багатьох людей у такій самій скруті тут, у нас... Бідні сіцілійці без надії.

— Хай і так,— кажу я.— Але ж він китаєць. Він зизокий, у нього жовте обличчя, приплюснутий ніс, випнуті вилиці і, можливо, від нього тхне. Він більше за інших не має надії. Він не може нічого мати! Що ти думаєш про нього?

— Е-е! Багато інших людей, зовсім не бідних китайців, мають жовте обличчя, приплюснутий ніс і, можливо, від них тхне. Вони не бідні китайці, вони бідні сіцілійці, і все одно не можуть нічого мати.

— Але бачиш,— кажу я.— Він бідний китаєць і перебуває в Сіцилії, а не в Китаї, він не може навіть побалакати з жінкою в тиху хвилину. А бідний сіцілієць може...

Він матиме в собі більше людського

— Чому це бідний китаєць не може? — запитала мати.

— Ну добре,— кажу я.— Може, але уяви собі, що жінка нічого не дасть бідному перехожому, якщо він китаєць, а не сіцілієць.

Мати насупила брови.

— Не знаю,— мовила вона.

— От бачиш,— гукнув я.— Бідний китаєць бідніший за всіх інших! Що ти думаєш про нього?

Мати розгнівалася.

— До дідька твого китайця! — сказала вона.

А я гукнув:

— От бачиш! — Він бідніший за всіх бідних, а ти його посилаєш до дідька. А коли ти його посилаєш до дідька і думаєш, що він найбідніший у всьому світі, без надії, та ще й посланий до дідька, хіба тобі не здається, що він має більше людського, ніж інші люди?

Мати все ще сердито дивилася на мене.

— Китаєць? — сказала вона.

— Китаєць,— сказав я.— Або навіть бідний сіцилієць, котрий нездужає і лежить у постелі, як оті, що ти їм робиш уколи. Чи не більше він має в собі людського?

— Він? — сказала мати.

— Він,— сказав я.

А моя мати питає:

— Більше, ніж хто?

— Більше, ніж інші,— відповідаю я.— Він, що нездужає... страждає...

— Страждає? — здивувалася мати.— Це ж хвороба!

— І тільки? — мовив я.

— Подолай хворобу — і все минеться,— сказала мати.— Нічого не лишиться. Це ж хвороба.

Тоді я спитав:

— А коли він голодує і страждає, що тоді?

— То це голод,— відповіла мати.

— І тільки? — мовив я.

— Чом би ні? — сказала мати.— Дай йому поїсти, і все минеться. Це ж голод.

Я похитав головою. Ніяк не можу домогтися, щоб

мати відповідала якось незвичайно, і все ж таки я запитав ще раз:

— А китаєць?

Мати тепер зовсім не відповідає — не те що незвичайно, а зовсім не відповідає, а тільки знезує плечима. Вона, безперечно, мала слухність: перемогти хворобу — і людині не болітиме; нагодувати голодного — і людина не страждатиме. Але хвора людина — хто вона? І яка вона в голоді?

Чи не в голоді все страждання світу, що само стало голодом? І хіба людина в голоді не має в собі більше людського? І невже немає більше роду людського? А як же ж китаєць?

XXVIII

Тепер ми вже не спускалися схилом за будинками, а піднімалися з другого боку, і з глибини долини йшли до сонця і до музики кози, що була вгорі піби хмара чи сніг.

— А ти коли-небудь хворіла? — запитав я в матері.

— Один раз, — відповіла вона.

— Що в тебе було?

— Не знаю, — відповіла мати. — Я не кликала лікаря і не знаю, що зі мною було. Явилікувалася сама.

— Вилікувалася сама? — мовив я. — Завжди в тебе щось особливе...

— Особливе? — вигукнула мати. — Як це?

— Ну, якась особлива хвороба, — відповів я. — Мені здається, що ти не така, як інші.

— Я нічого такого не думала, — сказала мати.

А я запитав:

— Чи батько мій коли-небудь хворів?

— Ще б пак! — відповіла мати. — Він повсякчас слабував. У нього була малярія.

— Он як,— сказав я.— Він, мабуть, хотів лікаря?

А моя мати:

— Ще б пак! Він був як дитина. Його трусило, в нього була гарячка, він знав, що в нього малярія, і все одно хотів лікаря...

«Він був плохий чоловік»

А я:

— Батько був плохий чоловік.

А моя мати:

— Він боявся.

А я:

— Він був плохий чоловік.

Я трохи втомився, дорога весь час ішла вгору, по один бік тягся низький мур, і я прихилився до нього. Я мандрував, побиваючись над людською безнадією, я весь час відбував дорогу, ці розмови були теж мандрівкою в теперішньому і в минулому, мені здавалося, що я вже мав такі зустрічі, вони ніби спливали в пам'яті або в уяві, і ця мандрівка була не життям для мене, а тільки рухом, я прихилився до муру, думав про свого втомленого батька, не Макбета, не короля, а просто з блакитними очима.

Коли батько хворів, він думав про страждання всього світу, він дозволяв собі не бути Макбетом, кликав лікаря, хотів видужати, був наче дитина.

А чи стає в людині більше людського, коли вона чинить по-дитячому? Батько був плохий, він визнавав власне горе і кричав про нього. Чи був він більший за рід людський?

— Він був плохий чоловік, у душі,— сказав я ще раз і, глянувши на матір, зняв свою руку з муру.— А дід мій ніколи не хворів? — запитав я.

— Він дуже хворів,— відповіла мати.

— Як? — вигукнув я. — Навіть він?

— Чом би ні? — мовила мати. — Йому було тоді під сорок, а мені сім чи вісім.

— Очевидячки, він не схотів би лікаря, — сказав я.

— Атож, — мовила мати. — Він вилікувався сам... Якось до нас прийшов лікар для бідних, але більше не потикався, мій батько його не хотів.

А я:

— Саме так! Він хотів бути особливим.

А мати:

— Чого там! Він просто не хотів хворіти...

— Авжеж, — кажу я. — Він хотів бути особливим, а такі, як він, не могли хворіти. Він був чоловік гордий.

Мати випростала спину і загорділа.

— Звісно. Він був чоловік гордий, — сказала вона.

— А на що він хворів? — запитав я. — Трохи на сухоти чи трохи на малярію?

— Та ні! — гукнула мати. — Він був дуже хворий, — сказала. — Він помер і воскрес!

Я спирався вже не на мур, а на материну руку і думав про людей, про себе самого, про тата і дідуся, про людей плохих і людей гордих, думав про людство й гордість у біді і пишався, що був сином людини.

Є, звичайно, і не люди; не весь рід людський є родом людським. І не тому що плоха людина перестає бути людиною. І не тому що горда.

Людина може по-дитячому кричати у біді і мати більше людського, ніж інші.

Вона може перемагати своє горе, бути гордою і все одно мати більше людського, ніж інші.

Гордою людиною є Великий Ломбардець. І він думає про інші повинності, бо він людина. Завдяки цьому, може, хвороба і стає смертю й воскресінням.

«Він помер і воскрес»

— У нього було запалення легенів,— розповідала мати.— Абощо. І він не хотів кликати лікаря. Сказав, що здоровий. Відправив лікаря для бідних назад. Хліб дуже дорогий, сказав він, для бідарів. За шмат хліба треба робити цілий день. І відправив лікаря. Ми повинні працювати, каже. І працював далі по чотирнадцять годин на добу. Аж поки однієї ночі помер і воскрес.

— Він був великим дідом,— сказав я.

— Він був великим,— мовила мати.

Тепер стежка вивела нас з тіні долини, ми опинилися на сонці, і мати сказала:

— Як, по-твоему, я роблю уколи? Добре чи погано?

— Добре,— мовив я.

— От бачиш! — сказала мати гордо й задоволено.— Бачиш, я можу сама заробити собі на життя.

Ми відійшли далеко від шуму потоку і опинилися на сонці, обличчям до сонця, що згодом зайшло, і ми могли роздивитися на вершині гори чи то хмари, чи то сніг з музики кози.

— Тепер підемо до вдови,— сказала мати.— У цієї жінки є гроші. Вона платить готівкою.

XXIX

Вдова була жінка років на сорок, при тілі, мешкала вона на другому поверсі, в двох чи трьох великих кімнатах з високою стелею.

— Її називають вдовою,— сказала мати,— але вона

не справжня вдова. Вона була на утриманні в одного великого пана...

— А навіщо вона робить собі уколи? — сказав я.

— Бо вона пані,— відповіла мати.— А пані роблять собі уколи. І вона звикла робити так, як вони. Хоча, може, вона теж слабує трохи на малярію.

Це була приємна жінка, принаймні при тілі. Здавалося, вона живе одна у своїх великих кімнатах: сама вийшла нам відчиняти.

— Я вас чекаю, Кончеціоне,— сказала вона.— Я чула, що приїхав ваш син. Оце він?

Від самого порога весь будинок пропах мустом, наче тут з осені мусувало вино. Це вже не запах бідних будинків сіцилійських міст — нудний і неп'янкий, тілесний супутник мороку.

Вдова зустріла нас жартом і усмішкою. Вона була чорнява, чорноока й персеста, її багатий голос ішов ніби прямо з грудей із великими ципками.

Марсала і печиво

— Думаю, добре я вчинила, узявши його з собою,— сказала мати.— Гарний син, чи не так?

— Він високий і міцний,— відповіла вдова.— І гідний вас, Кончеціоне.

Сміючись і жартуючи, вона ввела нас у кімнати, де теж пахтіло мустом, як на ганку і сходах, але вже з присмаком цинамону; кімнати були старі, без зайвих меблів, на стінах висіли художні листівки, і темнуваті, не досить освітлені, тому що балкони виходили на північ, у закритий сад.

Мати все ще говорила про мене:

— Як ви дізналися, що в мене гість? — казала вона.— Мабуть, я вчинила б зле, якби не привела його з собою...

— О, мені цікаво з ним познайомитись,— відповіла вдова.

Вона наполегливо частувала нас марсалою і печивом. Від столу, де стояло частування, видно було все помешкання, дві чи три великі кімнати з багатьма дверима, навістіж розчиненими, зі столом у кожній кімнаті й великим ліжком під червоним покривалом у одній з них.

— Отаке-то,— казала вдова.

Вона сміялась і жартувала. Поставила мені кілька запитань про Північну Італію, запитала в матері, чи був я з нею у всіх будинках під час обходу.

— Авжеж,— сказала мати. Вона була задоволена, що поводила мене по стількох будинках, і додала, що хотіла показати мені, як вона добре робить уколи. І вдова сміялась. Дивилася на мене, на чоловіка, чорними очима. А потім своїм багатим голосом, що йшов просто з грудей із великими пипками, промовила:

— Але зі мною ні, Кончеціоне.

— Що з вами ні? — сказала мати.

— Зі мною не показуйте, як ви добре робите уколи.

— Чому ні?

І вдова, сміючись, відповіла:

— Я не дозволю робити уколи в його присутності.

Вдова

— Чому ні? — сказала мати. І видно було, що вона ладна домагатися свого.— Чому ні?

— Тому, що не треба, Кончеціоне,— відповіла вдова.— Тут не треба,— сказала,— у нас стільки кімнат. Він може почекати в одній з них і не виходити на вулицю.

— Річ не в цьому,— сказала мати.— Я хочу, щоб він побачив, як я роблю уколи.

— Він уже досить надивився,— відповіла вдова.— Навіщо йому ще й тут? — І, повернувшись до мене, вона спитала, сміючись: — Адже так, пане Сільвестро?

— Мабуть, що так,— мовив я, хоч мені подобалось дивитися.

— Що так? — запитала тоді мати.— Ти не хочеш побачити, як я робитиму укол пані?

— Та ні, хочу,— відповів я.

— От! — мовила мати.— Він хоче бачити.

— Але ж, Кончеціоне! — вигукнула вдова.— Я не хочу, щоб він на мене дивився.

Мати засміялася.

— А-а! — сказала вона.— Але ж це мій син. Це все одно, що я сама...

— Але ж він молодий чоловік! — сказала вдова.

А моя мати мовила:

— Ви думаєте, що він ніколи у житті не бачив жінок?

Тоді вдова більше нічого не сказала. Вона засміялася і здалась. І, вказуючи на мене рукою, мовила, сміючись:

— А він чекає, підступний!

Вона лягла на ліжку, і мати заголила її.

— Це гвалт, Кончеціоне,— сміялася вона, лежачи на подушці.

Мати зі смаком загнала її у тіло голку і, вказуючи на це тіло, сказала:

— Бачиш, яке пишне?

Вдова совалася в ліжку і реготала:

— Ой, Кончеціоне! — казала.

— І має десь уже сорок років,— мовила мати.

Я сказав удві комплімент.

— Ой, пане Сільвестро! — вигукнула вдова, борсаючись і намагаючись устати, але мати втримувала її, заголюючи ще більше.

— Та стривайте, хай надивиться добре,— сказала вона. А мені: — Дивися, Сільвестро!

— Але ж це гвалт! — промовила вдова, намагаючись підвестися.

Нарешті мати дозволила їй устати, і вдова, сміючись і шаріючи на виду, сказала мені:

— Ви дуже підступний, пане Сільвестро.

Вона тепло розпрощалася з нами, і ми з матір'ю вийшли на вулицю, до музики кози і на сонце, обличчями до призахідного сонця, і, сміючись, моя мати сказала, що вдова мала стільки пригод, бо жила утриманкою, в непевному становищі.

— Але вона хороша жінка,— сказала мати.— І пишна, еге ж? — додала вона і підморгнула, коли ми саме переходили вулицю.

— О так! — мовив я.

— Вона має гарний колір шкіри,— докинула мати.

— О так! — сказав я.

А моя мати:

— Вона одна з кращих такого віку в наших краях.

А я:

— Мабуть, що так.

А моя мати:

— Але є й кращі за неї в такому віці. Я була краща,— сказала.— Гадаю, що й тепер, коли мені вже п'ятдесят років, я не дуже поступаюсь перед нею,— сказала ще вона.

— О ні! — сказав я.

— Я завжди молодчага, правда? — сказала мати.

— О так! — сказав я.— В тебе нема жодної сивої волосинки.

— Ти б глянув ще, яке в мене молоде тіло!

А я:

— Ти можеш пишатися.

— Авжеж,— вигукнула мати.— Я й казала так твоє-

му батькові. Він повинен був пишатися, що у дружини таке тіло в її віці. Але він нічого не розуміє в жінках. І у своїх віршах говорить лише про тонкі руки і ніжні очі.

— Я розумію, що у віршах він і не міг говорити ні про що інше,— сказав я.

— Гаразд, але ж треба зважати на все інше, перш ніж говорити,— сказала мати.— Він би міг пишатися мною, якби зважав на все інше. От мій батько пишався і мною, і іншими дочками. Він казав, що ні в кого з дівчат нема такого гарного стану, як у нас, на всю Сіцилію... О, батько пишався мною!

XXX

Йдучи вгору, назустріч призахідному сонцю, ми наблизилися до ще одного будинку, трохи нижчого, як у вдови, і не такого показного.

— Зараз зайдемо до мові подруги,— сказала мати.

— І їй теж робити укол? — запитав я.

— Авжеж. Я хочу, щоб ти бачив, яка гарна й вона. Може, навіть краща, ніж удова... Їй також під сорок...

— І вона також удовиця? Я хочу сказати, вона також була на утриманні великого пана?

— О ні! — відповіла мати.— Це чоловікова жінка. В неї четверо синів...

Ми заходимо через під'їзд у поточені шашелем двері і вже в коридорі і на сходах знову чуємо за давнини запах мусту, не властивий бідним сіцилійським житлам. Але в цьому домі всього було менше; і все було тут дуже старе: цегла, що нею викладена підлога, меблі, завіси, покривала на ліжках, все було старе й мертво, і понад усе тхнуло порохом.

— Чому вона робить уколи? — запитав я. — Вона хвора?

— Ні, — мовила мати. — Їй здається, що вона слабує трохи на недокрів'я.

— А вона дозволить зробити укол при мені? — сказав я.

— Чом би ні? — мовила мати.

— Але якщо вона не схоче, не наполягай, — сказав я.

— Вона схоче, — мовила мати.

Нас пустила в дім дитина п'яти років, що відчинила двері. Ще двоє дітей кинулись нам назустріч, одне десь років на сім, друге на вісім чи дев'ять, обоє довго-волосі у довгих халатиках і я не міг розібрати, дівчата це чи хлопці.

— Кончеціоне! Кончеціоне! — загукали вони і повели нас по хаті, по всіх дуже темних кімнатах, а потім з балкона до нас вийшла дівчина років п'ятнадцяти чи шістнадцяти, і собі почала гукати:

— Кончеціоне! Кончеціоне!

Нарешті до нас вийшла пані подруга моєї матері.

— Кончеціоне! Кончеціоне! — сказала вона.

Була то невисока на зріст молода жінка без найменших ознак недокрів'я, навіть скорше повненька й миловидна, зі струнким молодим станом. Вона кинулась до моєї матері і обняла її за шию, ніби не бачилася з нею багато місяців, діти стрибали навколо них і кричали, а вона примовляла:

— Я знала, я знала, що ти прийдеш і приведеш свого сина!

— Ти вже чула, що він приїхав? — сказала мати.

— Атож, — відповіла подруга моєї матері. — Я одра-

зу ж про це дізналась і подумала, що ти прийдеш із ним. Який гарний син!

Діти кричали, дівчина щось говорила, ми були в кімнаті, де стояло височенне двоспальне ліжко, і мати сказала своїй подрузі:

— Ану лягай у ліжко!

— Невже ти думаєш колоти при ньому! — сказала подруга моєї матері.

— А що? Може, хочеш, щоб він пішов? — вигукнула мати.

— Я цього не кажу, — відповіла подруга.

Діти були в кімнаті і дівчина теж, і пані подруга моєї матері сказала:

— Я трохи соромлюсь. Він такий великий.

Мати засміялась, і подруга засміялась разом з нею. І дівчина теж засміялась.

— Але ж це я зробила його таким великим, — мовила мати. — Не треба його соромитись.

Тоді подруга моєї матері лягла на ліжко.

— Думаю, він уже бачив багато жінок! — сказала вона і сама заголилась, чекаючи, поки мати зробить їй укол. — І апетитніших за мене, — додала вона.

Діти стрибали навколо, кричали, а мати (вона ще не була готова колоти) сказала їй:

— А ти боїшся збудити йому апетит?

Гарне тіло

Мати сміялась, і дівчина сміялась з нею, і подруга моєї матері (навколо неї стрибали діти) засміялася в подушку і гукнула:

— О ні, Кончеціоне! Я добре знаю, що могла б бути майже йому за матір.

Тоді я промовив:

— Мені здається, це байдуже.

Вона мала гарне тіло, і я хотів сказати їй комплімент.

— Що він хоче цим сказати?

А моя мати гукнула:

— Він хоче сказати, що ти збуджуєш апетит.

— Чом би ні? — сказав я.

— Ого! — сміючись, гукнула подруга моєї матері.

— Ого! — теж сміючись, гукнула моя мати.

Дівчина сміялася разом з нами, але укол уже зроблено, і подруга моєї матері підвелася. Підносячи мізинець до мого обличчя, вона сказала:

— Знаєте, хто ви такий? Ви — нахаба!

Як тільки ми вийшли надвір, мати сказала мені:

— Вона й справді збудила тобі апетит?

— А чом би й ні? — відповів я.

— О! — гукнула мати і засміялась. — Жінка, старша за тебе на десять років! — сказала вона і докинула: — А вдова теж збудила тобі апетит?

— Авжеж! — відповів я. — Навіть більше того...

— О! — знову гукнула й засміялась мати. — Якби знала, я б не дозволила тобі лишатися.

Але вона раділа в душі і ніби святкувала перемогу, а ми в цей час піднялися вулицею до такого собі майданчика і перед нами розгорнулася вся долина, освітлена призахідним сонцем.

Мати поглянула на сонце, а потім запитала мене:

— Коли ти вперше побачив, як виглядає жінка?

Як виглядає жінка

XXXI

Музика волинки весь час лунала в холодному повітрі, що аж іскрилось на сонці, повітря бадьоріло, і не сніг, не хмари були близько, а дзеленькання дзвіночків

на козах, безперервне дзеленькання, і здавалося, ніби цілі стада кіз проходять за будинками.

— Коли це було вперше? — перепитав я і став думати, щоб відповісти матері.

— Атож, коли ти вперше побачив, як виглядає жінка?

Я намагався пригадати; мені було приємно пригадувати, і через це — легко.

— По-моєму, я завжди знав, як виглядає жінка,— промовив я.

— Навіть у десять років, коли ти був зовсім хлопчиськом і на ходу стрибав з потяга? — гукнула мати.

— Так,— відказав я.— Я добре знав, як виглядає жінка, в десять років.

— Навіть у сім років? — гукнула мати.— Навіть у сім років, коли ти був малюком і сидів на руках у моїх подруг?

— Думаю, що так,— сказав я.— Навіть у сім років. Де ми жили, коли мені було сім років?

Мати почала розповідати.

— Був то перший рік війни,— сказала вона.— Ми жили в Терранові. Ми жили в будиночку шляхового обхідника за кілометр від села.

— В Терранові? — сказав я.

Тисяча й одна ніч та інше

Я читав *Тисячу й одну ніч* і багато інших книжок про стародавні історії та мандрівки у свої сім, вісім і дев'ять років, Сіцилія теж була зі мною, я читав *Тисячу й одну ніч*, і стародавні села, дерева, будинки, люди старожитніх часів приходили з книжок до мене. Потім я про все забув у своєму чоловічому житті, але воно було в мені, і я зумів віднайти його знову. Блаженний той, хто має що віднаходити в собі!

Це велике щастя — читати в дитячі роки. І подвійне щастя — читати книжки про старі часи і країни, книжки з історії, книжки про мандрівки, а надто *Тисячу й одну ніч*. Хто може пригадати прочитане, ніби він сам це пережив, і хто має в собі історію людства й цілого світу, і разом із власним дитинством: Персія в сім років, Австралія в вісім, Канада в дев'ять, Мексика в десять, гебреї з святого письма із Вавілонською вежею та царем Давидом узимку в шість років, каліфи й султани у лютому чи вересні, влітку великі війни з Густавом Адольфом тощо за Сіцилію — Європу, в якійсь Терранові, якихось Сіракузах, тоді як потяг щоночі мчав вояків на велику війну, якою є всі війни.

Мені дуже пощастило, що я багато читав у дитинстві і що в Терранові Сіцилія була для мене і Багдадом, і Палацом сліз, і пальмовим гаєм. Я прочитав там *Тисячу й одну ніч* та інші книжки у будинку, де стояла канапа і були дівчата — дочки одного з батькових друзів, і я пам'ятаю наготу жінки так само, як і султанів та одалісок, жінки справжньої, конкретної, що була для мене серцем і розумом світу.

— Так, у сім років я знав краще, ніж будь-коли, як виглядає жінка, — сказав я.

— Краще, ніж будь-коли? — мовила мати.

— Краще, ніж будь-коли, — сказав я. — Я знав і бачив це. У мене завжди були перед очима жінки.

— Що ти хочеш сказати? — вигукнула мати. — Ти думав про них?

А я:

— Ні. Я не думав про них. Просто знав і бачив. Це було все. Хіба не досить?

— У кого ти бачив?

— В однієї жінки... Вона була зі мною дуже природна. І не лукавила.

Так воно й було. Вона не лукавила. І все-таки була

жінкою. У сім років не знають про вади світу, про страждання, про безнадію, не хвилюються в якійсь нестямі, але знають жінку. Ніколи представник чоловічої статі не знає так жінку, як у сім років і раніше. Коли вона стоїть перед ним,— це для нього не втіха, не радість і не жарт. Вона є реальністю світу; вона — безсмертна.

Безсмертна

— Якось, коли мені було сім років,— розповідав я матері,— одна дівчина, дочка наших друзів, занедужала і померла. Вона скидалася на твоїх хворих, не знаю — була вона гордою, чи плохою, і я ходив до неї в дім, часто довгенько сидів біля її ліжка. Ми були знайомі давно; вона гралася зі мною, брала мене на руки і переодягалася при мені. Коли вона захворіла, до неї щодня приходила одна жінка і робила уколи. Я бував при цьому, бачив її, як допіру бачив удову і твою подругу. Звісно, це не одне й те ж. Тоді не було й думки про апетит. Та одного разу вона сказала мені: «Я помру!»

— І що тоді? — вигукнула мати.

— Нічого,— сказав я.

— Як нічого? Це була наша добра знайома Аладіно, дуже вродлива дівчина...

— То взагалі був дім з гарними дівчатами, правда? — сказав я.

— Правда,— мовила мати.— Їхній батько ходив у Мальту з вантажем живиці і інколи брав на судно котрусь із дівчат. Потім одна лишилася в Мальті і вийшла заміж за ювеліра... Друга побралася з комісіонером. А оця померла.

Закінчивши розповідь, мати запитала:

— То як? Ти сказав, що коли вона померла...

— Атож,— відповів я,— вона померла, а я ходив далі в їхній дім. Замість неї я дивився на її сестер.

— А тобі не було неприємно після її смерті? — спитала мати.

— Не знаю,— сказав я.— Я бачив інших — голих, як вона... Та вже ніколи не було так гарно.

— Як! — вигукнула мати.— Ти ніколи не бачив жінок вродливіших за Аладіно?

— Я так не сказав,— відповів я.

— А твоя дружина? — гукнула мати.— Хіба твоя дружина не така, як Аладіно? Яку дружину ти взяв собі?

— Я так не сказав,— відповів я.

— Ти бачив дуже мало жінок! — гукнула мати.

— Я так не сказав,— відповів я втретє.

А мати сказала:

— Зараз ми підемо до панни Ельвіри, і ти побачиш, яка може бути гарна дівчина у двадцять років.

Вона придала ходи і, простуючи поперед мене, серед людей і кіз, у червоному призахідному сонці і під переможне мекання волинок мовила:

— Я завжди думаю, коли роблю уколи панні Ельвірі, що мої снни, мабуть, ніколи не бачили нічого подібного.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Паперовий змії

XXXII

З мене було годі й цих хворих, й цих жінок, і вже не хотілося йти з матір'ю до панночки.

Ми підійшли під кам'яницю посеред цілої гори менших будиночків, і я сказав їй:

— Отут я зачекаю на тебе.

— Що це значить? — гукнула мати. Вона обернулася до мене, ніби наміряючись ударити, але перед нею стояв не хлопчик, а чоловік тридцяти років, майже чужий.— Який ти дурень! — гукнула вона.

Але перемиг я, бо й справді не хотів іти, і коло мандрівки замкнулося в мені. Чого раптом маю я іти дивитися на іншу жінку? Або ще на одного недужого? Навіщо це мені? Навіщо це їм?

Смерть або безсмертя — я їх знав; Сіцилія або весь світ — це одне й те ж. Я дивився на кам'яницю і думав, що там є жінка, готова до голки моєї матері й готова до моїх очей, очей чоловіка; і я відмовився від думки про неї як про безсмертнішу за інших, за хворого або за мертвого. Я присів на тумбу біля кам'яниці.

— Отут я зачекаю на тебе,— знову сказав я матері.

Чекаючи на неї, я помітив над долиною паперового змія і почав стежити, як він летів наді мною, і запитував себе, чому ж, зрештою, світ не може бути завжди таким, як у сім років, світом *Тисячі й однієї ночі*. Я почув музику волинок, дзвоники кіз і людські голоси на широких сходах дахів і в долині, і раз у раз запитував себе про те, дивлячись у небо на паперового змія. Його називають на Сіцилії літавцем-драконом, і це чимось нагадує Китай або Персію — у смарагдовому, переливчатому і геометричному сіцилійському небі. Дивлячись на змія, я не міг не запитати себе, чому й справді віра семилітньої дитини не може жити в людині вічно.

Чи, може, вона небезпечна? У семилітнього хлопця бувають дивовижні уявлення про речі в усій їхній наготі, про жінку; він певний у них, бо вірить, що жінка — наше ребро, і цю певність він дістає від нас. Існує смерть, але й вона нічого не забирає від певності; вона ніколи не чинить кривди у світлі *Тисячі*

й одної ночі. Хлопчикові нічого не треба, крім паперу й вітру, він хоче пускати паперового змія. Хлопчик виходить і пускає змія, і кричить, щоб той швидше піднявся вгору. Він тримає змія, прив'язаного на довгій нитці, що її не видно, і отож у нього є віра, його певність тріумфує. Але пізніше, що буде пізніше з цією певністю? Потім хлопчик спізнає кривди, які завдані світом, злочинством, рабством, несправедливістю поміж людьми, опошленням земного життя для роду людського і всього світу. Але що б він робив, якби завжди мав оцю певність? «Що б я робив?» — запитує хлопчик. «Що б ти робив? Що б ти робив?» — запитую я себе.

Паперовий змій пролітає, я відводжу очі від неба і бачу точильника, який спинився перед кам'яницею.

Точильник

XXXIII

Вся вулиця, відкрита на долину, була залита сонцем, і точильник разом із своїм візочком виблискував, чорний з лиця, перед моїми очима, засліпленими яскравим світлом.

— Гостримо, гостримо! — гукав він під вікнами кам'яниці. Від його грубого голосу тремтіли і шибки, і камінь; я помітив: він скидався весь на дикого птаха, а голова — на опудало, що часто можна побачити в полі.

— Що с гострити? — гукав він.

Тепер я побачив, як він повернувся до мене; я залишив тумбу і, перейшовши вулицю, наблизився до нього.

— Я звертаюся до вас, чужинцю, — кричав точильник. Ніби великий птах на вискубаних ногах, примос-

тився він на своєму точилі і пускав на пробу колесо вперед і назад.

— Ви нічого не привезли з собою погострити? — гукнув він.

Тепер у мені знову закрутилися колеса мандрівки, і я почав шукати по кишенях, спершу в одній, потім у другій, але перш ніж я дістався до третьої, чоловік заговорив знову:

— Маєте шпагу гострити? Маєте гармату гострити?

Я витяг складаного ножа, чоловік вихопив його у мене з рук і почав люто гострити, повернувши до мене своє чорне, ніби задимлене обличчя.

Я запитав у нього:

— У вас тут мало роботи?

— Нема нічого гідного,— відповів точильник. Він увесь час дивився на мене, а його пальці з лезом поміж ними стрибали у вихорі точила. Він сміявся, молодий, симпатичний, худорлявий у старому капелюсі опудала.

— Нема нічого гідного,— сказав він,— заради чого можна було б працювати.

А точильник

— Ви добре гострите ножі. Добре гострите ножиці,— кажу я.

А точильник:

— Ножі? Ножиці? Думаєте, тут є ножі й ножиці?

А я:

— Думаю, що є. А хіба тут, у цій місцевості, немає ножів і ножиць?

Очі точильника засяяли білками, він дивився на мене, і з його широко роззявленого рота на чорному обличчі видобувся хрипкий насмішкуватий голос:

— Ні в цій місцевості, ні в іншій. Я ходжу багатьма

містами й селами, де живе п'ятнадцять чи двадцять тисяч людей, але ніде не бачив ані ножів, ані ножиць.

Тоді кажу я:

— Що ж ви гострите, якщо ніколи не бачите ані ножів, ані ножиць?

А точильник:

— Це я завжди запитую у них: «Що ви мені дасте гострити? Може, шпагу? Чи гармату?» Я дивлюся їм у лице, в очі, і з того, що вони мені дають, бачу — в них, мабуть, нема і цвяха.

Тепер він замовк, перестав дивитися на мене, схилився над точилом, натиснув на педаль, і якусь хвилину швидко гострив. Нарешті сказав:

— Приємно гострити справжнє лезо. Його можна метати, і тоді воно буде ніби спис, можна колоти ним, і воно буде кинджалом. Ех, якби завжди були справжні леза!..

Я запитую:

— А чому? Гадаєте, щось би скоїлося?

— О, я завжди б залюбки гострив справжні леза,— відповів точильник.

Він знову кілька секунд швидко крутив точило, а потім, стихивши його, неголосно додав:

— Інколи мені здається, що добре було б, аби всі люди мали зуби й кігті, які б можна гострити. Я б гострив їх, як зуби змії, як кігті леопарда...

Він подивився на мене, підморгнув, блискаючи очима і чорним обличчям, і промовив:

— Охо-хо!

— Охо-хо,— сказав і я, підморгнувши йому.

Він нахилився до мене і почав говорити на вухо. Я слухав слова, що їх він говорив мені на вухо, і сміявся: «Хо-хо!» — і теж говорив йому на вухо, і ми обидва говорили один одному на вухо, реготали і плескали один одного по плечу.

Потім точильник віддав мені ніжик, нагострений, як стріла чи кинджал, і я спитав, скільки з мене, він відповів, що сорок чентезимів, і я витяг чотири монети по десять чентезимів кожна і поклав на його візок.

Точильник розчинив скриньку, і я побачив, що вона має три відділення з монетами по двадцять і десять у кожному, всього десь на п'ять чи шість лір.

— Сьогодні бідний день! — сказав я.

Але тепер він не слухав мене, я бачив, як він ворухить губами, щось бурмочучи. Він був чимось заклопотаний, крутив у пальцях мої монети, і бурмотіння ставало все голосніше:

— Чотири на хліб,— почув я.— Чотири на вино...— Далі раптом: — А вусачеві?

Потім він почав ще голосніше:

— Чотири на вуса. Чотири на хліб...— І раптом: — А вино? — І знову, ще голосніше: — Чотири на вино. Чотири на вуса. А хліб?

Тоді я сказав:

— Чому ви не кладете гроші усі разом і вже потім не ділите їх?

— Дуже це ризиковано,— сказав точильник.— Іпколи я проїдаю все, інколи пропиваю все...

Він почухав потилицю, дивлячись у небо, і повернув мені десять чентезимів.

— Тримайте,— мовив він.— Думав узяти на два сольді дорожче, та бог не хоче. Оці два сольді й збили мене з пантелику.

Я поклав гроші до кишені, сміючись, а він опустил очі з неба на землю і задоволено розклав монети по відділеннях скриньки.

— Два на хліб, два на вино, два на вуса,— сказав він.

Він полегшено розвів руками, поставив точило на візок і рушив угору по вулиці, освітлений сонцем, що вже зовсім заходило.

Я без вагання рушив за ним.

— Ви йдете нагору? — спитав я.— Піду з вами.

«Ого-го і оло-хо!»

Хоча точильник і розв'язав свою задачу, він був невеселий, навіть сумний, не розмовляв зі мною. Він ішов, дивлячись у небо, хитаючи зліва направо і справа наліво головою під старим, як в опудало, капелюхом. І увесь він трохи скидався на опудало — своїм чорним обличчям, блискучими очима, великим ротом худої людини, залатаним піджаком, драними штанями, черевиками на довгих і міцних ногах.

— Ви повинні вибачити мені,— раптом промовив він.— Я хотів так зробити, бо думав, що ви чужинець.

— Та байдуже,— сказав я.— На два сольді більше, на два сольді менше...

А він:

— А все, що ніколи не знаєш, як з ними поводитися, з чужинцями. Деякі точильники в інших місцях беруть по вісім сольді, і якщо брати по шість, то можна нашкодити їм, адже так?

Він трохи підбадьорився, а я розвеселився, і ми обидва мовчки йшли в кінець вулиці, сонце вже сіло, і з-за будинків долиняло безперервне дзеленчання дзвоників.

Потім точильник прочистив горло.

— Світ прекрасний.

І я також прочистив горло.

— Ще б пак,— сказав я.

А точильник:

— Світло, тінь, холод, тепло, радість, не радість...

А я:

— Надія, милосердя...

А точильник:

— Дитинство, юність, старість...

А я:

— Чоловіки, діти, жінки...

А точильник:

— Добрі жінки, брутальні жінки, божа благодать, хитрощі й чесність...

А я:

— Пам'ять, уява...

— Як би це краще сказати? — вигукнув точильник.

— Нічого, — кажу я. — Хліб і вино.

А точильник:

— Сосиски, молоко, кози, свині й корови... Пацюки.

А я:

— Ведмеді, вовки.

А точильник:

— Птахи. Дерева і дим, сніг...

А я:

— Хвороба, одужання. Я це знаю, знаю. Смерть, безсмертя і воскресіння.

— Ого-го! — вигукнув точильник.

— Що таке? — сказав я.

— Це вже щось надзвичайне, — мовив точильник. — Ого-го і охо-хо! Гай-гай!

А я:

— Я теж так думаю.

А точильник:

— Дуже погано кривдити світ.

Я нічого більше не сказав, я лишився наодинці з тими думками, що були в мене до зустрічі з ним, коли в небі літав паперовий змії, ніби він, точильник, і є цей паперовий змії. Я позирнув на нього й спинився, і він теж спинився і запитав мене:

— Даруйте мені, але коли якась людина познайомиться з іншою людиною, з якою їй дуже приємно познайомитися, а потім візьме з неї на два сольді чи на дві ліри більше, ніж треба, за послугу, що їй б треба зробити безкоштовно, оскільки їй дуже подобається ця інша людина, то хто вона тоді, ця людина,— людина світу, чи та, хто кривдить світ?

— Охо! — весело сміюся я. І все стало так природно.

А він питає:

— Отже, ця людина не кривдить світу? Це людина світу? Вона належить світові?

— Охо-хо! — весело сміюся я, бо все стало так природно.

— Аха-ха! — теж регоче він.

Потім він скидає капелюха і вітає мене.

— Спасибі, друже,— каже він. І знову сміється.

Я теж сміюся. А він каже:

— Люди інколи плутають дрібниці з великими кривдами.— Потім він почав говорити мені на вухо:— Якби були ножі й ножиці...

Він говорив мені на вухо хвилину чи дві, та я не відповідав йому і не говорив йому теж на вухо, тепер у мене було відчуття, ніби це промовляє мій паперовий змій.

XXXV

Ми вибралися далеко вгору, на якийсь нібито майдан, і не було більше сонця, не було дзеленчання дзвоників, ані музики кози, не було мого матері, не було жінок, і точильник показав мені на лаву.

— Хочете познайомитися з чоловіком, що має пробийника? — запитав він мене.

Камінну арку над лавою було прикрашено різьбленою з дерева конячою головою, обабіч входу на одвірках і на самих половинках відчинених дверей я поба-

чив розвішане мотуззя, шкури, банти, дзвоники та різнокольорове пір'я на капелюшки.

Точильник залишив свій візок на майдані, скочив поперед мене на ганок і запросив зайти всередину.

— Езекіеле! — загукав він.— Езекіеле!

Всередині був довгий коридор, зовсім темний у глибині, мотуззя й шкури, банти, дзвоники, пір'я, віжки, батоги, сідла, різноманітні прикраси і кінська зброя були порозвішувані, як і знадвору, по обох стінах і навіть на стелі.

— Езекіеле! — загукав знову точильник, поки ми простували вперед.

За нами хтось швидко йшов слідом, злегка нашттовуючись на нас, і раптом пролунав дитячий голос:

— Це Калоджеро, дядечку Езекіеле!

Ми пробіралися вперед вузьким коридором поміж стін, завішаних кінською збруєю, сідлами й батогами, віжками тощо; тепер ми йшли навпомацки, у цілковитій пітьмі, спускаючись у саме серце Сіцилії. Тут добре пахло, у цьому нашому серці, пахло від невидимого мотуззя і шкур, і той дух був ніби новим порошком землі, ще не зараженої кривдами світу, що є на ній. Ах, я думав і вірив у це... Вже не здавалося, ніби ти спускаєшся у підземелля, а навпаки,— ніби йдеш по лінії польоту повітряного змія, маючи його перед очима, і через це не відчуваєш чогось іншого, темряви; нібито в тобі — серце твого дитинства, серце сіцилійця і всього світу.

Нарешті попереду блимнув вогник, він ставав усе яскравіший, і ми побачили чоловіка, що сидів за столиком, там лежали віжки й батоги, побачили тіні від віжок і батогів, що висіли в нього над головою.

— Езекіеле! — гукнув точильник.

Чоловік обернувся, і його невеликі очі заблищали, ніби промовляючи: «Так, друже мій, світ скривдже-

ний, але тут, всередині, ще ні!» Співучим голосом він запитав:

— Ти хочеш пробійника, Калоджеро?

Раптом він помітив мене, і його маленькі очі розширилися й стали стурбовані, аж поки точильник, мій паперовий змій, пояснив:

— Сьогодні увечері мені не треба, Езекіеле. Я знайшов приятеля, що має лезо.

— Справді? — вигукнув він і звівся на рівні, невисокий на зріст і огрядний, з сивими кучериками, з ямочками на щоках і живими очима, що нібито промовляли знову:

— Світ скривджений, але не тут, усередині.

Він пошукає щось під завісою з мотузків, бантів і шкур — мабуть, стільці — і насамперед припинив дзеленчання дзвоників, потім знову сів, нічого не знайшовши, або щось надумавши.

— Скажи йому — він дуже мені подобається, — звернувся він до точильника.

Поряд зі столом стояла дерев'яна драбинка, вона губилася поміж збруї, що звисала зі стелі, і точильник сперся на драбинку рукою.

— І йому теж дуже подобається, — відповів він.

— Дуже подобається, — додав я.

Чоловік, на ім'я Езекіеле

І чоловік подивився на мене, усміхаючись від певності, що робить мені приємне, і від того, що сказав це йому точильник, а не я. Він був разом з точильником, котрий провадив далі мову.

— Здається, він виглядає добре, — сказав чоловік, на ім'я Езекіеле, ще раз роздивляючись мене.

— Це зразу видно, — відповів точильник. — Ми тут не помиляємось.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Ні, не помиляємось.

А точильник:

— Він страждає.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Так, він страждає.

А точильник:

— Він страждає за скривджений світ. Не за себе.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Авжеж, не за себе. І все ж таки кожний страждає сам за себе.

А точильник:

— І все ж таки немає ані ножів, ані ножиць, ніколи ні в кого нема...

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Байдуже, про це ніхто нічого не знає, і ніхто нічого не побачить.

Він замовк, і обидва чоловіки перезирнулися. Очі в Езекіеле були повні суму, а очі точильника блищали яскравіше, ніж будь-коли, і здавалось, ніби вони дивляться якось злякано з його чорного обличчя.

— Ех,— мовив точильник.

— Ех,— мовив чоловік, на ім'я Езекіеле.

Вони схилилися один до одного над столиком, щось сказали один одному на вухо, а потім точильник, відійшовши назад, промовив:

— Але наш друг має маленьке лезо. І страждає за скривджений світ.

— Так,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле. І подивився на мене блискучими сумними очима, ніби кажучи: «Дуже, дуже скривджений наш світ, дуже скривджений, дуже скривджений, більше, ніж ми про це знаємо».

Потім він знову глянув на точильника.

— Ти казав йому, як ми страждаємо? — запитав він.

— Я почав йому розповідати,— відповів точильник.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Добре. Розкажи, що ми страждаємо не тільки за себе.

— Він знає,— відповів точильник.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Скажи, що нам нема чого страждати тільки за себе, у нас багато горя, голод, і ми багато страждаємо, дуже багато.

А точильник:

— Він знає!

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Запитай, чи справді знає він про це?

А точильник мені:

— Адже правда, що ви все це знаєте?

Я кивнув головою. Чоловік, на ім'я Езекіеле, підвівся, лягнув у долоні й покликав:

— Небоже Акілле!

З купи збруї виринув хлопчик, що штовхав нас у коридорі.

— Чому ти не тут,— запитав чоловік, на ім'я Езекіеле,— чому не слухав нашої розмови?

Хлопчик був дуже маленький, з білявими, як у дядька, кучерями.

— Я слухав, дядечку Езекіеле,— відповів він.

Езекіеле схвально кивнув і знову звернувся до точильника:

— Отже, ваш друг знає, що нам болить скривджений світ?

— Він це знає,— сказав точильник.

Скривджений світ

Чоловік, на ім'я Езекіеле, завершив розмову:

— Світ дуже великий і гарний, але в ньому багато

кривди. Усі люди страждають кожен за себе, але не страждають за скривджений світ, і через це панує кривда у світі.

Промовляючи, він позирав на всі боки своїми сумно приплющеними очицями, потім його очі знайшли точильника.

— Ти сказав нашому другові, що я пишу про журбу скривдженого світу? — запитав він.

І справді, на столику лежало щось схоже на зшиток і стояв каламар із ручкою.

— Ти сказав йому про це, Калоджеро? — сказав він.

— Я тільки збирався сказати, — відповів точильник.

— Можеш сказати про це нашому другові, — промовив Езекіеле. Скажи, що я, ніби древній відлюдник, проводжу тут свої дні за цими паперами і пишу історію скривдженого світу. Скажи, що я страждаю, але пишу, що я нотую всі кривди одну по одній, а також записую всіх кривдників, котрі глузують з тих кривд, що їх вони завдали і збираються завдати.

— Ножі, ножиці, списи! — гукнув точильник.

Чоловік, на ім'я Езекіеле, поклав руку на голову хлопчика і повернув її до мене.

— Бачиш нашого друга? — запитав він. — Він страждає, як і твій дядько. Йому болить скривджений світ. Вчися, небоже Акілле, а тим часом придивися за крамницею, а я піду з Калоджеро і з ним випити шклянку вина в Коломбо.

XXXVI

Ми вийшли на вулицю, було темно, дзвонили в дзвони на Аве Марія.

Точильник схопив своє пересувне точило за стояки і пішов, штовхаючи його поперед себе, я пішов поряд, чоловік, на ім'я Езекіеле, сунув поміж нас дрібними кроками, — маленький, загорнений у плед.

«Багато кривди в світі! Багато кривди в світі!» — казали його очі, сумно дивлячись навкруги. Потім його погляд упав на візок точильника.

— Що це в тебе на млинку, Калоджеро? — запитав він, спиняючись.

— Що саме? — перепитав точильник і теж спинився.

— Якийсь папірець, — сказав я.

І точильник заревів на всю горлянку:

— Сто чортів! — гукав він. — Знову!

— Знову буде штраф? — спитав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Знову! — кричав точильник.

Він звів руки до неба, двічі або тричі дивно підскочив угору, вкусив себе за руку, зірвав старий, як в опудала, капелюх і вдарив ним об землю.

— І треба ж, треба ж... — приказував він.

Кривди і дрібниці

— Втретє за один місяць! — кричав точильник. — Ножиці, пробійники, пожі, списи і аркебузи, мортири, коси і молотки, гармати, динаміт і сто тисяч вольт...

Тоді Езекіеле зробив жест Ісуса Христа, коли той зупинив сонце.

І точильник спинився.

— Друже, — сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Авжеж, друг, — відповів точильник.

— За що ми страждаємо? — спитав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— За що? За горе скривдженого роду людського.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Не за самих нас. За горе скривдженого роду людського. Не за нас самих.

А точильник:

— Звісно, не за нас самих.

Він замовк, знову схопився за підставку свого точила, почав штовхати її вперед, і всі ми теж рушили вперед разом з ним.

— Але як примусити заплатити? — пробурмотів він.

Здавалось, він почув щось тривожне для себе, бо ще раз спинився і покрутив свій візок.

— Я не відчуваю монет, — мовив він.

Було майже темно, сутінь, і очі в нього блищали на чорному обличчі, мов вигострені ножі. Він розчинив скриньку, зазірнув усередину, розчинив ще більше, вийняв її зовсім і перевернув догори дном. Звідти нічого не випало, і чоловік, на ім'я Езекіеле, промовив:

— Не забувай, що ми страждаємо не за себе, а за скорботу скривдженого світу.

— Та я це пам'ятаю, — пробурмотів точильник.

А чоловік, на ім'я Езекіеле, запитав:

— Скільки там було?

— Був хліб, було вино, і був податок, два тридцять, два тридцять, два тридцять, непоганий день.

— Добре, — мовив чоловік, на ім'я Езекіеле. — Вино ти вип'єш зараз разом зі мною, в Коломбо, а хліб, якщо ти дозволиш, можу запропонувати тобі увечері коло мого столу.

— Оце так, — провадив далі точильник. — Моя голова вкрита шановним капелюхом мого діда, плечі захищає благословенний батьків піджак, сором мій і ноги прикриті штаньми панотця Гораціо... Багато доброти у людей, багато доброти, і дах у мене є над головою — в теплому будинку, разом з коровами Гонзалеса. Чому ж одна людина повинна робити три діла? Щоб жити на милостиню, як кажуть у проповідях...

— Сину мій, — промовив чоловік, на ім'я Езекіеле. — Вважай, що твої гроші забрав бідний перехожий...

Може, він довго нічого не їв і нічого не пив. Треба тільки радіти, що завдяки тобі він утамував голод і спрагу.

Точильник застиг у мовчанні і тільки зітхав, штовхаючи свій візок. Потім він заговорив:

— Справді! — мовив він. — Справді! Це не ті кривди світу, що через них варто страждати. Це тільки дрібниці, і трапляються вони в бідних людей світу. Ой ножі! Ой пожиці! Нас усіх кривдить щось інше!

— Так, інше, — пробурмотів чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Зовсім інше! Зовсім інше! — заволав точильник. — А дрібниці — то тільки дрібниці, маленькі жарти серед окремих людей світу. Хто ніколи не жартував з ближнім своїм, першим кидаючи в нього камінь? Я сам утнув такий жарт із нашим другом!

— Он як? — запитав чоловік, на ім'я Езекіеле, і засміявся.

— Так, жарт на два сольді, — теж засміявся точильник.

Я теж засміявся, розповів про жарт, і всі троє ми реготали, як друзі-хлопчаки.

— Одначе цей перехожий міг би лишити мені грошей на податок, — сказав точильник. Він перестав сміятися, і його очі заблищали, як вибухові ножі. — Ой пробійники! — гукнув він. — А якщо цей перехожий і був отим чолов'ягою з охорони, отим гицелем, що стягнув з мене штраф? Це вже не вперше, коли пропадає мій денний заробіток і з мене стягають штраф.

Чоловік, на ім'я Езекіеле, міцно схопив його за руку.

— То лише збіг! — мовив він. — Не ті це кривди світу, що через них ми страждаємо.

Холодне повітря було прозоре, і дзвони вже не літали небом, дзвони мовчали у своїх нішах. Проте ще можна було розрізнити якусь кольорову шматину на вулиці, я побачив і гукнув:

— Дивіться! Прапор!

— Прапор? — сказав точильник.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Який прапор?

— Он на тих дверях,— сказав я.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Але ж це Порфіріо! Він торгує тканинами.

Обидва мої товариші засміялися, і я пригадав сіцилійський звичай чіпляти над дверима крамниць з тканинами клапоть матерії. Байдуже якого кольору. Він може бути зелений, жовтий, блакитний; отож, де висить клапоть матерії, продають матерію. Тут клапоть був червоний, і точильник сказав:

— Одначе в Порфіріо є ножиці.

— Он як! — сказав я.

— Авжеж,— сказав точильник.— Коли мені іноді надокучає гострити пробійник Езекіеле, мені дають ножиці Порфіріо.

— А може, познайомимо нашого друга з Порфіріо? — запропонував Езекіеле.

— Неодмінно,— сказав точильник.

Ми увійшли всередину, і точильний візок знову лишився на вулиці, але крамниця не була дуже глибока, вона випадала швидше як ніша з високими стосами тканин на стільцях біля самого порога.

— Заходьте, будь ласка,— запрошував ясний голос з темряви.

— Добривечір,— привіталися ми.— Добривечір.

А голос провадив далі:

— Добривечір. Я саме збирався зачиняти.

— А шматину ви лишасте надворі? — запитав точильник.

— Та ні, зараз заберу,— відповів голос.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Сьогодні знову червона.

А голос:

— Авжеж, з деякого часу я вивішую червону. Але завтра поміняю на синю.

А чоловік, на ім'я Езекіеле:

— Певне! Світ розмаїтий!

— Розмаїтий! Прекрасний! Великий! — відповів голос.

— І він дуже скривджений, дуже скривджений,— стиха сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

Тоді озвався точильник:

— Скажи йому про нашого друга, Езекіеле.

— Про якого друга? — запитав голос.

Жива вода

По тій мові з темряви виросла людська постать, здалося, що рухається вся темрява: такою величезною була ця постать. Людина пройшла повз мене у світлий прямокутник дверей і гарний, ласкавий голос знову запитав:

— Про якого друга? Про цього пана?

— Цей пан, як і ти, Порфірію, і як точильник Калоджеро, і як я, і як багато інших на землі, страждає за горе скривдженого світу,— відповів Езекіеле.

— А! — вигукнув величезний чоловік. Він підійшов ближче, і подих теплого свіжого вітерця розтріпав мені чуба на чолі.— А! — вигукнув він знову.

Він згори опустив свою широку руку, знайшов мою і потиснув її міцно і чемно.

— Я дуже радий,— промовив він над моєю головою. І, звертаючись до решти, спитав: — Страждаєте, кажете?

Подув теплового вітереця сирого тріпав мені чуба, а чоловік, усе ще тримаючи з ніжною силою мою руку, правив:

— Я дуже радий...

— Будь ласка,— відповів я.— Нема за що.

— О,— сказав чоловік.— Є за що. Я дуже пишаюсь.

А я:

— Це мені честь.

А чоловік:

— Ні, все ж таки мені, пане,— і знову, звертаючись до решти, спитав, у той час як вітерець тріпав мені чуба:

— Отже, він страждає?

— Так, Порфірію,— відповів чоловік, на ім'я Езекіеле.— Страждає, і не лише за себе одного.

— І не за дрібниці світу,— пояснив точильник.— Не за те, що з нього пожартували...

— Ні,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.— Він страждає за спільне горе світу.

І точильник сказав:

— За горе скривдженого світу.

Тепер Порфірію в темряві торкнувся моєї голови, обличчя і знову вигукнув:

— А! — і потім додав:— Розумію і ціную.

— Ножиці й ножі! — заволав точильник.

— Ножиці? — стиха повторив чоловік, на ім'я Порфірію. Було дуже темно, звідкілясь лилося тепло, воно гуляло серед нас, як животворна течія затоки з вітерцем на поверхні і приємним голосом у глибині.

— Ножі? — повторив він. І м'яко сказав:— Ні, дру-

зі, ні ножів, і ні ножиць,— нічого такого не треба, а потрібна жива вода...

— Жива вода? — пробурмотів точильник.

— Жива вода? — також пробурмотів чоловік, на ім'я Езекіеле.

А чоловік, на ім'я Порфїрію, провадив далі:

— Я казав вам тисячу разів і знову кажу. Тільки жива вода може змити кривду світу і задовольнити прагнення скривдженого роду людського. Але ж де вона, ця жива вода?

— Там, де є ножі, там є й жива вода,— сказав точильник.

— Там, де є страждання за світ, там є й жива вода,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

Нас оточувала ніч, і голоси притишилися, і ніхто б не міг почути, як ми розмовляємо. Ми стояли близько один до одного, голова до голови, і чоловік, на ім'я Порфїрію, був наче величезний чорний пес сенбернар, що зібрав усіх і сам сховався під теплом свого хутра. Він дуже довго говорив про живу воду; говорив і чоловік, на ім'я Езекіеле, говорив точильник; слова вимовлялися серед ночі, і ми були тінями, мені здавалось, що я потрапив на таємне збіговисько духів. Потім голос чоловіка, на ім'я Порфїрію, пролунав вище.

— Ходімо до Коломбо, я почастаню вас келихом вина,— сказав він, витяг шматину, почеплену вгорі, замкнув двері і повів нас вулицею у своїй теплій течії.

XXXVIII

Тільки в пивниці у Коломбо можна було роздивитися, як він виглядає. Височенний, плечистий, у брунатній куртці, він мав копицю чорного з сивиною волосся, блакитні очі, каштанову бороду й червоні руки: справжній здоровенний пес сенбернар з шляхетним поглядом.

— Привіт, Коломбо! — мовив він, входячи.

Візок точильника ми занесли з собою, кімната була освітлена ацетиленовими ліхтарями, а люди всередині співали:

І кров'ю святого Бумбіла...

Коломбо у жовтій хустині, по-піратському зав'язаній на голові, стояв за шинквасом.

— Агов,— озвався він.

І чоловік, на ім'я Езекіеле, сказав:

— Вина. Ці панове мої гості.

— Твої? — лагідно заперечив чоловік, на ім'я Порфірію.— Це я запросив усіх.

Люди, які співали пісню, сиділи на лаві під стіною, стола перед ними не було, вони тримали в руках маленькі металеві келишки, і співали, водночас погойдуючись вліво і вправо. І чоловік, на ім'я Езекіеле, сказав:

— Але ж я перший запросив їх.

— Ось вино,— сказав Коломбо і поставив на шинквас чотири повні по вінця келишки. Потім, посміхаючись, додав: — Спершу може почастувати пан Езекіеле. А потім — пан Порфірію.

— Авжеж,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Розумію і ціную,— сказав чоловік, на ім'я Порфірію. І підійняв чару.— Я дуже пишаюсь.

Чоловік, на ім'я Езекіеле, вклонився. Я теж вклонився.

Точильник вигукнув:

— Хай живе!

Посеред цієї пивниці без столів горіла жарівниця, і двоє грубезних молодиків, сидячи біля неї, гріли при вогні руки. Коломбо розливав вино з бочки, готував нові келишки, люди розгойдувалися на лаві, стиха співаючи, а від землі, від стін, від темряви йшов

одвічний винний дух, накопичений тут самим вином. Усе минуле людського життя разом із вином ніби розлилося навколо нас.

— Що хай живе? — запитав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Хай живе оце! — відповів точильник, підносячи свій келишок.

— Оце? — перепитав чоловік, на ім'я Порффірію.— А що це таке?

Він випив, і всі випили, я теж випив, порожні келишки задзвеніли на оббитому цинком шинквасі. Коломбо знову приніс вина.

— Світ,— кричав точильник,— земля, ліс і лісові карлики; гарна жінка, сонце, світло, ніч і ранок; пахощі меду, любов, радість й утома; і сон без кривди, світ без кривди.

І кров'ю святого Бумбіла...

хрипкими голосами співали люди на лаві.

Ми пили по другому келиху, і наша балачка точилася далі між глухих стін.

— Я не вірю,— мовив чоловік, на ім'я Порффірію.

— Одначе,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Ні, потрібна жива вода,— сказав чоловік, на ім'я Порффірію.

— Ого, жива вода! — гукнув Коломбо, хазяїн пивниці.— Ось жива вода! Хіба це не жива вода? Ось, люди,— радість, життя, жива вода...

Чоловік, на ім'я Порффірію, похилив величезну голову, але випив, і всі випили, навіть я випив, і двоє молодиків біля жарівниці пили жадібними очима, люди на лаві співали, і наші келишки були порожні.

— Дерева і свіжі фіги, соснова глиця,— вів далі точильник,— зорі в серцях чесних людей, ладаї і миро, сирени в морських глибинах, вільні ноги, вільні руки,

вільні груди, волосся на вільному вітрі, вільне змагання і боротьба — ух ти ж! ого-го!

— А-ааа! А-ааа! А-ааа! — співали люди на лаві.

— Охо-хо... — мовили двоє, що сиділи біля жарівниці. Нові люди входили до пивниці. Коломбо гукав «Агов!», наливав вино і собі пив, на його похмурому обличчі відбивалось тільки наге вино, що пройшло крізь віки, і люди, нагі в усій минувшині вина, нагий винний дух, нагота вина.

— Пийте, друже! — мовив точильник і простяг мені третій келишок з вином.

Чоловік, на ім'я Порффіріо, тоді зазначив:

— Наш друг чужинець.

— Так, він чужинець, — підтвердив чоловік, на ім'я Езекіеле. — І першим його впізнав Калоджеро.

— У нього є лезо, — кричав точильник. — У нього є жива вода. Він страждає за скривджений світ, а світ величезний, світ прекрасний, світ — це птиця і молоко, золото, вогонь, грім і повідь. Жива вода належить тому, хто має в собі живу воду!

— Ось жива вода, люди, — мовив Коломбо. І він теж пив, він теж був нагий у наготі вина, він був карликом у невичерпному винному джерелі.

Нагі в вині

— Не такий я вже чужинець, — відповів я чоловіку, на ім'я Порффіріо.

— Не такий? — сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Як не такий? — мовив чоловік, на ім'я Порффіріо.

Попиваючи вино із третього келиха, я пояснив, що не такий я вже чужинець, і очиці Езекіеле вдоволено заблищали.

— Ти диви! — гукнув Порффіріо.

— Хіба ви не знали, що це син Ферравто? — сказав карлик Коломбо.

І точильник гукнув:

— У Ферравто багато ножів. Хай живе Ферравто!

Всі вже допивали третій келих, і тільки у мене лишалася ще половина, точильник вилив моє вино на землю, сказавши, що я мушу пити з ними по четвертому.

— Я знав вашого діда,— сказав чоловік, на ім'я Порфірію.

— А хто його не знав? — гукнув точильник.— Він мав живу воду.

— Так,— сказав чоловік, на ім'я Порфірію,— він приходив сюди зі мною, ми пили разом.

— Він був великий пияка,— зауважив карлик Коломбо.

На лаві під стіною люди тепер співали сумної.

І кров'ю святого Бумбіла,—

виводили вони весь час і похитували головами й плечима, сумно нагі в наготі вина.

— І він страждав за скривджений світ,— сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Скривджений світ? Який це світ скривджений? — кричав розбещений карлик вина.

— А вашого батька я теж знав,— сказав чоловік, на ім'я Порфірію.

— Ми були приятелі,— додав чоловік, на ім'я Езекіеле.— Він був поетом і грав у п'єсах Шекспіра. Макбет, Гамлет, Брут... Якось він виступив перед нами.

— О, то був надзвичайний випадок,— вигукнув точильник.— Ножі й тризуби! Розпечені заліза!

Усі пили по четвертому келишку, тільки я тримав у руці непочатий, слухаючи про батька перед вином.

— Він приходив сюди випити в товаристві,— сказав чоловік, на ім'я Порфірію.

А розбещений гном зауважив:

— Це тут він виступав. Він виходив у червоній ке-реї і казав, що він король датський.

— А мені казав, що він Полоній,— сумирно пробур-мотів чоловік, на ім'я Езекіеле. Потім додав:— Ох, як глибоко страждав він за скривджений світ!

Тут точильник вигукнув знову:

— Хай живе!

А чоловік, на ім'я Порфірію, знову запитав:

— Що хай живе?

— Хай живе! Хай живе! — гукнув точильник.

— Хай живе! — гукнув один п'яниця.

— Хай живе! — гукнув другий п'яниця.

— Хай живе! — сумирно пробурмотів чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Хай живе, живе, живе! — співали на лаві, розгой-дуючись, сумні люди. Отак — страдники від свого горя і страдники за горе скривдженого світу — вони були разом у голій могилі вина і могли здатися привидами, що зрештою залишили цей світ страждання і кривди.

А двоє молодиків, що без вина сиділи на землі біля жарівниці,— плакали.

У блаженному сні

XXXIX

— Ще по келиху мені і моїм друзям,— наказав чо-ловік, на ім'я Порфірію. Він розстебнув величезну вов-няну куртку і показав свої руки і плечі, а чоловік, на ім'я Езекіеле, розгорнув плед.— Це буде останній келих, але після нього буде ще один.

Він уже випив шість келишків. Езекіеле й точильник

випили по п'ять, а я все ще тримав майже повний четвертий. Величезний, з червоними руками і обличчям, з сивою і каштановою бородою, сивим і чорним чубом, він панував у цій пивниці. Він був людиною, він не був рабом вина, як гном Коломбо, був великим королем-завойовником, що живе у своєму потойбічному завойовництві, у вині.

Проте він заперечував, що вино може бути отією живою водою, і не забував про світ.

— Не помиляйтеся, не помиляйтеся,— казав він.

— Що саме? — питав точильник.

А чоловік, на ім'я Езекіеле, з несподіваною тривогою нишпорив навкруги своїми очищами.

— Ні! — неначе кричали його очі.

І тоді чоловік, на ім'я Порфірію, червоною рукою схопив свій келишок і запевнив, що там, де є вино, більше не існують дрібниці світу цього.

— Але кривди світу? Страшні кривди людського роду і світу? — все запитував чоловік, на ім'я Езекіеле.

Я, повторюю, весь час тримав четвертий келишок. Щось стримувало мене, і я не міг більше пити, не зважувався поринати далі в жалюгідну наготу вина, позбавленого землі.

— Пийте, друже,— припрошував мене чоловік, на ім'я Порфірію.

Я спробував потягти губами вино, і вино здалося мені приємним, коли отак тягти його губами, інакше я б і не зміг пити; минуле всього людства зароджувало в мені відчуття, що це — не живий згусток літа й землі, а сумний, сумний міраж, вичавлений з печери століть. А що могло іще бути в постійно кривдженому світі? Покоління й покоління пили і виливали своє горе у вині, шукали в вині наготи, одне покоління пило до іншого, у жалюгідній наготі вина минулих часів і усього вилитого суму.

співали сумні люди на лаві.

У пивниці якийсь чоловік дрімав, схиливши голову, інший журився. Точильник був сумний, ладний спалахнути. Езекіеле сидів сумний і страшними очима дивився на всі боки у тривожній паніці, що побачить нові кривди світу.

Він був Полонієм перед моїм шекспірівським батьком. А чоловік, на ім'я Порффіріо? Ким міг би стати чоловік, на ім'я Порффіріо, перед моїм батьком Гамлетом? Він один був спокійним, він не мав ілюзій і все одно відчував велику відповідальність. Він дивився на нас, на мене, на Езекіеле, на точильника і на п'яниць, що стояли біля шинквасу, на двох молодиків, котрі плакали, сидячи на землі перед жарівницею, на людей, котрі співали на лаві. Люди сумно хитали головами, співаючи на лаві, і здавалося, що вони розгойдуються в плачу, а їхні пісні — це хрипкі скарги... А високий чоловік, на ім'я Порффіріо, все дивився на них, потім перевів погляд на Езекіеле, на мене, на точильника, на двох молодиків, котрі плакали і нічого не випили за весь вечір, і я подумав, що йому ніяково змусити нас, стількох людей, іти за собою до цього вбогого підземного завоювання. Але він був спокійний, і навіть усамітнися в надприродній розмові з гномом Коломбо.

Він більше не дивився ні на кого, його обличчя сміялось, він нічого не бачив перед собою, крім голої радості винного гнома Коломбо. Він перебував у винному лоні і був нагий у блаженному сні, хоч і стояв на ногах; це була усміхнена й приспана старожитність, котра спить довгі людські віки,— батько Ной вина.

Я впізнав його і поставив свій келишок, це було не те, в що мені хотілося вірити, в цьому не було світу, і я залишив пивницю, перетнув вуличку і дійшов туди, де мешкала моя мати.

XL

Будинок стояв окрай вкритого дахами схилу гори. Я побрався надвірними сходами і опинився на помістку, але знав, що мені краще було б не заходити, не шукати їжі та ліжка, а швидше б потрапити на потяг. Тому я зупинився.

Холод був дошкульний, внизу блищали вогники, угорі — теж, маленькими розкиданими купками по чотири або п'ять; повітря було блакитне. В небі сяяв лід великої покинутої зірки.

Ніч стояла над Сіцилією, і земля була спокійна: скривджений світ укрився темрявою, люди поряд мали світло, замкнене разом з ними в їхніх домівках, а мертві й убиті підвелися й сіли у своїх могилах, думаючи. І я теж думав, велика ніч була в мені ніччю в ночі. Ці вогники внизу і вгорі, цей холод у темряві, цей лід зірки в небі були не тільки ніччю, вони були вічністю; і я думав про ночі мого діда, ночі мого батька, і ночі Ноя, ночі людини, нагої в вині, беззбройної, плохोї людини, меншої за дитину чи мертвяка.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Красне Панство

XLI

І тоді мені спало на думку, що Красне Панство — назва ближньої вулиці — надто нічна назва для Сіцилії: вона означала Привидів.

Людина, нага і беззахисна, йшла серед ночі і зустрічала привидів — Лихе Красне Панство, котре шар-

пало її, висміювало і топтало, це були примари людських діянь, кривди, завдані світові й людському родові, кривди, що виринали з минулого. Вже не мертвяки, а примари; щось таке, що не належало земному світові. І людина, як вино чи будь-що інше, ставала їхньою беззахисною жертвою.

Людина казала: король, герої. І дозволяла панувати оголеній свідомості, брала древні кривди за славу.

Але дехто, Шекспір або ж мій шекспірівський батько, навпаки,— оволодівали цими привидами, входили в них, будили їх з їхньої розпусти і марення, змушували їх признатися до вини, страждати за людину, плакати над людиною, говорити про людину, ставати символом людського визволення. Дехто робив це в вині, а дехто й ні. Великий Шекспір — у чистоті своїх ночей безстрашних роздумів, і маленький мій батько — в безтямному мороці своїх ночей, зрослих під вином.

Було то горе мого батька, бідної людини, нагої і безтямної у своєму вині. Він був Ной, котрого треба прикрити запоною милосердця, а не людина мети й чуда.

Я в усякому разі не знав його мети.

Ніч, що її ми виглядали при вікнах, заходила дуже довго і повільно захоплювала круглу й голу безлистяну рівнину. Тоді з'являвся мій батько, вже одягнений для вистави, з'являлись і його люди.

— Готові? — питав він. І знімав зі стіни ріжок шляхового обхідника.

Без галасу залазили ми у дрезину разом з Гамлетом. Мати сідала посередині, на стільці, ми вмощувалися навколо її ніг, батько стояв біля ручки спереду, а двоє чоловіків штовхали дрезину. Так і служила дрезина: удень для земляних робіт вздовж полотна, вночі — для Гамлета. Двоє чоловіків штовхали дрезину, потім починався спуск, і вони теж сідали, більше ніхто не розмовляв, і дрезина сама котилася до станційної зали

чекання, як була зима, а влітку ставала десь на рівнині, і тоді вистава відбувалася просто неба, серед косарів, котрі приходили з поля, серед багать і серед вигуків. Мій навіжений батько піднімався на кін, влаштований із шпал.

О, то були ночі!

Від земних широт на виднокруг валували собаки; і сім невидимих небес, пасмо Чумацького Шляху, наповнювались пахощами ямину. Видно було десять, п'ятнадцять зірок; ми відчували аромат мільйонів. І мій батько спершу сурмив у ріжок.

Потім він попереджав про щось на вухо і кричав:

— Гей, хто там є?

Це стосувалося другої дрезини на колії, вона їхала попереду нас.

— Полоній,— чулося у відповідь.

Або ж:

— Фортенбрас.

Або ж:

— Гораціо.

І всі вони були люди нагі й безтямні, котрі оволодівали привидами лише завдяки вину.

— О скривджений світе! Скривджений світе! — скрикнув я на ту думку. Я не чекав відповіді ні від кого, тільки від своєї пам'яті, але раптом із землі, що лежала внизу, почулася відповідь — чийсь голос промовив:

— Хму!

Чийсь голос, що промовив «хму!»

XLII

«Ще один точильник»,— подумав я.

Я озирнувся, шукаючи його, але не побачив нікого. Світилися тільки самотні вогники у спокійному холодному повітрі.

— Хто тут? — запитав я.

— Хму! — знов озвався голос.

Я озирнувся, шукаючи пильніше, і тоді побачив, що світло зачинених квартир, де живуть люди, не було самотнє. Здавалося, ніби ті вогні пригасли. Нові червонуваті вогники загорілися серед ночі, ніби ліхтарі залізничників, поставлені на землю у долині. Але я шукав того, хто промовив «Хму!».

— Хму? — запитав я.— Хму?

— Хму! Хму! Хму! — відповів страшний голос.

Я вирішив спуститися, щоб знайти його, і, спускаючись, побачив, що серед цих вогників, схожих на залишені ліхтарі, світилися вогники мертвих.

— Отже, я на цвинтарі,— сказав я собі.

— Хму! — почувся той самий голос.

— Хто ви? — запитав я.— Ви могильник?

— Ні, ні,— відповів голос.— Я тут вояком.

Я намагався побачити його, голос звучав близько, але вогники мертвих не давали зовсім світла.

— Ви дивний! — сказав я.

— Дивний? — засміявся вояк.

— Ви тут, мабуть, на чатах? — запитав я.

— Ні,— сказав вояк.— Я відпочиваю.

— Тут, серед могил? — гукнув я.

— Це добрі, зручні могили,— сказав вояк.

А я сказав:

— Може, ви прийшли сюди, щоб згадати своїх померлих?

— Ні,— відповів вояк.— Швидше подумати про своїх живих.

— Ага,— сказав я.— Мабуть, про кохану.

А вояк:

— Потроху про всіх. Про матір і братів, і про товаришів, і про товаришів моїх товаришів, і про мого *батька в Макбеті*.

— Вашого батька в *Макбеті*? — гукнув я.

— Авжеж, пане,— відповів вояк.— Він мав звичку виголошувати ролі королів, бідолаха.

— Як це так? — гукнув я.

— А так! — мовив вояк.— Вони думають: те, що терпиме в королях, ненависне у простих людях.

— Як же це так? — гукнув я знову.— І мій батько такий...

Вогники мертвих

— Ну що ж,— зауважив вояк,— усі батьки такі, і мій брат Сільвестро...

Я майже заволав:

— Ваш брат Сільвестро?

— Чого ви кричите? — запитав вояк.— Нема нічого дивного, що я маю брата Сільвестро, бідолашного хлопчину.

— Так,— відповів я,— але Сільвестро — це моє ім'я.

— То й що? — сказав вояк.— Імен мало, а людей багато.

Я запитав:

— Вашому братові тридцять років?

— Ні, пане,— відповів вояк.— Це хлопчик одинадцяти-дванадцяти літ. У коротеньких штанцях, з копицею волосся і закоханий. Він любить, любить світ. І як я в цей вік...

— Як ви? — стиха запитав я.

— Авжеж. Ніщо не могло скривдити нас у нашому коханні, його і мене...

— Ви це про що? — знову запитав я стиха.

Вояк засміявся.

— Хму! — сказав він.

— Де ви? — простяг я руку.

— Тут,— відповів він.

Я йду, шукаю його рукою, але не можу намацати.

Вогники мертвих уже не мерехтіли, вони витяглися в довгу вулицю за моїми плечима, і багато їх ще було попереду мене.

— Де ви? — спитав я знову.

— Я тут, тут,— сказав вояк.

— Ага, з того боку? — вигукнув я.

— Атож,— відповів він.— З того боку.

— Як це? — я кричу.— Значить зліва?

— Хму! — каже вояк.

Я спинаюся. Очевидячки, я був у глибині долини: вогники мертвих тепер виблискували, майже зовсім не порушуючи темряви наді мною.

— Зрештою ви є чи вас нема? — крикнув я.

Вояк відповів:

— Той, хто мене запитує,— це водночас і я сам. Єсть я чи мене нема? В кожному разі, я можу згадувати. І бачити...

— А що іще? — питаю я.

— Геді,— каже вояк.— Я бачу свого брата і хочу гратися з ним.

— Ага! — вигукнув я.— Хочете гратися з хлопчиком одинадцяти літ?

— А чому б і ні? — відповів вояк.— Він старший за мене. Мені сім років, а йому одинадцять.

— Як? — вигукнув я.— Ви у сім літ вояк?

Вояк зітхнув і докірливо мовив:

— Гадаю, я досить настраждався, щоб дозволити це собі.

— Що саме? — сказав я.— Стати вояком?

— Ні,— відповів він.— Мати сім років. І гратися з братом.

— Ви граєтеся зі своїм братом? — запитав я.

— Так, пане,— відповів він.— З вашого дозволу, я ще й досі граюся з ним.

— А це? — зауважив я.— Що ви ще робите?

— Багато дечого,— відповів він.— Розмовляю з дівчиною. Підрізаю виноградну лозу. Поливаю сад. Бігаю...

— Е, ви ж забуваєте, що оточені могилами,— сказав я.

— Нічого подібного,— відповів він.— Я добре знаю, що я тут і ніщо не зможе мене скривдити... Я спокійний, до певної міри.

— Зрештою, ви щасливі,— зауважив я.

Він знову зітхнув:

— Як я можу бути щасливий? Я лежу на полі серед снігу і крові вже тридцять днів.

— Ви плетете дурниці! — вигукнув я.

Тепер вояк зразу не відповів мені, і між нами пролягла мить великої тиші.

— Хму! — промовив зрештою вояк.

— Хму! — кажу я.

А вояк:

— Ви маєте слухність. Вибачте мені: я сказав це в переносному розумінні.

Я задоволено зітхнув і знову інстинктивно простягнув руку:

— Де ви?

— Я тут,— відповів вояк.

Вистава

XLIII

Як і першого разу, я пошукав його кілька хвилин зліва, справа, потім облишив цю роботу.

— Занадто темно,— сказав я.

— Уже,— відповів він.

Тоді я сів на одну могилу, поряд з вогником мертвого.

— Краще сидячи.

— Авжеж краще,— відповів вояк.— Навіть зручніше, ніж тоді, коли в нас була вистава.

— Вистава? — скрикнув я.— Яка вистава?

— Хіба ви прийшли не на виставу? — спитав вояк.

А я:

— І гадки не маю про виставу.

А вояк:

— Ну, от ви сіли й дивитесь... Ось вони виходять.

Я:

— Хто виходить?

Вояк:

— Всі вони, король і його вороги, переможці і переможені...

Я:

— Що ви кажете? Я нічого не бачу...

Вояк:

— Це, мабуть, того, що темно.

Я:

— Тоді чому ж вони дають виставу?

Вояк:

— Вони мусять це робити, вони належать історії...

Я:

— І що ж вони показують?

Вояк:

— Діяння, завдяки яким стали славетні.

Я:

— Як? Щоночі?

Вояк:

— Завжди, пане. Відтоді, як Шекспір більше не пише про них віршів, не мститься за переможених, не прощає переможцям.

Я:

— Що?

Вояк:

— Я сказав.

А я:

— Але ж це жахливо.

Вояк:

— І страшно.

Я:

— Уявляю, як вони страждають. Неописані Цезарі.
Неописані Макбети.

Вояк:

— І їхні приборчники, і партизани, і вояки... Страждаємо, пане.

Я:

— І ви теж?

Вояк:

— Я теж беру участь у виставі.

А я:

— Ви берете участь у виставі? Ви граєте зараз?

Вояк:

— Завжди граю. Тут — уже тридцять днів.

Я:

— Але ви вже не кажете, що граєтеся зі своїм одинадцятирічним братом?

Вояк:

— Ні. Я розмовляю з дівчиною, підрізаю виноградну лозу, поливаю сад...

Я:

— Отже?

Вояк не відповів.

— Отже? — наполягаю я.

Вояк відповідає:

— Хму!

— Хму? Чому «хму»? — кричу я.

Вояк знову не відповідає.

— Готово? — запитав я.

— Готово, — відповів вояк.

Я:

— Боюсь, що ви кудись підете.

Він:

— Ні, я тут.

Я:

— Я не хочу, щоб ви йшли.

Він:

— Я теж не хочу.

— Добре,— кажу я.

Я не зважуюсь. Кажу «добре» ще раз. Ще раз вагаюсь. Ще раз кажу «добре». Нарешті запитую:

— Це страшна річ?

— Гай-гай,— відповідає він.— Ніби зв'язаний раб, якого щодень глибше пронизують на закривавленому й засніженому полі.

— Ага! — скрикнув я.— Саме це ви й покажете у виставі?

— Авжеж,— відповів вояк.— Через це я й зажив слави.

Я сказав:

— Вам багато доводиться страждати?

— Багато,— сказав він.— Мільйони разів.

Я:

— Мільйони разів?

Він:

— За кожне надруковане слово, за кожне вимовлене слово, за кожний міліграм спорудженої бронзи.

Я:

— Це змушує вас плакати?

Він:

— Це змушує нас плакати.

— Але,— кажу я,— ви граєтеся зі своїм братом, розмовляєте з дівчиною і ще там щось робите... Хіба це не втіха?

— Не знаю,— відповідає вояк.

— Хіба цього недостатньо? — зауважую я.

— Не знаю,— знову відповідає вояк.

Кажу я:

— Ви щось приховуєте від мене. У мене враження, що ви спокійні і ніщо не може скривдити вас.

— Так воно і є,— відповідає вояк.

— Тоді,— кричу я,— неправда, що ви плачете!

— На жаль! — зітхає вояк.

Сумирним голосом я питаю в нього:

— Чи не можу я чогось зробити, щоб утішити вас?

Він відповів, що не знає.

«Може, вам сигарету?»

Я підказав:

— Може, вам сигарету? — Потім пошукав у кишені сигарету і додав:

— Хочете, спробуємо?

— Спробуймо,— відповів він.

Я простягнув йому сигарету.

— Ось,— мовив я.

Але сигарета залишилась у мене в руці.

— Де ви? — покликав я.

— Я тут,— сказав вояк.

Я підвівся, ступив крок уперед, потім ще крок, весь час тримаючи сигарету, але вона так і залишалась у мене в руці.

— Зрештою, хочете ви чи ні? — крикнув я.

— Хочу, хочу,— відповів вояк.

— Тоді беріть!

Вояк не відповів мені.

— Тримайте. Де ви є? — гукнув я.

Вояк більше не відповідав мені. Я крикнув кілька разів, потім побіг, вийшов із долини і знов опинився

на помістку біля дому моєї матері; і аж тут побачив, що кладовище з його вогниками лежить далеко піді мною.

XLIV

Я проспав решту цієї ночі і забув усе, а коли прокинувся, було ще темно.

Холодний попіл спадав зі снігових вершин на Сіцилію, і сонце ще не зійшло. Була ніч без нічного спокою, без сну; в повітрі літало вороння; з дахів, з городів весь час лунали постріли.

— Що це? — запитав я в матері.

— Середа, — відповіла мати.

Вона була спокійна, знову з хусткою на плечах і в чоловічих шкарбунах, але мовчазна і не схильна до балачок.

— Сьогодні їду, — сказав я.

Мати знизала плечима; вона сиділа, і голова її була вкрита попелом, що падав на Сіцилію.

— Але що це? — вигукнув я.

Я устав і вийшов на помісток, а мати повільно рушила слідом, немов стежачи за мною.

Вороння

— Бах! — почувся рушничний постріл.

— В кого стріляють? — запитав я.

Мати спинилася в дверях і глянула вгору, де кружляло вороння.

— У них? — запитав я.

— Так, у них, — відповіла мати.

Знову пролунав постріл, і в повітрі розлетівся попіл, а ворони кракали непоцілені.

— Регочуть, — зауважив я.

— Ти ще не протверезився? — спитала мати.

Я поглянув на неї: вона йшла слідом, повторюю, ніби стежачи за мною.

— Я був п'яний?

— Хіба ти не знаєш? — спитала мати. — Ти прийшов додому такий самісінько, як і твій батько, коли напивався п'яний. Він бував тоді похмурий. Падав на моє ліжко, а мені лишав канапу.

Пролунав ще один постріл з рушниці.

— Я не розумію, що з вами робиться, — провадила мати. — Твій дід сміявся і жартував, коли пив вино.

Четвертий постріл пролунав звідкілясь з-за городу, за ним — п'ятий, але вороння весь час кружляло не поцілене високо в небі, тим самим колом, кракало і сміялось.

— Чому вони кружляють? — вигукнув я.

Тепер мати насторожилась, вона дивилася і чекала, коли упаде якась із птиць.

— Але чи справді стріляють по них? — спитав я в матері.

Бахнув шостий, сьомий постріли, і мати розгнівалася.

— Марна праця. Вони не влучать, — мовила вона, пішла до хати, бігом вернулася з дубельтівкою в руках і теж почала стріляти.

— Бах! Бах!

Та ніщо не могло завадити недосяжному лету вороння.

— Регочуть, — зауважив я.

— Бах! Бах! Бах! — відповіла мати.

Потім внизу біля сходів почувся голос гладкої жінки, він долітав до моєї матері поміж пострілами і криканням ворон:

— Щаслива мати!

Без єдиного слова повернулася моя мати на кухню і сіла там. Жарівниця горіла посередині, і мати повільно-повільно взяла щипці, поворушила ними і поклала у присок, потім повільно-повільно перегорнула жар, встала і підійшла до плити, а я думав, що вона нічого не зрозуміла.

— Ти поїси зі мною перед від'їздом? — запитала вона.

— Як хочеш, — відповів я. — Як хочеш.

Я думав, що вона нічого не зрозуміла, і хотів щось зробити для неї, хоч на цьому моя мандрівка по Сіцилії закінчувалась. Люба стара жінка; щаслива мати! Як і в перший день, спитала у мене, чи не хочу я оселедця або трохи цикорію. Спитала, чи не хочу я кави, і сказала, що може її приготувати, я бачив, як вона поралася з кавником біля плити, бачив, як вона усамітнювалася в своїх клопотах, як усамітнюється кожна жінка, і я боявся за її самотність, за свою, за батькову самотність і самотність брата, вбитого на війні.

«Щаслива мати»

— О котрій годині ти їдеш? — запитала вона.

Сіцилія тепер замкнулася для мене, я страждав від цього і відповів, що хочу прибути вчасно, а тому маю виїхати сьогодні увечері із Сіракуз. Мати молола каву і, розтираючи зернята, міркувала про потяги і пошту. Потім сказала:

— Сподіваюсь, що хоч ти не підеш у вояки.

Тоді я побачив, що вона зрозуміла все.

— Ох! — вигукнув я.

І вона додала:

— Приїзди ще.

— Ти рада, що я провідав тебе? — спитав я в матері.

А вона сказала:

— Атож. Приємно побалакати з сином після п'ятнадцяти років...

Мати закінчила молоти, і сичання води, що лилася на вогонь, знову привернуло її до плити, до всіх речей матеріної самотності. Потім вона повела далі:

— Роки приходять і відходять, і сини приходять і відходять...

А що за вікном кракало вороння, вона сказала:

— Ох, ці мені ворони!

— Хто їх кличе сюди? — запитав я.

Мати знизала плечима:

— Вони прилітають щоразу.

Запала мовчанка, потім я спитав:

— А хто був цього разу?

Мати подивилася на речі нашого дитинства, розкидані по кухні, і глянула кудись далеко, потім ближче, ще ближче і відповіла:

— Був Ліборію.

— А, це третій з нас? — сказав я.

А вона:

— Він ще не бачив світу, і тому був задоволений, коли його взяли до війська. Він посилав мені листівки з тих місць, що їх бачив. Три минулого року, дві — цього. Гарні міста! Вони йому подобалися.

— Це були міста, де точилася війна?

— Мабуть, — відповіла мати.

— І він був задоволений? — скрикнув я. Я голосно вимовив ці слова, а потім додав: — Гарна робота для хлопчиська!

Мати сказала:

— Тепер не думаю про нього погано.

— Погано? — скрикнув я.— Як це тобі спало в голову? Він міг стати героєм.

Мати глянула на мене так, ніби в моїх словах чулася гіркота.

— Ні! — сказала вона.— Він був бідним хлопцем. Він хотів побачити світ. Він любив світ.

— Чому ти так дивишся на мене? — гукнув я.— Він був сміливий. Він завойовував. Він переміг.

Потім я закричав ще голосніше:

— І він загинув за нас. За мене, тебе, всіх сіцилійців, щоб вони жили далі,— все це, Сіцилія, цей світ... Він любив світ!

— Ні! — сказала мати.— Ні! Він був хлопчиком, як і ти. Одинадцять років — тобі, а йому сім. Ти...

— Ти даси мені кави? — гукнув я.

— Дам,— відповіла мати.

Вона налила чашку і піднесла мені. Поставивши її на стіл переді мною, вона додала:

— Мабуть, я все одно не побачила б його. Бідний хлопчик! Він любив світ.

Бідний хлопчик, він любив світ

XLVI

Я бачив, як мати замислилась над цим — бідний хлопчик, він любив світ; і в мені прокинулося бажання, властиве кожному хлопцю: пізнати світ, бродити гарними містами, зустрічати жінок. Поки я пив каву, мати позирала на мене так, нібито я змінився на обличчі, нібито, скажімо, я пив каву з жахом і люттю. Але я просто не був згодний з її думкою про бідного хлопчика і своїм уявленням про сім років. Я не хотів, щоб вояк мав сім років. І тому із правдивим жахом і правдивою люттю я вигукнув:

— Чорт!

Мати, сидючи на стільці біля жарівниці, обернулася і дуже тихо промовила:

— Одного я не можу зрозуміти, чому та жінка назвала мене щасливою?

Я швидко відповів:

— Це ясно. За його смерть, що тебе уславила.

А вона:

— Його смерть уславила мене?

А я:

— Помираючи, він здобув собі славу.

Мати знову глянула на мене так, ніби в моїх словах чулася гіркота. В її очах, спрямованих на мене, я весь час помічав якусь підозру й докір.

З докором вона промовила:

— І це моє щастя?

Я вперто відповів:

— Його слава впала на тебе. Адже це ти його породила.

Та мати докірливо говорила далі:

— Я ж його втратила назавжди. Ти повинен називати мене нещасною.

А я:

— Нічого подібного. Втративши, ти завоювала його. Ти щаслива.

Мати збентежилась і якусь хвилину думала, дивлячись на мене байдуже й докірливо. Здавалось, вона почуває мою зверхність. Запитала:

— Ти певний, що та жінка не хотіла покепкувати з мене?

— О пі,— відповів я.— Вона добре знала, що каже.

— І справді думала, що я щаслива? — сказала вона.

— Звісно,— відповів я.— Вона б хотіла бути на твоєму місці.

А вона:

— На моєму місці? Бути, як я?

А я:

— Як ти з мертвим Ліборіо. Вона б пишалася ним.

Вона:

— Отже, вона мені заздрить...

Я:

— Всі жінки заздять тобі.

«Тільки бідний хлопчик»

Але мати все одно дивилася на мене байдуже. Вона відчула мою зверхність, це було ясно. Нарешті, вона обурилась:

— Що це ти кажеш?

— Я правду кажу,— відповів я.— Про це навіть у книжках написано. Ти забула підручники?

Вона сказала:

— Я дійшла тільки до третього класу.

А я:

— Ти вчила трохи історію.

Вона:

— Про Мадзіні і Гарібальді.

Я:

— І про Цезаря, Муція Сцеволу, Цінціната, Коріолана. Ти пам'ятаєш що-небудь із римської історії?

Вона:

— Пам'ятаю, що говорила Корнелія, мати Гракхів.

Я:

— О, це добре! Що ж говорила Корнелія?

Вона:

— Вона казала, що її сини — це її клейнод.

Я:

— От бачиш? Корнелія пишалася своїми синами.

Тепер мати посміхнулася.

— Яка дурниця! — вигукнула вона. — Адже синів Корнелії не було вбито.

— Авжеж! — сказав я. — Тоді вони ще не були мертві. Але за що, по-твоєму, Корнелія пишалася ними?

— За що? — перепитала мати.

А я сказав:

— Бо вона знала, що її сини ладні вмерти... Корнелія була римською матір'ю.

Моя мати знизала плечима, знову збентежилась і далі байдуже дивилася на мене.

— Бачиш, — вів я далі, — ця жінка вважає тебе за своєрідну Корнелію. Хіба тобі не приємно бути своєрідною Корнелією?

— Не знаю, — байдуже відповіла мати. — А яка вона була, та Корнелія?

— Вона була чудова жінка! — сказав я. — Шляхетна, поважна пані.

А моя мати:

— Гарна?

А я:

— Гарна і розумна. Висока. Білявка. Саме така, якою ти її уявляєш.

— Стривай! — гукнула мати. — А чого ж про неї пишуть у книжках?

— Завдяки її сиnam!

— Щаслива! — вигукнула мати.

— От бачиш! — крикнув і я. — Отож, і ти щаслива...

— Я? — здригнулася мати. — Червона на виду, вогонь і полум'я, з хусткою на плечах, вона дуже швидко проговорила:

— Ти хочеш сказати, що про мене теж напишуть у книжках?

— Майже так, — сказав я. — Про тебе і про твого сина. Ви вже належите книжкам.

Мати розхвилювалася. Вона не могла заспокоїтись і не йняла віри мені.

— Належимо книжкам? Книжкам? — кричала вона.

— Історії,— сказав я.— А ти цього не знала? Пішовши зі світу, він увійшов в історію. І ти разом з ним.

— Я з ним? — кричала схвилювано мати.

— І ти з ним. І ти з ним,— кричав я теж.— Хіба ти думаєш іще належати цьому світові? І цій землі? Цій Сіцилії? — Потім я ще дужче вигукнув: — Ні, моє серце. Ти побачиш, що тебе викличуть і дадуть медаль.

— Медаль? — голосно перепитала мати.

— Так, на груди,— теж голосно відповів я.

Тут я, нарешті, притишив голос і спокійно провадив далі: — За те, що він зробив у світі. Цим містам. Усій Сіцилії.— І скінчив: — Медаль за його заслуги.

Моя мати тільки тепер похитнулася.

— Хіба це можливо? — промовила вона.— Він був тільки бідний хлопчик.

І я злякався. І теж почав пригадувати.

Не історія, а інше

XLVII

Що це означало — «бідний хлопчик»?

Я роззирнувся по кухні, побачив плиту і череп'яний посуд, що висів над нею, діжу на тісто, посудину для води, вмивальник, стільці, стіл, дідові дзигарики на стіні і, дивлячись отак, почав боятися. Дивлячись, я боявся навіть своєї матері. Запнута хусткою, вона жила серед своїх речей, як одна із них; вона була повна часу, минулого роду людського, дитинства і дальших доріг, чоловіків і синів, але не історії, а ін-

шого. Там, усередині, вона продовжувала своє життя і ще могла смажити оселедця на жарівниці й ходити в батькових шкарбунах. Я дивився і боявся.

І я питав себе: хто більше був бідним хлопчиком?

Хто був бідним хлопчиком?

Я боявся, повторюю. І між іншим почав навіть згадувати. А почавши згадувати, взяв сигарету і запалив її. Це була моя перша сигарета за день і єдина — та сама, що лишилася з п'яної ночі. Я запалив, кинув сірника, подумав, що сигарета може надиміти, і на мої руки повільно-повільно капнули сльози.

Запаливши, я вийшов надвір.

— Кра, кра, кра,— кракали в небі серед попелу ворони.

Я спустився вулицею, пройшов по вулицях тієї Сіцилії, що нею більше не мандрував, зупинився, але курив далі і плакав.

— Кра! Кра! Він плаче! Чого плаче? — кракали ворони поміж себе, летячи за мною.

Я йшов далі, не відповідаючи, і от позад мене з'явилася баба в чорному і спитала:

— Чого ви плачете?

Я нічого не відповів і, плачучи, йшов далі з сигаретою в зубах; вантажник, який стовбичив на майдані, засунувши руки в кишенях, теж запитав мене:

— Чого ви плачете?

Він теж пішов за мною, а я, плачучи, минув церкву. Нас побачив священник — мене і тих, хто йшов за мною,— і спитав у старої, вантажника та ворон:

— Чого плаче ця людина?

Він приєднався до нас, а діти, що нас побачили, закричали:

— Дивіться! Він палить і плаче!

І діти сказали:

— Це він плаче через дим!

І пішли за мною разом з іншими, не кидаючи своїх ігор.

Так само пішов за мною перукар, пішли тесля, голодранець, дівчина, з головою закутана в шаль, ще один голодранець. Всі вони запитували, побачивши мене:

— Чого ви плачете?

Або питали у тих, хто йшов слідом за мною:

— Чого він плаче?

І всі вони ставали на мій бік: візник, собака, чоловіки Сіцилії, жінки Сіцилії і навіть китаєць.

— Чого ви плачете? — питали вони.

Але я не мав для них жодної відповіді. Я не плакав з якоїсь певної причини. В душі я зовсім не плакав; я просто згадував, і мої спогади викликали сльози на очах у інших людей.

Що я міг вдіяти? Я простував далі вулицею. І дійшов до підніжжя нагої бронзової жінки (пам'ятника загиблим), де опинився серед усіх друзів перших днів, серед сіцилійців, яких зустрічав і з якими розмовляв під час моєї мандрівки.

— Ви маєте інші повинності,— сказав мені Великий Ломбардець.— Не плачте.

— Не плачте,— казали мені друзі хворих.

— Не плачте,— казали мені подруги.

Маленький сіцилієць з помаранчами теж сказав мені:

— Не плачте.

Був тут і катанієць, він промовив:

— Він має слухність, пане, не плачте.

— І! — промовив старий з голосом сухої соломинки.

— Але я плачу не через вас,— сказав я.— Ні.

Я сидів на приступці під бронзовою жінкою, і друзі моїх друзів оточили мене, гадаючи, що я плачу через них.

— Я не плачу,— правив я. І плакав.— Не плачу. Я протвержуюся.

— Що це означає? — спитав Чоловік з вусами у Чоловіка без вусів.

— Тут щось є,— сказав Без Вусів тому, що З Вусами.

— Я не плачу,— провадив я.— І нічого тут нема.

А чоловік, на ім'я Езекіеле, гукнув:

— Світ дуже скривджений!

— Але я не плачу в цьому світі,— відповів я.

— Він плаче через свою матір,— сказала вдова.

Інша жінка мовила:

— Він плаче за своїм загиблим братом.

— Ні, ні,— заперечував я.— І я не плачу навіть у душі. Я зовсім не плачу в цьому світі.

І я ще раз сказав, що зовсім не плачу, сказав, що не плачу ні через кого, ні за Сіцилію і всім іншим, ані за чим у світі, і я прощався з ними і просив усіх іти, кажучи, що я просто протвержуюся.

— Де ви так сп'яніли? — запитав мене точильник.

— На кладовищі,— відповів я.— Але не треба про це говорити.

— Ага,— відповів точильник.

Я згасив сигарету і перестав згадувати. І більше не плакав.

XLVIII

Потім я звів очі на оголену бронзову жінку пам'ятника.

Була то гарна молода жінка, удвічі більша від натурального розміру, з гладенькою бронзовою шкірою; добре зроблена, як сказала б моя мати; з ногами, грудьми, спиною, животом, руками... У неї було все те, що робить жінку жінкою, вона мовби допіру вийшла з чоловічого ребра. Стать її була підкреслена різко й похмуро; довге волосся з чуттєвою грацією прикраша-

ло її шию; лице сміялося із чуттєвою лукавістю, як і весь її мед, як усе її голе бронзове тіло, удвічі більше, ніж це потрібно.

Я встав і обійшов пам'ятник навколо, щоб краще оглянути її. Я пройшов ззаду, збоку, потім знов іззаду. Друзі дивилися на мене, старі підморгували мені, жінки й дівчата, опустивши голови, почували на собі цінкаві погляди, Великий Ломбардець поважно прочищав горло.

Бронзова жінка

— Це справжня жінка,— сказав я.

Точильник наблизився до мене, став поряд на п'єдесталі і звів очі.

— Звісно,— вигукнув він.— Це жінка.

Ми походжали перед нею, задерши голови.

— У неї є молоко,— зауважив точильник. І засміявся.

Засміялися біля підніжжя пам'ятника дівчата. Усміхнувся Великий Ломбардець.

— Це жінка,— знову сказав я і відійшов кроків на два, точильник відступив слідом за мною, і ми разом дивилися на жінку, на все її тіло.

— Непогано, правда? — запитав точильник.

Я вказав на її усмішку. Точильник підштовхнув мене ліктем:

— Ах, ах,— промовив він.

Жінка підносила одну руку до неба, а другу зігнула на грудях, ніби торкаючись пахви першої руки. Вона усміхалась.

— Все знає,— сказав точильник.

Засміялась біля п'єдесталу якась дівчина, і точильник додав:

— Знає, довготелеса, яка вона довга.

— І навіть більше знає, сказав я. — Вона знає, що невразима.

— Справді? — вигукнув мій співрозмовник.

— Це зрозуміло, — сказав я. — Знає, що вона з бронзи.

— Он воно що! — вигукнули мої співрозмовники.

А я додав:

— Хіба це не відчувається?

— Це відчувається, — визнали співрозмовники.

Я зійшов нижче на одну приступку і сів. Дехто відступив на кілька кроків, дехто вмовстився поруч.

— Ця жінка для них, — сказав я.

Всі погодилися, і я докинув:

— Вони — не звичайні мертві й не належать світові, вони належать чомусь іншому, і це жінка для них.

— Хму! — озвався вояк.

— Хіба це не благородно з нашого боку присвятити їм жінку? — вів далі я. — Цією жінкою ми їх прославляємо.

— Хму! — озвався вояк. — Хму! Хму!

— У цій жінці, — провадив я, — у цій жінці...

Та я перебив сам себе, і вояк, що говорив у мені, голосно промовив:

— Хму!

— Хму? — запитали співрозмовники, що сиділи навколо мене.

— Нічого, — заспокоїв я їх. — Я тільки сказав «Хму!».

Але в мені знов озвався вояк і знову промовив:

— Хму!

— Що це за історія? — запитали один в одного З Вусами і Без Вусів.

— Це слово, що відбилось мені в душі, — відповів я. Сіпілійці перезирнулись.

— А! — сказав чоловік, на ім'я Порффірію.

— Он як, — сказав чоловік, на ім'я Езекіеле.

— Звісно,— сказав точильник.

І Великий Ломбардець кивнув головою на знак згоди. Кожний погодився. А один сказав:

— Я теж його знаю...

— Що саме? — спитав З Вусами.

— Що саме? — спитав Без Вусів.

Угорі над усім цим посміхалася бронзова жінка.

— І багато треба страждати? — запитали сіцилійці.

ЕПІЛОГ

Старі ноги

XLIX

Мої зустрічі в Сіцилії тривали три дні і три ночі й скінчилися так, як і почалися, однак після того, як вони скінчилися, сталася ще одна пригода.

Я пішов до матері попрощатися і застав її в кухні, вона мила ноги якомусь чоловікові.

Чоловік сидів спиною до дверей і був дуже старий, а мати, зігнувшись, мила у мисці його старі ноги.

— Я їду, мамо,— сказав я.— Є рейсовий автобус.

Мати підвела голову.

— Хіба ти не поїси у нас? — запитала вона.

Чоловік не підвів голови ні на мої, ні на материні слова. Він мав сивий чуб, був дуже старий, сидів похнюпившись і, здавалось, заглибився у свої думки чи спав.

— Спить? — стиха запитав я у матері.

— Ні, плаче, дурний,— відповіла вона і додала.— Завжди так. Плакав завжди, коли я приводила дітей, і плаче зараз...

Я тихо скрикнув:

— Як? Це батько?

Чоловік не звертав на нас уваги. Я підійшов, щоб глянути на його лице, і побачив, що він затулив його рукою. Його лице здалося мені надто старе, і на мить я подумав, що це міг бути мій дід. Я подумав, що це міг би бути і подорожній моєї матері.

— Він тільки-но повернувся? — спитав я тихенько в матері.

— Плаче,— сказала вона.— Не знає, що я щаслива.

Тут вона залишила в воді старі ноги чоловіка, підвелась і відійшла вбік.

— До речі, ти мене обдурив з цією Корнелією,— сказала вона.— Не на полі загинули її Гракхи.

— Це було не на полі? — вигукнув я стиха.

— Ні,— правила мати.— Я вчитала це у ваших хлопчачих книжках, коли ти ходив.

— Добре,— сказав я і поцілував її в скроню.— До побачення.

— Ти не хочеш попрощатися з ним? — запитала мати.

Я вагався, дивлячись на старого, потім відповів:

— Я прощаюся іншим разом. А зараз залишімо його.

І вийшов навщпиньки з хати.

Щоб уникнути двозначності та непорозуміння, застерігаю: і герой цих «Зустрічей» не автобіографічний, і Сіцілія, що його оточує і супроводжує, лише випадком Сіцілія. Тільки тому назва Сіцілія мені бринить миліше за назву Персія чи Венесуела. А втім, уявімо собі, що всі рукописи знаходять у плящі.

Еліо Вітторіні
ЭРИКА
и другие произведения
(на украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *А. О. Перепада*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. І. Дубова*
Коректори *О. К. Бобренко, В. І. Коваль*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці № 1 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Довженка, 5.

Здано на виробництво 12/ІХ 1968 р.
Підписано до друку 21/І 1969 р.
Папір № 3. Формат 70×90¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 12. Умовн. друк. арк. 14,04. Обліково-видавн. арк. 15,891. Ціна 89 коп. Замовл. 01086. Тираж 30000.

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

Вийшли в 1968 році:

Книжка перша

Ернест ХЕМІНГУЕЙ
Сніги Кіліманджаро
З англійської переклав Володимир
Митрофанов

Книжка друга

Антуан де СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ
Планета людей
З французької переклав Анатоль Перепада

Книжка третя

Ернст-Теодор-Амадей ГОФМАН
Золотий горнець
З німецької переклав Сидір Сакидон

Готуються до видання:

Мартін АНДЕРСЕН-НЕКСЕ
Пасажири вільних місць
З данської переклала Ольга Сенюк

Генріх БЕЛЬ
Біла ворона
З німецької переклала Євгенія Горєва

Генрі ЛОУСОН

Тут місце не для жінки

З англійської переклала Ірина Стещенко

Марія ДОМБРОВСЬКА

Сільське весілля

З польської переклав Євген Концевич

Азіз НЕСІН

Померлий віслюк

З турецької переклав Грицько Халимоненко

АКУТАГАВА РЮНОСКЕ

Расемон

З японської переклав Іван Дзюб

Анна ЗЕГЕРС

Легенда про Артеміду

З німецької переклав Микола Кагарлицький

Божена НЕМЦОВА

Дика Бара

З чеської переклав Юрій Круть

Редіард КІПЛІНГ

Місто жаскої ночі

З англійської переклав Юрій Лісняк

Вільям ФОЛКНЕР

Червоне листя

З англійської переклав Ростислав Доценко

Томас МАНН

Трістан

З німецької переклав Євген Попович

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ

Якщо потрібного Вам видання немає у місцевих книгарнях, його можна замовити відділам „Книга—поштою“ облкниготоргів або столичному магазину „Книга—поштою“ (м. Київ-117, вул. Попудренка, 26(Д), які надсилають книги післяплатою.

